

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Staat van het Dier 2024

BESCHOUWINGEN EN OPINIES OVER DE VERSCHUIVENDE
RELATIE TUSSEN MENS EN DIER IN NEDERLAND

Staat van het Dier 2024

Beschouwingen en opinies over de
verschuivende relatie tussen mens en
dier in Nederland

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

2024, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Vormgeving: Public Cinema

Infographic pagina 6-7: Vorm5

Eindredactie: Linda van den Berg, www.washoe.nl

Productie: Tamara Bergstra en Lotte Stegeman

Drukwerk: Xerox/OBT

Foto's: zie vermelding naast de foto's

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

www.rda.nl

Inhoud

1. Mens en dier in een veranderende wereld	9
Inleiding	9
1.1 Verschuivende relatie tussen mens en dier	9
1.2 Zes leidende principes voor dierwaardigheid	10
1.3 Periode met grote maatschappelijke dynamiek	11
1.4 Een nieuwe verkenning	12
2. Een nieuwe peiling van de publieke opinie over de staat van het dier	17
2.1 Publieksenquête op herhaling	24
2.2 Morele opvattingen	25
2.3 Dierenwelzijn en dierhouderij	26
2.4 Interactie gehouden en niet-gehouden dieren	27
2.5 Rol van de overheid	27
2.6 Reflectie en conclusie	28
3. Samenleven in het ecosysteem Nederland	33
3.1 Grenzeloos samenleven - terugblik op Staat van het Dier 2019	36
3.2 Onverminderde zorgen	36
3.3 Kijken naar het grotere geheel	37
3.4 Mens en dier in het ecosysteem aarde	40
3.5 Kunnen de zes principes ons leiden bij de omgang met dieren in de natuur?	44
3.6 Conclusie	46
4. Stappen richting een dierwaardige veehouderij	51
4.1 Naar een dierwaardige kringlooplandbouw – terugblik op Staat van het Dier 2019	55
4.2 Naar een dierwaardige veehouderij	56
4.3 Het publiek wordt kritischer	58
4.4 Insecten en kweekvissen als productiedieren	60
4.5 Internationaal perspectief	62
4.6 Vrij om natuurlijk gedrag te vertonen in de veehouderij?	66
4.7 Conclusie	67

5. Dierwaardig houden van gezelschapsdieren en hobbydieren	73
5.1 Pets, passie en professionaliteit – terugblik op Staat van het Dier 2019	76
5.2 Toepassen van de zes leidende principes: een eerste proeve	77
5.3 Intrinsieke waarde	78
5.4 Diervoeding	81
5.5 Huisvesting	82
5.6 Diergezondheid	83
5.7 Natuurlijk gedrag	86
5.8 Positieve emotionele toestand	88
5.9 Conclusie	89
6. Naar de dierentuin van de toekomst	95
6.1 Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck – terugblik op Staat van het Dier 2019	96
6.2 Draagvlak én kritiek	97
6.3 Gevolgen van de coronapandemie	99
6.4 Vergunningen voor onbepaalde tijd	101
6.5 Conclusie	101
7. Is er vooruitgang voor proefdieren?	105
7.1 Het best geregeld van allemaal? – terugblik op Staat van het Dier 2019	107
7.2 Maatschappelijk gevoelig	108
7.3 Proefdiervrije methoden	109
7.4 Traag verlopende transitie	110
7.5 Heiligt het doel de middelen?	115
7.6 Onderscheid tussen diersoorten	116
7.7 Conclusie	118
8. Zonder diergezondheid geen dierenwelzijn	123
8.1 Kosten van diergeneeskundige zorg voor gezelschapsdieren	123
8.2 Botsende belangen rondom de gezondheid van productiedieren	125
8.3 Discussie en conclusie	129

9. Aanpassen van dieren: genetische verstoring?	133
9.1 Knutselen aan dieren – terugblik op Staat van het Dier 2019	134
9.2 Fokken van productiedieren	136
9.3 Snurken is niet schattig	139
9.4 Kweken en houden van vogels, herpeten en vissen	142
9.5 Discussie en conclusie	142
10. Dieren in het recht: tussen de regels door klinkt muziek	149
10.1 Dieren tussen de regels door – terugblik op Staat van het Dier 2019	150
10.2 Voorzichtige veranderingen	151
10.3 Wat Nederlanders verwachten	153
10.4 Dieren in het recht: een rechtsterrein in opkomst	154
10.5 Institutioneel waarborgen	155
10.6 Conclusie	156
11. Denken vanuit het dier heeft grote gevolgen	161
11.1 Dierenwelzijn is belangrijk	161
11.2 Dierenwelzijn in een bredere context	164
11.3 Hoofdthema's RDA-agenda voor de komende jaren	165
11.4 Conclusie	169
Definities en begrippen	172
Afkortingen	177
Colofon	178
Samenstelling van de Raad voor Dierenaangelegenheden	178

Staat van het Dier 2024

Mens en dier in een veranderende wereld. Hoe staan we ervoor?

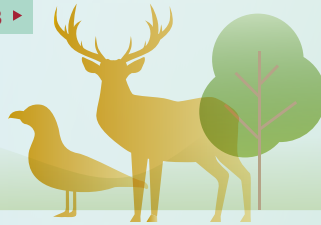
Lees meer in hoofdstuk 1+2 ▶

Beschouwingen

Samenleven in ecosysteem Nederland

Het welzijn van alle elementen zo
goed mogelijk bewaren

Lees meer in
hoofdstuk 3 ▶

Dieren in de natuur

Dierwaardige houderij voor gezelschapsdieren

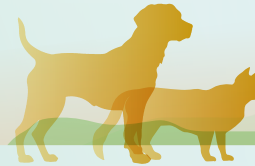
Wat is hier voor nodig?

Lees meer in
hoofdstuk 5 ▶

Naar de dierentuin van de toekomst

Op weg naar het versnellen
van randvoorwaarden

Lees meer in
hoofdstuk 6 ▶

Recreatiedieren

Productiedieren

Lees meer in
hoofdstuk 4 ▶

Stappen richting een dierwaardige veehouderij

Zet dierenwelzijn voorop in de
ontwikkelingen in de veehouderij

Proefdieren

Lees meer in
hoofdstuk 7 ▶

Vooruitgang voor proefdieren

Hoe brengen we
proefdiergebruik terug?

Schurende kwesties

Zonder diergezondheid geen dierenwelzijn

Stijgende kosten en botsende
belangen

[Lees meer in hoofdstuk 8 ▶](#)

Aanpassen van dieren

Hoe ver mogen
mensen gaan?

[Lees meer in hoofdstuk 9 ▶](#)

Dieren in het recht

Tussen de regels
door klinkt muziek

[Lees meer in
hoofdstuk 10 ▶](#)

Tot slot: Denken vanuit het dier heeft grote gevolgen

Hoofdhema's voor de toekomst

[Lees meer in hoofdstuk 11 ▶](#)

Leidende principes

Onderscheid tussen diersoorten

Maatschappelijke uitdagingen:
plaats van dieren

Dier en doel

Dieren en (wettelijke) kaders

Spanning tussen gehouden en
niet-gehouden dieren

1. Mens en dier in een veranderende wereld

Inleiding

In de Nederlandse samenleving groeit het respect voor dieren en de aandacht voor dierenleed. Dieren worden steeds meer gezien als partners met een intrinsieke waarde. Bovendien neemt de kennis over de randvoorwaarden die nodig zijn om dierenwelzijn te bevorderen toe. Deze conclusies trok de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) in 2019. Die verschuivende relatie tussen mens en dier en het voortschrijdend inzicht dwingen ons om kritisch te kijken naar de manier waarop we in Nederland met dieren omgaan. Daarbij vormden voor de RDA de ‘zes leidende principes voor dierwaardige houderij’ in de afgelopen jaren een leidraad. Nu, aan het begin van 2024, evalueren we opnieuw hoe burgers en experts oordelen over het welzijn van dieren in Nederland en de manier waarop dieren hier behandeld worden. Welke invloed hadden de afgelopen jaren vol maatschappelijke dynamiek op de opvattingen die Nederlanders over dieren hebben? Is dierenwelzijn op hun prioriteitenlijst gezakt en/of groeit het besef dat mensen en dieren deel uitmaken van hetzelfde ecosysteem?

1.1 Verschuivende relatie tussen mens en dier

In 2019 publiceerde de RDA het boek *Staat van het Dier: beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland*.¹ (We noemen dit boek vanaf nu *Staat van het Dier 2019*. Als we in deze zienswijze ‘wij’ of ‘we’ schrijven, bedoelen we de RDA.) Daarin verkenden we de staat van verschillende diergroepen in Nederland. Hoe beoordeelden burgers en experts het welzijn van deze diergroepen en de manier waarop de dieren behandeld werden? Welke dilemma’s speelden er; waar botsten belangen; welke ontwikkelingen waren belangrijk en wat konden we in de toekomst verwachten? We constateerden dat er sinds de oprichting van de RDA in 1993 veel veranderd was, zowel in de positie van het dier als in de publieke opinie over dierenaangelegenheden. We zagen in de samenleving een groeiend respect voor dieren en een grotere gevoeligheid voor dierenleed. Waar mensen zichzelf vroeger als heersers over dieren aanmerkten, en

later als rentmeesters, beschouwden zij dieren in 2019 steeds meer als partners met een intrinsieke waarde. We concludeerden dat er een verschuiving gaande leek richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier.

1.2 Zes leidende principes voor dierwaardigheid

De RDA heeft zich in de afgelopen jaren de vraag gesteld hoe de verschuivende relatie tussen mensen en dieren zich verhoudt tot de manier waarop mensen nu met dieren omgaan. Dit resulteerde in 2021 in de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* waarin wij zes leidende principes voor het welzijn van dieren in de veehouderij presenteerden²:

- **Principe 1** is het erkennen van de intrinsieke waarde en de integriteit van dieren, dat wil zeggen: erkenning en respect voor de 'heelheid' van dieren en de eigen waarde van dieren als wezens met gevoel, die pijn en plezier kunnen ervaren;
- **Principe 2, 3 en 4** betreffen basisbehoeften van dieren: voldoende eten en drinken, een comfortabele en veilige omgeving, en een goede gezondheid;
- **Principe 5** stelt dat er ruimte moet zijn om natuurlijk gedrag te vertonen: dieren hebben voldoende mogelijkheden nodig om essentiële natuurlijke gedragingen te vertonen en hun behoeften te vervullen. Ze hebben ook keuzemogelijkheid nodig in gedragsinteracties met andere dieren en met mensen.³ Het samenspel tussen ruimte voor natuurlijk gedrag en de bevrediging van basisbehoeften is doorslaggevend voor de emotionele toestand van dieren;
- **Principe 6** stelt dat dieren moeten kunnen reageren op hun omgeving om een emotionele toestand te kunnen bereiken die ze als overwegend positief ervaren. Een dierwaardig leven omvat meer dan het voorzien in de basisbehoeften; het is gericht op kwaliteit van leven.

De zes leidende principes zijn verankerd in de Wet dieren. De Wet dieren stelt dat de intrinsieke waarde van het dier wordt erkent, en dat dieren, voor zover redelijkerwijs kan worden verlangd, worden voorzien van (1) voldoende voeding van een goede kwaliteit, (2) een comfortabele en veilige omgeving met een goed klimaat, (3) waarborgen voor een goede gezondheid en het voorkomen van pijn, (4) voldoende mogelijkheden om te voorzien in hun gedragsbehoeften, en (5) een positieve emotionele toestand.⁴ U zult deze principes regelmatig tegenkomen in deze nieuwe verkenning van de staat van het dier.

1.3 Periode met grote maatschappelijke dynamiek

Staat van het Dier 2019 werd geschreven tegen de achtergrond van enkele belangrijke ontwikkelingen, waaronder de herziening van de Europese richtlijn voor dierproeven, evaluatie van de Europese dierenwelzijnswetgeving, evaluatie van de Nederlandse Wet dieren, landbouwvisie van de toenmalig Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), klimaatverandering en wereldwijde afname van biodiversiteit. Sindsdien kreeg Nederland, naast de steeds beter zichtbare klimaatproblematiek en biodiversiteitscrisis, te maken met een scala aan samenhangende problemen en uitdagingen. Denk bijvoorbeeld aan de coronapandemie, een ernstige uitbraak van vogelgriep, de stikstofproblematiek, energiecrisis, inflatie, problemen op de woningmarkt, oorlog in Oekraïne, een dreigende waterproblematiek en de toename van het aantal wolven. De druk op de beschikbare ruimte in ons land is groter dan ooit en de belangen van mensen onderling én van mensen en dieren lijken steeds vaker te botsen.

Wij waren benieuwd wat voor invloed deze ontwikkelingen zouden hebben op de opvattingen die mensen over dieren hebben. Enerzijds zou het kunnen dat mensen in moeilijke tijden meer op zichzelf gericht raken en dierenwelzijn minder hoog op hun prioriteitenlijst plaatsen. Anderzijds zouden de huidige maatschappelijke problemen het bewustzijn kunnen vergroten dat mensen afhankelijk zijn van andere mensen, dieren én gezonde ecosystemen. De verschuiving in de relatie tussen mens en dier zou dan verder door kunnen zetten.

In deze nieuwe verkenning van de staat van het dier kijken we daarom hoe het in deze turbulente periode volgens burgers en experts gaat met het welzijn van dieren in Nederland en de manier waarop mensen met dieren omgaan. Zijn de onderwerpen waar we in 2019 over schreven nog steeds actueel? Zijn er nieuwe schurende kwesties opgedoken? Zet de verschuiving in de mens-dierrelatie door? Kunnen we de zes leidende principes voor dierwaardigheid ook als leidraad gebruiken bij het denken over andere diergroepen dan productiedieren? We bespreken ook onderwerpen en schurende kwesties die al langer spelen, maar die we in 2019 niet of slechts oppervlakkig behandelden. We besteden dit keer bijvoorbeeld meer aandacht aan andere diergroepen dan zoogdieren.

1.4 Een nieuwe verkenning

Net als vijf jaar geleden hebben we als onderdeel van deze verkenning een publieksenquête afgenomen over de manier waarop we in Nederland met dieren omgaan en denken over dieren. Deze enquête verrichtten we in 2018 voor het eerst en hebben we in oktober 2022 herhaald (zie hoofdstuk 2). We hebben de publieksenquête herhaald om voeling te houden met wat er in de maatschappij leeft. We willen graag weten of wij de belangrijkste kwesties in onze zienswijzen adresseren, niet alleen in de ogen van beleidsmakers maar óók in die van burgers. Verspreid over deze publicatie kunt u de belangrijkste enquêteresultaten lezen en het verschil met de resultaten uit 2018 zien. In april 2023 hebben deelnemers van het RDA-congres ook gediscussieerd over enkele onderwerpen.⁵ Deze discussies zijn samen met de uitkomsten van de publieksenquête gebruikt als inbreng voor een reeks beschouwingen en essays van de hand van RDA-leden. In hoofdstuk 3-7 vindt u beschouwingen over de staat van verschillende diergroepen. In hoofdstuk 8-10 vindt u essays over enkele schurende kwesties. Het is hierbij niet onze bedoeling om volledig te zijn; we schetsen slechts een aantal belangrijke ontwikkelingen.

U zult zien dat de schurende kwesties in deze publicatie vaak gaan over dieren in relatie tot hun omgeving op een wat hoger (systeem)niveau. Dierenwelzijn kan verbeterd worden met aanpassingen in de directe omgeving van dieren, bijvoorbeeld in hun huisvesting en verzorging. Dit is het laaghangend fruit. Uiteindelijk zal het welzijn van het dier echter uitsluitend gegarandeerd kunnen worden als het goed is afgestemd met factoren en belangen die op een hoger (systeem)niveau spelen. Dat zijn bijvoorbeeld belangen van mensen (zoals de economie, bestaanszekerheid, voedselzekerheid, publieke gezondheid, een gezonde leefomgeving, morele waarden), belangen van andere dieren (welzijn en gezondheid van individuen en populaties), belangen van de natuur (ecosystemen), en externe factoren zoals klimaatverandering. De RDA kijkt vanuit het dier naar de systemen en domeinen en pleit ervoor om vanaf de (her)ontwerpfase van systemen nadrukkelijk rekening te houden met de belangen van dieren, zoals we eerder gedaan hebben in de zienswijzen *Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw en Dienwaardige veehouderij*.⁶

Vanwege de veranderende relatie tussen mensen en dieren wil de RDA vanuit bovenstaand perspectief opnieuw zijn agenda, rollen, probleemdefinities en

concrete bijdragen tegen het licht houden. Vooral omdat er tegenwoordig nauwelijks nog diereenaangelegenheden zijn die *niet* samenhangen met ontwikkelingen en uitdagingen in andere domeinen van de samenleving en het openbaar bestuur. In de slotbeschouwing in hoofdstuk 11 bespreken we wat dit concreet betekent voor de RDA-agenda voor de komende jaren. De RDA heeft *Staat van het Dier 2019* vijf jaar geleden gebruikt om zijn meerjarige agenda voor de toekomst te bepalen. Van de zeventien agendapunten die in 2019 genoemd werden, zijn er veertien uitgewerkt in zienswijzen of essays (Tabel 1.1).⁷ Daarnaast zijn diverse onderwerpen uitgewerkt in bijvoorbeeld blogs en podcasts.⁸ Beschouwt u deze publicatie daarom opnieuw als een verkenning en inspiratiebron voor de RDA-agenda voor de komende jaren. Wij hopen u weer aan het denken te zetten met deze bundeling van publieksenquêteresultaten, beschouwingen over de verschillende diergroepen en essays over schurende kwesties. Uw reacties zijn, zoals altijd, meer dan welkom.

Tabel 1.1: Agendapunten uit *Staat van het Dier 2019* die in de afgelopen jaren uitgewerkt zijn door de RDA

Agendapunt	Product	Jaar
Algemeen		
Rol van nieuwe technieken in de fokkerij van dieren, waardigheid van de zogenaamde design-dieren, afwegingen over het gebruik van CRISPR-Cas en vergelijkbare technieken;	Bijeenkomst CRISPR-Cas Adviesbrief gene editing Notitiebrief orgaanwee in dieren	2019 2019 2021
Doden van dieren: onder welke voorwaarden mag dit en hoe precies;	Zienswijze <i>Doden van dieren aan het licht</i>	2022
Gezondheid en sterfte bij jonge dieren;	Zienswijze <i>Zorg voor het jonge dier</i>	2021
Welzijns- en gezondheidsgevolgen van vermenselijking van dieren;	Essay <i>Liefde maakt blind</i>	2021
Dierenwelzijn binnen en tussen de verschillende bestuurslagen: rijk, provincies en gemeenten;	Zienswijze <i>Dieren in het huis van Thorbecke</i>	2021
Plaats van het dier in de kringlooplandbouw, zowel de productiedieren als de dieren in de ecosystemen waarin de landbouw functioneert.	Zienswijze <i>Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw</i>	2021

Agendapunt	Product	Jaar
Dieren in de natuur		
Welzijn van dieren en dierpopulaties in de Nederlandse ecosystemen;	Zienschijze <i>Dilemma's in de wildopvang</i>	2022
Plaats in het ecosysteem van niet-gehouden dieren en dieren die nu aangeduid worden als plaagdieren.	Nog niet opgepakt	
Productiedieren		
Ontwerpeisen voor de nieuwe veehouderij: identificeren van succescriteria van concepten met een hoog niveau van dierenwelzijn en diergezondheid, gebaseerd op diereigen behoeften;	Zienschijze <i>Dierwaardige veehouderij</i>	2021
Klimaatbeleid en de impact van klimaatverandering op gezondheid en welzijn van dieren;	Zienschijze <i>Laat dierenwelzijn niet ondersneeuwen</i>	2023
Gebruk van ICT bij dieren: waarde en risico's van sensoren en verdere digitalisering van bedrijven.	Zienschijze <i>Digitalisering in de veehouderij</i>	2019
Gezelschaps- en hobbydieren		
Verkennen van de grenzen in de relatie tussen gezelschaps- en hobbydieren en mensen;	Essay <i>Liefde maakt blind</i>	2021
Aanpak van obesitas bij gezelschaps- en hobbydieren;	Essay <i>Liefde maakt blind</i>	2021
Welzijn en gezondheid van het dier bij deelname aan sport en ontspanning.	Zienschijze <i>Plezier voor mens én dier?</i>	2022
Dieren in dierentuinen		
Voorwaarden voor het verkrijgen van een dierentuinvergunning nader bezien met betrekking tot dierenwelzijn en de bijdrage aan de bescherming van wilde dieren;	In behandeling: Thema <i>Dierentuin van de toekomst</i>	

Agendapunt	Product	Jaar
Proefdieren		
De bescherming van alle dieren die ingezet worden als proefdieren: waarom zit er nog onderscheid tussen de verschillende groepen dieren;	<i>Nog niet opgepakt</i>	
Aandacht vragen voor de huisvesting en verzorging van proefdieren, zowel voor, na als tijdens de dierproef.	<i>Nog niet opgepakt</i>	

Bronnen

- Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** [Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland.](#) Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** [Dierwaardige veehouderij.](#) Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Mellor, D.J., 2016.** [Updating animal welfare thinking: Moving beyond the “Five freedoms” towards “A life worth living”.](#) *Animals (Basel)*. 6(3):21, DOI: 10.3390/ani6030021.
- Wet dieren, 2011.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2022-12-22>.
- Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** [RDA congresverslag 2023.](#) Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Raad voor Dierenaangelegenheden, 2020.** [Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw.](#) Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Raad voor Dierenaangelegenheden.** [Overzicht van publicaties.](#) Te vinden op website: <https://www.rda.nl/publicaties>. Bezocht op 22 maart 2024.
- Raad voor Dierenaangelegenheden.** [Blogs en podcasts.](#) Te vinden op website: <https://www.rda.nl/blogs-en-podcasts>. Bezocht op 22 maart 2024.

2. Een nieuwe peiling van de publieke opinie over de staat van het dier

Diergroep-overstijgende beschouwing over de resultaten van de publieksenquête

Mate waarin dierenwelzijn mensen aan het hart gaat

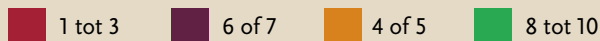
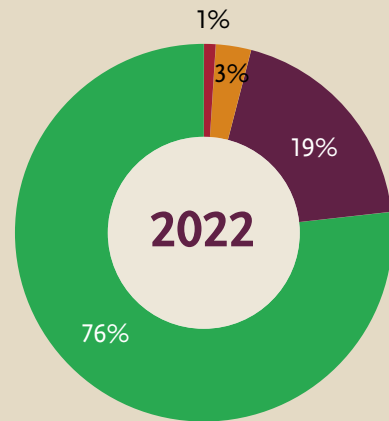
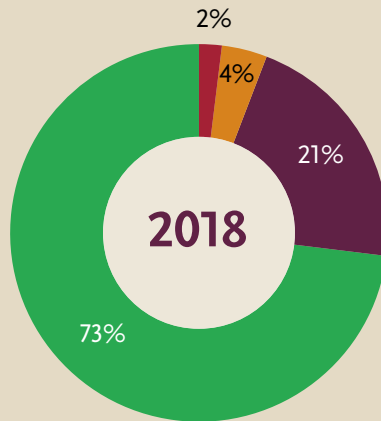
Gemiddeld rapportcijfer 2018

Gemiddeld rapportcijfer 2022

Rapportcijfers

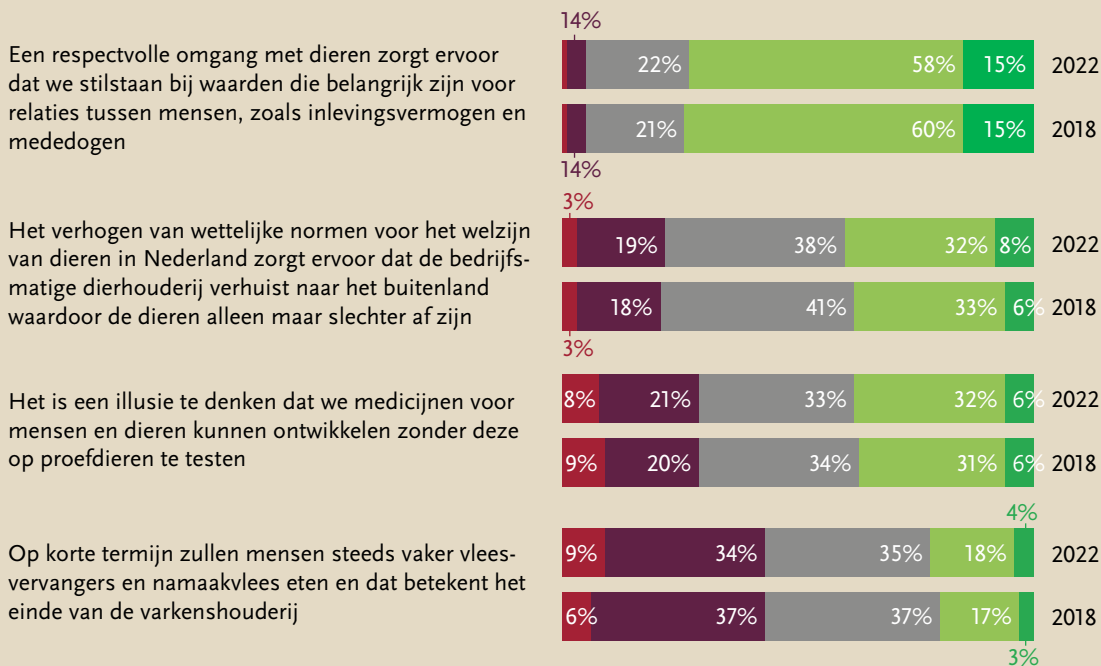
Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?

Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Ruim zeven op de tien vinden - net als in 2018 - dat een respectvolle omgang met dieren een positieve invloed heeft op de manier waarop mensen met elkaar omgaan

Op geen van de stellingen zijn (significante) veranderingen ten opzichte van 2018. Net als in dat jaar denken ruim vier op de tien Nederlanders niet dat Nederlanders op korte termijn zo vaak vleesvervangers gaan eten dat dit het einde van de varkenshouderij betekent.

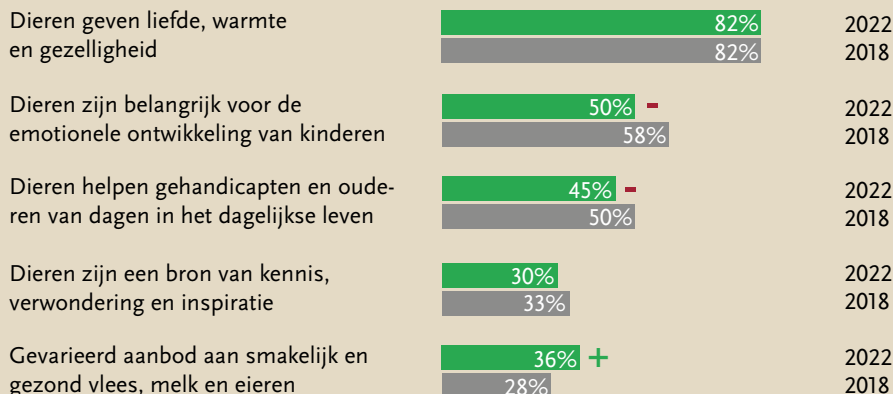

■ helemaal oneens ■ oneens ■ niet eens, niet oneens ■ eens ■ helemaal eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: alle respondenten (2018: n=2.010; 2022: n=2.082)

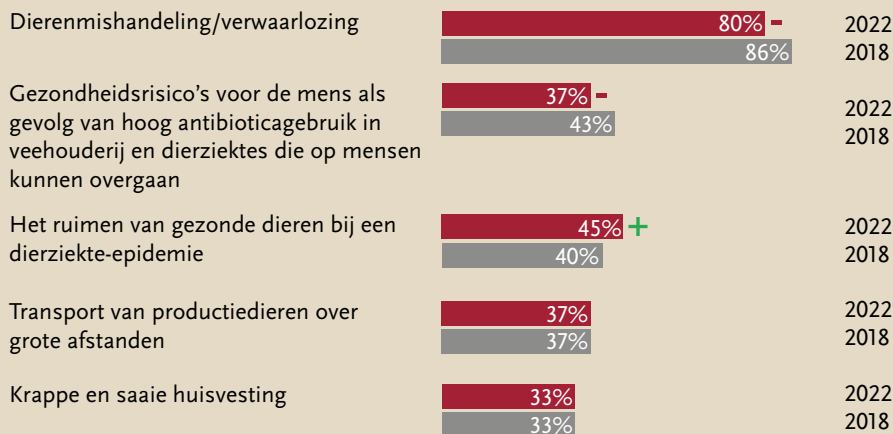

Belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren

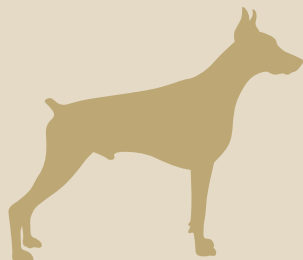
Zet de 3 volgens u belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren op volgorde van belangrijkheid. In dit figuur zijn uitsluitend de vijf meest genoemde kanten weergegeven. Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Belangrijkste negatieve kanten aan onze omgang met dieren

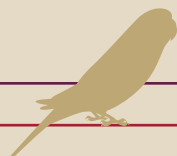
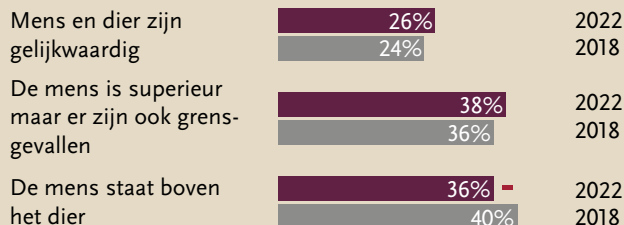
Zet de 3 volgens u belangrijkste negatieve kanten aan onze omgang met dieren op volgorde van belangrijkheid. In dit figuur zijn uitsluitend de vijf meest genoemde kanten weergegeven. Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Let op, significante verschillen met een betrouwbaarheidsmarge van 95% worden weergegeven met een **-** (afname) en een **+** (toename).

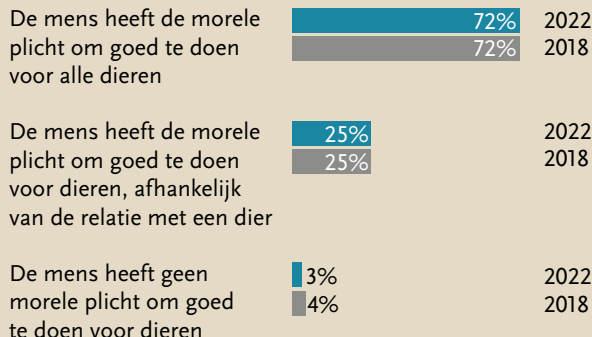

Als het over morele vraagstukken gaat, zijn er nauwelijks veranderingen ten opzichte van 2018. Wel vinden minder Nederlanders dat mensen boven dieren staan

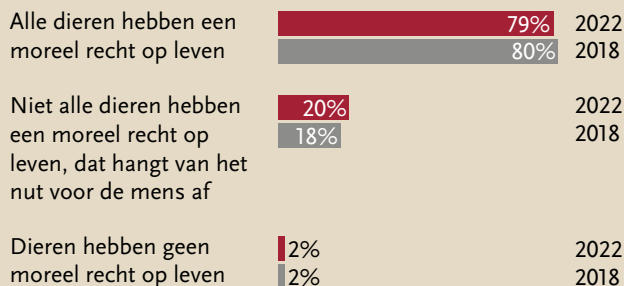
Gelijkwaardigheid van mens en dier

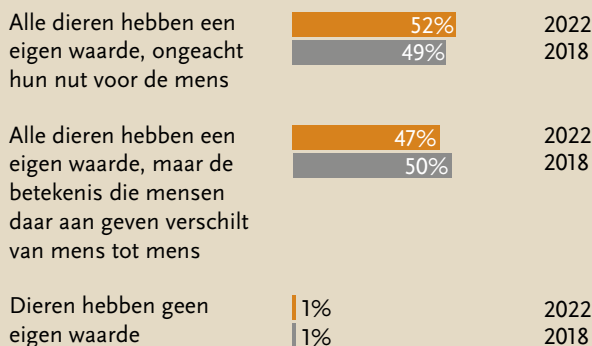
Morele plicht om goed te doen voor dieren

Recht op leven

Eigen waarde

Kies het antwoord dat het dichtst bij uw eigen mening. Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

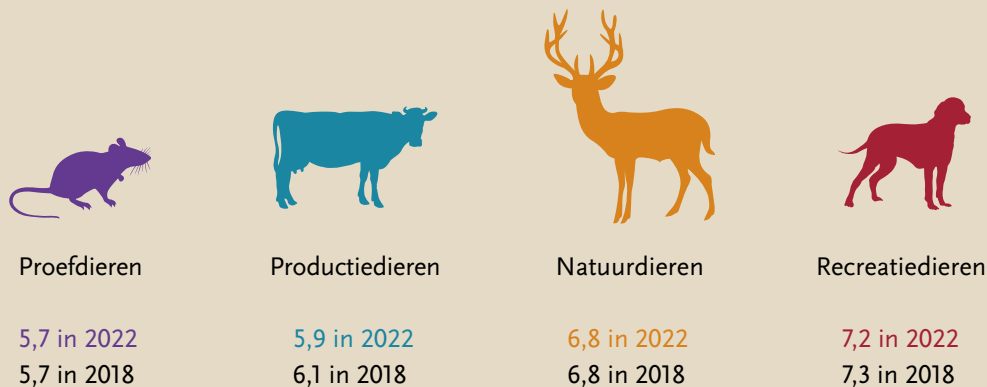
Ook in 2022 vindt de meerderheid dat dieren eigenwaarde hebben, omdat ze levende wezens met gevoel zijn

Belangrijkste argumenten waarom dieren eigenwaarde hebben

Wat zijn de belangrijkste argumenten voor uw mening dat dieren een eigen waarde hebben. Basis: alle respondenten die vinden dat dieren een eigen waarde hebben (2018: n=1.984 | 2022: n=2.055)

Het gemiddelde cijfer dat Nederlanders geven voor de manier waarop er met diergroepen wordt omgegaan

Er is een afname van het aantal Nederlanders dat vindt dat de Nederlandse overheid voldoende doet om het welzijn van productiedieren, recreatiedieren en natuurdieren te waarborgen. Nederlanders geven vaker dan in 2018 aan dat zij minder goed geïnformeerd zijn over het welzijn van proefdieren.

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Productiedieren

Recreatiedieren

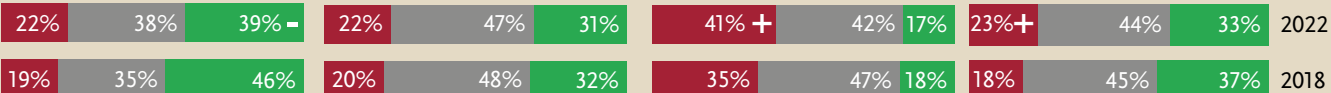

Proefdieren

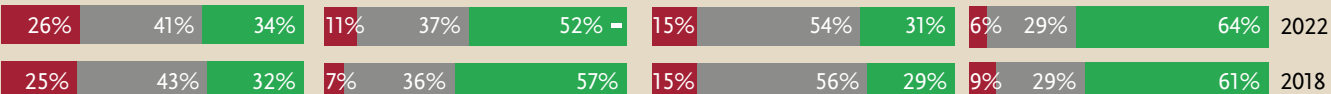

Natuurdieren

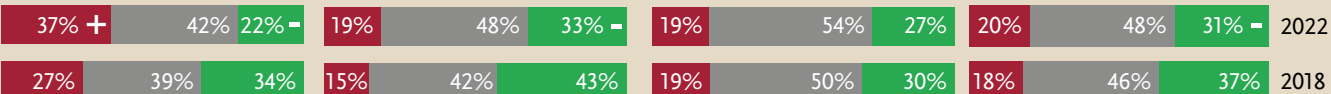
Als inwoner van Nederland ben ik de laatste 10 jaar aanzienlijk beter geïnformeerd over het welzijn van dieren

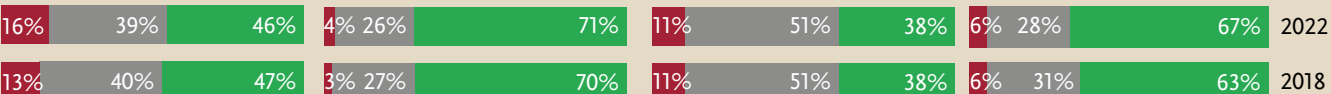
Houders en verzorgers van dieren doen het maximale om het welzijn van hun dieren te waarborgen

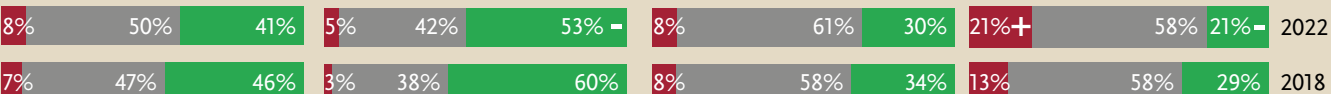
De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van dieren te waarborgen

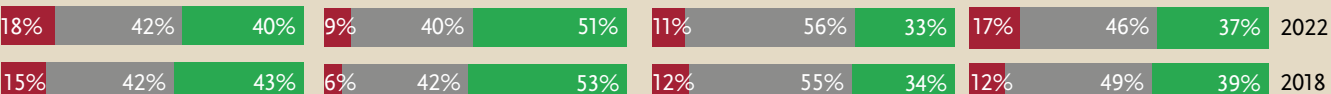
Organisaties die zich beroepshalve met dieren bezig houden, doen echt hun best om het welzijn van hun dieren te verbeteren

Dieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen

Het welzijn van dieren is de afgelopen 10 jaar sterk verbeterd

ENQUÊTERESULTATEN

*In de vraagstellingen werd dieren gespecificeerd als productiedieren, natuurdieren et cetera.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

In 2018 voerde de RDA een publieksenquête uit over het welzijn van dieren in Nederland en de manier waarop dieren hier behandeld worden. Sindsdien heeft ons land te maken gekregen met een grote uitbraak van vogelgriep, de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne. Bovendien nam de frequentie van wolvenaanvallen op gehouden dieren toe door de groei van de wolvenpopulatie in Nederland. Ondertussen zijn de problemen op het gebied van klimaat en biodiversiteit allesbehalve opgelost. Zijn er tijdens deze bewogen jaren veranderingen opgetreden in de publieke opinie over dierenaangelegenheden? Zet de verschuiving richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier door? De RDA onderzocht dit in oktober 2022 met een nieuwe publieksenquête.

2.1 Publieksenquête op herhaling

In 2018 voerden we een enquête uit onder een representatieve steekproef van Nederlanders tussen 18 en 69 jaar.¹ We vroegen hoe zij dachten over het welzijn van dieren en de manier waarop dieren in Nederland behandeld worden. We concludeerden dat het Nederlandse publiek begaan was met dierenwelzijn en dat er een verschuiving gaande leek richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier, een relatie die minder op utiliteit gericht was en meer op warmte en genegenheid. We schreven dat het zinvol zou zijn om na de nulmeting in 2018 periodiek na te gaan hoe de opvattingen over dierenwelzijn in de loop van de tijd veranderen. Daarom is de publieksenquête in oktober 2022 opnieuw uitgevoerd.

Net als in 2018 heeft het onderzoeksbureau Kantar Public de publieksenquête in 2022 uitgevoerd onder een representatieve steekproef van Nederlanders tussen 18 en 69 jaar.² In totaal hebben 2.082 mensen de enquête ingevuld. (In 2018 waren dat er 2.010.) De uitgenodigde personen wisten van tevoren niet dat het onderzoek over dierenwelzijn zou gaan. Afgezien van enkele kleine wijzigingen in de formulering was de vraagstelling hetzelfde als in 2018. Er werden elf nieuwe stellingen toegevoegd. Een deel van de enquête richtte zich op vier specifieke diergroepen: dieren in de natuur, productiedieren, recreatiedieren en proefdieren (zie Kader). Iedere respondent kreeg vragen over twee van de vier verschillende diergroepen. De vragen over de specifieke diergroepen zijn dus door ruim duizend respondenten beantwoord. Meer details zijn te vinden in het rapport van Kantar Public.² De volledige enquêteresultaten kunnen bij de RDA opgevraagd worden.

De definities van de diergroepen in de publieksenquête

- **Dieren in de natuur:** dieren die niet gehouden worden, maar die in de natuur hun eigen weg (kunnen) zoeken, ongeacht of deze dieren de mens wel of geen overlast bezorgen;
- **Productiedieren:** dieren die in Nederland bedrijfsmatig worden gehouden in verband met producten die van die dieren afkomstig zijn (vlees, melk, eieren, kweekvis, wol, leer en dergelijke);
- **Recreatiedieren:** dieren die thuis of op andere locaties gehouden worden (bijvoorbeeld op maneges, kinderboerderijen of dierentuinen) voor vrijetijdsbesteding van mensen: gezelschapsdieren, hobbydieren en dieren in dierentuinen;
- **Proefdieren:** dieren die vooral gehouden worden voor wetenschappelijk onderzoek en voor wettelijk vereiste veiligheidstesten van consumentenproducten.

2.2 Morele opvattingen

De publieksenquête bevatte een blok met vragen over morele opvattingen rondom dieren: over de morele plicht om goed te doen voor dieren, de intrinsieke waarde (eigen waarde) van dieren en het recht op leven voor dieren. Hoewel voor deze vragen de resultaten uit 2018 en 2022 in het algemeen zeer vergelijkbaar waren, ondersteunt de richting van de verschillen consequent een verdere verschuiving richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier. Bij de stelling over gelijkwaardigheid van mens en dier, zagen we bijvoorbeeld een afname van het percentage respondenten dat van mening was dat de mens boven het dier staat, van 40% in 2018 naar 36% in 2022. (De verschillen tussen 2018 en 2022 die we in deze publicatie noemen zijn statistisch significant, tenzij anders vermeld. Met statistisch significant bedoelen we dat het verschil groter is dan wat op grond van toeval verwacht kan worden, met een betrouwbaarheidsmarge van 95%.)

We vroegen in de enquête ook door over de intrinsieke (eigen) waarde van dieren. Maar liefst 99% van de respondenten vond dat dieren een intrinsieke waarde hebben, zowel in 2018 als in 2022. Daarbij vond ongeveer de helft dat alle dieren een intrinsieke waarde hebben, ongeacht hun nut voor de mens. De andere helft koos voor het meer genuanceerde antwoord dat alle dieren een intrinsieke waarde hebben, maar dat de betekenis die mensen daaraan geven

verschilt van mens tot mens. De meest genoemde argumenten waarom dieren een intrinsieke waarde hebben, waren dat ‘dieren levende wezens zijn en gevoel hebben’ en dat ‘dieren en mensen beide onderdeel zijn van het ecosysteem’.

2.3 Dierenwelzijn en dierhouderij

We vroegen ook weer hoezeer het welzijn van dieren de respondenten aan het hart ging op een schaal van 1-10. In 2018 was het rapportcijfer gemiddeld een 8,2 en in 2022 een 8,4. Dat verschil is niet significant. Bij deze vraag zagen we enkele verschillen naar achtergrondkenmerken. Praktisch opgeleide Nederlanders gaven bijvoorbeeld een hoger cijfer dan theoretisch opgeleide Nederlanders, respectievelijk een 8,9 en 8,2. Nederlanders die nooit vlees eten, gaven met gemiddeld een 9,2 het hoogste cijfer. Leeftijd en mate van verstedelijking van de woonplaats van respondenten vertoonden net als in 2018 geen significant verband met het rapportcijfer.

We vroegen de respondenten ook welk cijfer van 1-10 zij zouden geven voor de manier waarop er in Nederland in het algemeen met de verschillende diergroepen omgegaan wordt. Deze cijfers verschilden niet significant van die van 2018: 6,8 voor dieren in de natuur (hetzelfde cijfer als in 2018), 5,9 voor productiedieren (6,1 in 2018), 7,2 voor recreatiedieren (7,3 in 2018) en 5,7 voor proefdieren (hetzelfde als in 2018). Nog steeds zien we dus aanzienlijke verschillen tussen de diergroepen. De respondenten zagen ruimte voor verbetering van het welzijn van productiedieren; dit was een nieuwe stelling in de enquête van 2022. Van de respondenten vond 69% dat het welzijn van deze dieren in de komende tien jaar verbeterd moet worden. Een aanzienlijk deel van de respondenten vond bovendien ook dat er meer aandacht moet komen voor het welzijn van insecten (50%) en vissen (60%).

De publieksenquête resultaten suggereren dat de samenleving dierenwelzijn steeds belangrijker vindt. Door wetenschappelijke vooruitgang weten mensen ook steeds beter welke condities bijdragen aan het welzijn van dieren. Dit heeft consequenties voor het denken over de manier waarop dieren nu gehouden worden. Het percentage respondenten dat vond dat dierentuinen in Nederland verboden zouden moeten worden omdat wilde dieren niet achter tralies horen,

nam bijvoorbeeld toe van 16% in 2018 naar 21% in 2022 (zie hoofdstuk 6). En het percentage respondenten dat vond dat een paard nooit alléén in een stal of wei zou mogen staan, nam toe van 40% in 2018 naar 46% in 2022 (zie hoofdstuk 5).

2.4 Interactie gehouden en niet-gehouden dieren

Waar de verschillen tussen 2022 en 2018 bij stellingen over morele opvattingen en het belang van dierenwelzijn in het algemeen minimaal waren, zagen we soms aanzienlijke verschillen bij stellingen die te maken hebben met de interactie tussen gehouden en niet-gehouden dieren. Er zijn in Nederland spanningen rondom wilde predatoren die gehouden dieren bedreigen, zoals wolven, én rondom gehouden predatoren die wilde dieren bedreigen, zoals huiskatten. Onze enquêteresultaten suggereren dat de sympathie voor wolven in de afgelopen jaren afgenomen is. Het percentage respondenten dat vond dat wolven niet belemmerd moeten worden in hun natuurlijk gedrag, ook niet als het gaat om jagen en zich met schapen voeden, nam bijvoorbeeld af van 30% in 2018 naar 23% in 2022. In de provincies Drenthe (32%) en Zeeland (35%) was het draagvlak voor het weggagen van de wolf (in plaats van onszelf en onze dieren ertegen te beschermen) het grootst (zie hoofdstuk 3). In 2024 zal de RDA een door de minister gevraagd advies uitbrengen over de spanning tussen gehouden en niet-gehouden dieren, het doden van exoten en het samenleven met de wolf.³

2.5 Rol van de overheid

Bij stellingen die te maken hebben met de rol van de overheid zagen we ook verschillen tussen 2018 en 2022. Het percentage respondenten dat vond dat de Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van dieren te waarborgen, nam voor alle diergroepen af:

- Dieren in de natuur: van 37% in 2018 naar 31% in 2022;
- Productiedieren: van 34% in 2018 naar 22% in 2022;
- Recreatiedieren: van 43% in 2018 naar 33% in 2022;
- Proefdieren: van 30% in 2018 naar 27% in 2022. (Bij proefdieren is dit verschil, in tegenstelling tot bij de andere diergroepen, niet significant. Het kan dus op toeval berusten.)

Het vertrouwen dat de overheid zorgt voor het welzijn van dieren neemt dus af en met name bij recreatie- en productiedieren is die afname fors. Dit past in de bredere ontwikkeling dat steeds meer Nederlanders ontevreden zijn over het functioneren van de Nederlandse overheid.⁴ Mogelijk daarmee samenhangend zien we verschuivingen in enkele andere stellingen die met productiedieren te maken hebben. Het percentage respondenten dat het (helemaal) eens was met de stelling ‘In de huidige vorm van veehouderij is het niet mogelijk om dierenwelzijn te waarborgen’ nam bijvoorbeeld toe van 30% in 2018 naar 39% in 2022 (zie hoofdstuk 4).

2.6 Reflectie en conclusie

Bevestiging van de verschuivende relatie tussen mens en dier

Vier jaar is slechts een korte periode, maar het waren vier bewogen jaren met veel maatschappelijke dynamiek. De publieksenquêteresultaten van 2022 suggereren een voortzetting van de tendens die wij in *Staat van het Dier 2019* signaleerden, namelijk een verschuiving naar een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier en een grotere nadruk op het belang van dierenwelzijn. Het valt bovendien op dat we relatief weinig verschillen zien op achtergrondkenmerken zoals genderidentiteit, leeftijd, opleidingstype, stedelijkheid van de woonplaats, regio en grootte van het huishouden. (Bij genderidentiteit werd in de publieksenquête alleen onderscheid tussen mannen en vrouwen gemaakt.) In 2018 was dat ook zo. In tegenstelling tot wat vaak in de media beweerd wordt, zien wij bij de meeste stellingen slechts kleine verschillen tussen stad en platteland als het gaat om de mening over de omgang met dieren. Opleidingstype, genderidentiteit en dagelijks contact met dieren hebben wel een kleine invloed op hoe men naar dieren kijkt. Praktisch opgeleide respondenten hechten bijvoorbeeld meer belang aan dierenwelzijn.

Dierenwelzijn is belangrijk(er) en kan verbeterd worden

Opnieuw kunnen we concluderen dat het Nederlandse publiek dierenwelzijn belangrijk vindt, zelfs belangrijker dan in 2018. Net als toen is er grote instemming met de stellingen dat alle dieren een moreel recht op leven hebben en dat mensen de morele plicht hebben om goed te doen voor alle dieren. De relatie tussen mens en dier lijkt een onderdeel van de opvattingen over hoe we met elkaar om moeten gaan in een veranderende wereld en in een gedeeld ecosysteem.

Hierdoor ontstaan er steeds meer bedenkingen bij de manier waarop mensen momenteel dieren houden.

In de RDA-zienswijze over dierwaardige veehouderij uit 2021 stelden wij dat dierenwelzijn niet ondergeschikt mag zijn bij het overwegen van maatregelen gericht op bijvoorbeeld het verminderen van stikstof- en broeikasgasemissies.⁵ Een grote meerderheid (82%) van de respondenten van onze publieksenquête was het daarmee eens. Bovendien vond 38% dat het vooruitgaan van dierenwelzijn in de veehouderij belangrijker is dan het terugdringen van de uitstoot van stikstof en broeikasgassen in de veehouderij. Wij concluderen dat meer aandacht voor dierenwelzijn volgens Nederlandse burgers hard nodig was, is en blijft.

Nieuwe dilemma's

Doordat Nederlanders het welzijn van dieren steeds belangrijker vinden, ontstaan er nieuwe dilemma's. Natuurlijk gedrag van het ene dier, zoals een wolf of een huiskat, kan immers ten koste gaan van het welzijn en het leven van het andere dier, zoals een schaap of wilde vogel. En gehouden pluimvee werd de afgelopen jaren regelmatig opgehokt om besmetting met vogelgriep vanuit wilde vogels te voorkomen. Meer aandacht voor dierenwelzijn roept dus nieuwe vragen op, die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. Vaker dan voorheen vraagt dit om politieke keuzen. De RDA analyseert zulke dilemma's, onder andere ook met de terugkerende publieksenquête, om te peilen wat er in de maatschappij leeft en om tot adviezen aan de minister te komen. Met de beschouwingen in hoofdstuk 3-7 en essays over schurende kwesties in hoofdstuk 8-10 doen wij daartoe een eerste aanzet.

Bronnen

1. **Kantar Public, 2018.** De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam.
2. **Kantar Public, 2022.** De staat van het dier. Rapportage 1-meting december 2022 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam.
3. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2022.** Bericht op website: <https://www.rda.nl/verwacht/publicaties/brieven/2022/12/06/minister-vraagt-de-rda-om-advies-over-spanning-tussen-gehouden-en-niet-gehouden-dieren-doden-van-exoten-en-samenleven-met-de-wolf>. Bezocht op 19 maart 2024.
4. **Sociaal en Cultureel Planbureau, 2023.** *Zes op de tien Nederlanders ontevreden over politiek.* Nieuwsbericht op website: <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2023/04/20/scp-6-op-de-10-nederlanders-ontevreden-over-politiek>. Bezocht op 20 maart 2024.
5. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** Dierwaardige veehouderij. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.

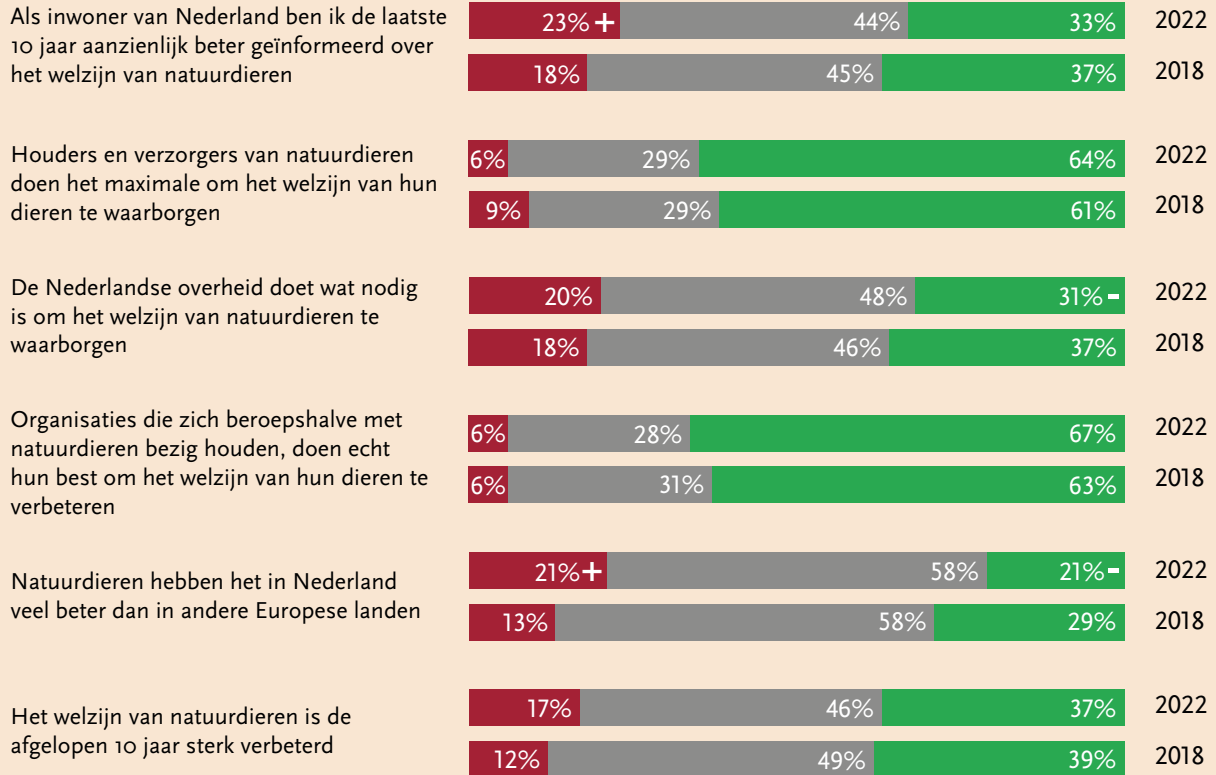

3. Samenleven in het ecosysteem Nederland

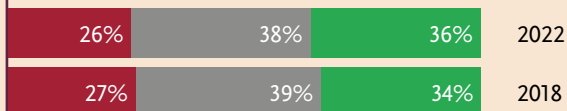
Beschouwing over dieren in de natuur

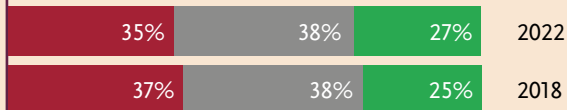
■ (helemaal) oneens ■ niet eens, niet oneens ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Muizen zijn lastpakken en mag je daarom vergiftigen

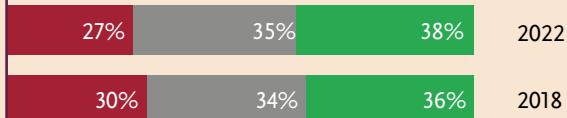
Natuurdieren moeten in Nederland overall vrij en naar hun eigen voorkeuren kunnen bewegen en rondtrekken, ook als dit leidt tot overlast voor mensen

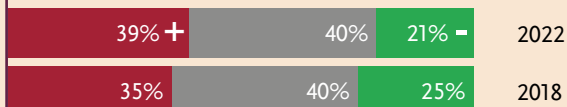
Nieuw: om dierensterfte te voorkomen is het beter om leefgebieden te vergroten door kostbare verbindingen met andere natuurgebieden aan te leggen dan dieren af te schieten

Dieren in de natuur moeten zichzelf kunnen redden, bijvoederen in de winter moet in het algemeen verboden worden

Als vogels en zoogdieren in de natuur voor de mens overlast geven, is het gerechtvaardigd om in te grijpen en ze te doden

Nieuw: om de honger bij wilde dierpopulaties te voorkomen is het goed om er een aantal af te schieten

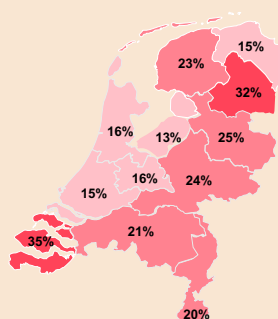
■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

De wolf als kwestie: ruim de helft van de Nederlanders wil de wolf niet weggagen, maar vindt wel dat we onszelf en onze dieren tegen de wolf moeten beschermen

Eén op de vijf is tegen de stelling dat we de wolf in Nederland niet moeten weggagen maar onszelf tegen de wolf moeten beschermen (20%). Dat is een stijging ten opzichte van 2018, toen 13% hier tegen was. Ook zijn meer Nederlanders dan in 2018 van mening dat de wolf in zijn natuurlijke gedrag belemmerd mag worden op het moment dat de wolf gaat jagen en zich met schapen gaat voeden. In 2018 vond 31% dit en in 2022 is dat gestegen tot 40%. Naar leeftijd en opleiding zijn er geen (significante) verschillen. Naar provincie wel: zo is men in de provincies Drenthe (32%) en Zeeland (35%) vaker dan in andere provincies voor het weggagen van de wolf (in plaats van onszelf en onze dieren ertegen te beschermen).

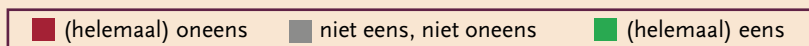
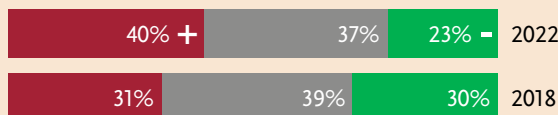
Draagvlak weggagen wolf

We moeten in Nederland de wolf niet weggagen, maar onszelf en onze dieren tegen de wolf beschermen

Wolven moeten in hun natuurlijke gedrag niet belemmerd worden, ook niet als het gaat om jagen en zich met schapen voeden

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Overlast door vogelgriep, eikenprocessierupsen en wolven in Nederland. Deze uitdagingen maken duidelijk dat mensen en dieren deel uitmaken van hetzelfde ecosysteem. Dit kan schuren. Een goed functionerend ecosysteem is essentieel voor het welzijn en de gezondheid van zowel mensen als dieren. In dit hoofdstuk bespreken we hoe dieren en ecosystemen meer in samenhang beschouwd kunnen worden bij het verkennen van schurende kwesties rondom dieren in de natuur.

3.1 Grenzeloos samenleven - terugblik op Staat van het Dier 2019

Dieren in de Nederlandse natuur hebben in de afgelopen decennia meer leefruimte gekregen en meer mogelijkheden om zich te verspreiden via faunapassages. Echter, de kwaliteit van de leefomgeving neemt af, óók in natuurgebieden, onder andere doordat meststoffen en pesticiden in de natuurlijke milieus doordringen.^{1,2} Bovendien bestaan er relatief veel kleine en geïsoleerde natuur- en leefgebieden, met beperkte verbindingzones daartussen. Dat alles kwam aan bod in *Staat van het Dier 2019*.³ We bespraken toen ook dat het welzijn van dieren in de natuur steeds meer aandacht kreeg van beleidsmakers en het publiek, maar dat dit niet altijd doorvertaald werd in hun wettelijke bescherming. Daarnaast kunnen de zorgplicht voor dieren en de afblijfplicht voor dieren in de natuur soms op gespannen voet staan, wat tot dilemma's leidt. Moeten mensen de natuur ongemoeid laten of zijn mensen verantwoordelijk voor het welzijn van niet-gehouden dieren? En hoe zit het met het onderscheid tussen diersoorten: weegt het welzijn van een muis even zwaar als dat van een edelhert?

3.2 Onverminderde zorgen

Anno 2024 zijn de zorgen over de kwaliteit van de leefomgeving van dieren in de natuur onverminderd actueel. Bij de meeste vragen over dieren in de natuur waren de resultaten van onze publieksenquête in 2022 ook vergelijkbaar met die in 2018. De respondenten beoordeelden de manier waarop er in Nederland met deze diergroep omgegaan wordt bijvoorbeeld gemiddeld met een 6,8 in zowel 2018 als 2022 (zie hoofdstuk 2). Alleen over de komst van de wolf blijken veel Nederlanders inmiddels anders te denken: de sympathie voor wolven is in de afgelopen jaren afgenomen.

In dit hoofdstuk combineren we kennis over ecosystemen en dierenwelzijn. We richten ons niet alleen op het welzijn van individuele dieren of diersoorten, maar ook op zaken die we beschouwen als gunstig voor (lokale) populaties en, op een grotere schaal, voor de gezondheid van het ecosysteem. We nemen dus het grotere plaatje in overweging. We verkennen of deze benadering een nieuw licht kan werpen op schurende kwesties rondom dieren in de natuur. We beginnen met verduidelijken wat we precies bedoelen met een ecosysteem en welke eisen dieren aan hun ecosysteem stellen, in paragraaf 3.3. Vervolgens beschrijven we hoe mensen en dieren in het ‘ecosysteem aarde’ samenleven, in paragraaf 3.4. Dan verkennen we of de zes leidende principes voor dierwaardige veehouderij, die in hoofdstuk 1 toegelicht zijn, toepasbaar zijn op dieren in de natuur en wat dit zou betekenen voor de ruimtelijke ordening in Nederland, in paragraaf 3.5.

3.3 Kijken naar het grotere geheel

Ecosystemen

Een ecosysteem bestaat uit de organismen die samen ergens voorkomen, en de onderlinge relaties tussen die organismen en hun omgeving. Deze relaties kunnen heel direct zijn, zoals een merel die wormen eet of een sperwer die merels eet. Soms zijn de relaties meer indirect, zoals planten die zuurstof produceren, wat mensen en dieren nodig hebben. Of mensen en dieren die koolstofdioxide uitademen, wat door planten in voedingsstoffen omgezet kan worden, waardoor de planten kunnen groeien. Het geheel van voedselrelaties in een ecosysteem wordt het voedselweb genoemd.

Voedselwebben en voedselketens

Organismen kunnen verschillende rollen vervullen in een voedselweb. De basis van het voedselweb vormen de planten met bladgroen (algen, mossen, varens, kruiden, struiken en bomen). Met zonne-energie zetten zij koolstofdioxide om in biomassa. Groene planten kunnen gegeten worden door herbivoren (plantenetters) of omnivoren (alleseters). Herbivoren variëren in grootte, van kleine eencellige parasieten tot plantenetende insecten, grote grazende vogels of zoogdieren. Vervolgens worden herbivoren weer gegeten door omnivoren of carnivoren (vleeseters), die ook weer variëren in grootte, van minuscule roofmijten tot roofvogels, haaien,

orka's en leeuwen. De stroom van biomassa van de producerende planten naar de toppredatoren noemen we een voedselketen.

Reducenten sluiten de kringloop

In een voedselketen volgt de energiestroom slechts één richting, terwijl een compleet ecosysteem gekenmerkt wordt door een kringloop van energie en biomassa. Die kringloop wordt mogelijk gemaakt door een belangrijke groep organismen die een aparte rol vervullen in het ecosysteem, namelijk de reducenten. Zij breken de overblijfselen van dode planten en dieren af, waardoor voedingsstoffen weer vrijkomen en opnieuw de cyclus kunnen doorlopen. Voorbeelden van reducenten zijn aardwormen, slakken, pissebedden, vliegensoorten, schimmels en bacteriën.

Dwarsverbindingen

Het simpelste ecosysteem denkbaar, zou bestaan uit slechts één plantensoort, één soort planteneter, één soort roofdier en één soort reducent. In werkelijkheid bestaan ecosystemen uit een diversiteit aan soorten die betrokken zijn bij talloze interacties. Dit noemen we 'biodiversiteit'.^{4,5} Plantensoorten kunnen bijvoorbeeld met elkaar concurreren om ruimte en licht, en één plantensoort kan door vele soorten herbivoren geconsumeerd worden. Van de zomereik profiteren bijvoorbeeld wel vierhonderd verschillende insecten. De meeste herbivore insecten worden op hun beurt belaagd door diverse roofdieren, zoals sluipwespen, roofwantsen, wespen, mieren, insectenetende vogels, spitsmuizen en egels, die onderling ook weer concurrenten zijn. Deze dynamiek geldt ook voor de roofdieren zelf; zij worden belaagd door andere roofdieren. Ook de reducenten kunnen ten prooi vallen aan een leger van verschillende roofvijanden. Alle organismen worden bovendien bedreigd door ziekteverwekkers zoals virussen, bacteriën, schimmels en parasieten.

Er zijn ook relaties waarvan soorten wederzijds profiteren. De belangrijkste is misschien wel de relatie tussen groene planten en bodemschimmels. Hierbij voorzien bodemschimmels groene planten van mineralen, terwijl de planten op hun beurt suikers leveren aan de bodemschimmels. Ieder organisme in de natuur heeft dus te maken met een groot aantal interacties met andere organismen in zijn omgeving.

Ruimtelijke variatie

Variatie in niet-levende (abiotische) factoren zoals lucht, water, bodem, voedingsstoffen, warmte en licht resulteert in ruimtelijke variatie binnen ecosystemen. Hierdoor kan het voedselweb op de ene plaats uit heel andere soorten bestaan dan op een andere plaats. Kleine verschillen in de bodemsamenstelling, temperatuurverloop en de beschikbaarheid van water dragen bij aan variatie in soortensamenstelling binnen een ecosysteem, wat weer bijdraagt aan de lokale biodiversiteit.

Acute veranderingen

Voedselwebben bestaan grotendeels uit soorten die al lange tijd deel uitmaken van het ecosysteem. De relaties tussen deze soorten zijn gestabiliseerd door wederzijdse aanpassingen. Wanneer er acute veranderingen optreden in dit gestabiliseerde systeem, bijvoorbeeld door de introductie van nieuwe soorten zoals recent geïmmigreerde exoten, ontbreken deze wederzijdse aanpassingen. Het bestaande ecosysteem kan dan verstoord raken, vooral wanneer een zogenaamde invasieve exoot geïntroduceerd wordt. Maar ook de opkomst van nieuwe ziekteverwekkers of mutaties van aanwezige ziekteverwerkers kunnen het bestaande systeem veranderen. Het uitwisselen van organismen tussen eerder van elkaar geïsoleerde ecosystemen kan risico's met zich meebrengen voor de gezondheid van mensen of dieren.

Afname biodiversiteit

Ecosystemen kunnen niet goed functioneren wanneer er veel elementen wegvallen; denk aan een Jenga-toren.⁴ Door menselijke invloeden, zoals intensief gebruik van de beschikbare ruimte, globalisering, verstoring en vervuiling, verdwijnen er steeds meer elementen die essentieel zijn voor het functioneren van ecosystemen. Ecosystemen zijn gevoelig voor externe, door de mens veroorzaakte, verstoringen zoals klimaatverandering, de introductie van invasieve exoten of overmatige stikstofdepositie. Een overmaat aan verstoringen leidt tot een afname van biodiversiteit. Het verlies van biodiversiteit vormt een bedreiging voor de mensheid: leven op aarde is onmogelijk zonder biodiversiteit. Het complexe samenspel van talloze soorten planten, dieren en ecosystemen vormt de basis voor een gezonde leefomgeving, duurzame voedselproductie en het opvangen van klimaatverandering. Het verdwijnen van soorten heeft niet alleen directe gevolgen voor andere soorten, maar kan uiteindelijk ook leiden tot kettingreacties die onze

voedselvoorziening, klimaat, gezondheid, natuurlijke hulpbronnen, luchtkwaliteit, waterkwaliteit, én cultuur, recreatie en toerisme in gevaar brengen.⁵ Zo is 78% van de wilde bloemsoorten en 84% van de gewassoorten in de Europese Unie (EU) op een bepaalde manier afhankelijk van insecten voor de productie van zaden.^{6,7} De afgelopen jaren hebben imkers een afname in bijenkolonies en andere bestuivers opgemerkt. Dit betekent dat sommige plantensoorten zouden kunnen verdwijnen, net als de organismen die direct of indirect van hen afhankelijk zijn.

Schaalgrootte

Afhankelijk van de vragen die we stellen, kunnen we ecosystemen definiëren op allerlei ruimtelijke schalen. Zo kunnen we praten over het ecosysteem in uw darmen, het ecosysteem in de stad, of het ecosysteem van de West-Europese cultuursteppe. Voor sommige kwesties, zoals die van de klimaatverandering, is de aarde als geheel een groot ecosysteem.

3.4 Mens en dier in het ecosysteem aarde

Veel mensen zien de natuur en door mensen bewoonde of bewerkte gebieden als afzonderlijke werelden. We maken echter allemaal deel uit van hetzelfde ecosysteem: bacteriën, virussen, schimmels, planten, gehouden dieren, wilde dieren en mensen. Voor de zuurstof die wij inademen zijn we volledig afhankelijk van dit ecosysteem. Ons voedsel maakt ook deel uit van de kringloop in het ecosysteem waarin we leven. De kwaliteit van ons omringende ecosysteem heeft een directe invloed op onze gezondheid en levensduur.

We realiseren ons vaak pas écht hoezeer we verbonden zijn met dit systeem wanneer een deel ervan problemen veroorzaakt. De afgelopen jaren werd dit pijnlijk duidelijk toen een coronavirus de coronapandemie veroorzaakte.⁸ En er zijn nog veel meer voorbeelden. Zo wordt Europa momenteel geplaagd door de grootste epidemie van hoog-pathogene aviaire influenza (HPAI, vogelgriep) tot nu toe, die zowel gehouden pluimvee als wilde vogels treft. De recente uitbraken van vogelgriep vonden vaak hun oorsprong in wilde vogelpopulaties, met name watervogels.⁹ Af en toe raken ook wilde of gehouden zoogdieren besmet met het virus.¹⁰ Andere voorbeelden waarbij wilde en gehouden populaties elkaar kunnen besmetten zijn wilde zwijnen met varkenspest en dassen met rundertuberculose.

Tegelijkertijd hebben mensen en hun (landbouw)huisdieren negatieve effecten op het ecosysteem. Tussen 1900 en 2000 verdrievoudigde het inwoneraantal van ons land en sindsdien zijn er alweer drie miljoen mensen bijgekomen. De aanspraak die mensen maken op de ruimte is ook toegenomen. Er zijn meer eenpersoonshuishoudens, dus is er meer woonruimte nodig. Mensen hebben meer vrije tijd, dus is er meer behoefte aan ruimte voor recreatie. De welvaart is gestegen, dus kopen meer mensen auto's en andere producten, wat resulteert in meer wegen en bijvoorbeeld distributiecentra. Ruimte voor de natuur wordt letterlijk weggenomen doordat er beton of asfalt in de plaats van flora en fauna komt. Ook figuurlijk wordt ruimte voor de natuur aangetast, door vervuiling (zoals door stikstof, pesticiden of drugsafval) en andere verstoringen (zoals lichtvervuiling en huiskatten, zie Kaders), wat leidt tot het verdwijnen van planten en dieren. Naarmate mensen zowel letterlijk als figuurlijk meer ruimte innemen, wordt ruimte voor een goed functionerend ecosysteem minder vanzelfsprekend. Dit resulteert in ecologische én economische problemen op de lange termijn; problemen die aandacht vereisen als we de aarde leefbaar willen houden voor mensen en dieren.

Overigens zijn er zeker ook positieve ontwikkelingen te benoemen op het terrein van de omgang van mensen met de natuur. Veel mensen spannen zich in om de kwaliteit van de natuur te verbeteren, bijvoorbeeld door het aanplanten van bomen, het creëren van kruidenrijke randen en zomen, of met rewilding-initiatieven. Een andere positieve ontwikkeling is de oprichting van de Ecologische Autoriteit (EA) in 2022.¹⁶ De EA zal in een latere fase adviseren over wetenschappelijke inzichten voor besluitvorming over bredere ecologische vraagstukken, om te beoordelen of ecologische doelen bereikt kunnen worden.

Lichtverontreiniging in steden en het broedsucces van merels

'Blackbird singing in the dead of night', The Beatles

De dag-nacht cyclus is van groot belang voor dieren in de natuur, omdat het hen vertelt wanneer ze moeten jagen, eten, migreren en paren. Verstoring van dit ritme door lichtvervuiling heeft een aanzienlijke impact op de dieren.¹¹ Door kunstmatig licht is de hemelachtergrond in de afgelopen jaren wereldwijd met bijna 10% per jaar toegenomen.¹² Dit beïnvloedt allerlei dieren. Onderzoek hiernaar is onder andere uitgevoerd in het Licht op Natuur/ Licht op Landschap-project.¹³

Nachtverlichting verstoort bijvoorbeeld het ritme van vogels. Het voortplantingssucces van vogels is sterk afhankelijk van de beschikbaarheid van voldoende voedsel in de periode dat de jongen opgroeien. Vogels moeten dus op het juiste moment beginnen met het bouwen van hun nest en het leggen van eieren. Het lengen van de dagen in het voorjaar stimuleert bij veel vogels de productie van geslachtshormonen, waardoor ze in de stemming komen om een territorium af te bakenen en een partner te zoeken. Door natuurlijke selectie begonnen de meeste vogels tot voor kort op het juiste moment met broeden, behalve wanneer een extreem koud voorjaar roet in het eten gooide.

In stedelijke gebieden komen vogels door kunstverlichting tegenwoordig eerder in de broedstemming, omdat ze de nachten als korter ervaren dan ze in werkelijkheid zijn. Onderzoek bij merels toont aan dat ze in steden aanzienlijk vroeger beginnen met broeden dan buiten de steden.¹⁴ Bovendien wachten de mannetjes niet met zingen tot het ochtendgloren; ze zingen vaak al in het holst van de nacht en slapen daardoor te kort. Nachtelijke lichtvervuiling heeft ook invloed op trekvogels, die gedesoriënteerd raken wanneer ze de sterrenhemel niet meer kunnen zien.

De nachtelijke verlichting in stedelijke gebieden verbruikt veel energie en draagt bij aan de opwarming van de aarde door de productie van koolstofdioxide. Daarnaast is de verlichting niet goed voor het slaapritme van mensen. Er zijn dus veel redenen om de nachtverlichting te verminderen. Op sommige plaatsen in Nederland worden daarom al maatregelen genomen, zoals aanpassingen in straatverlichting, bijvoorbeeld groene of amberkleurige verlichting voor vleermuizen. Ook worden er bewustwordingscampagnes uitgevoerd over lichtvervuiling en de effecten ervan op mens en dier. Een voorbeeld hiervan is de jaarlijkse Nacht van de nacht, waar natuur- en milieufederaties door het hele land evenementen in het donker organiseren.

Onze huiskat op rooftocht

Een van de uitgangspunten van de Wet dieren is dat dieren uiting moeten kunnen geven aan hun natuurlijk gedrag. Voor veel huiskatten betekent dit dat ze vrij buiten moeten kunnen rondlopen en prooien kunnen vangen. Huiskatten zijn juist vanwege dit natuurlijk gedrag gedomesticeerd; ze konden de voedselvoorraden van mensen beschermen door ratten en muizen weg te vangen. Een klein deel van de in Nederland gehouden katten vervult deze rol nog steeds, bijvoorbeeld op en rond boerderijen. Echter, het merendeel van de bijna drie miljoen katten in Nederland wordt als gezelschapsdier gehouden. Zij zijn voor voedsel niet langer afhankelijk van zelf gevangen muizen en ratten, maar van hun eigenaar die hen (als alles goed gaat) hoogwaardige diervoeding verstrekt. Desondanks blijft de gewoonte om katten vrij buiten te laten rondlopen en jagen onveranderd. Dit heeft grote gevolgen: katten doden in Nederland gezamenlijk miljoenen vogels per jaar en daarnaast een onbekend, maar hoogstwaarschijnlijk groot aantal kleine zoogdieren, amfibieën en reptielen.¹⁵

In de overwegingen over het welzijn van huiskatten hebben we dus niet alleen te maken met het welzijn van die katten zelf. De gedachte dat katten hun natuurlijk gedrag moeten kunnen uiten, is te kort door de bocht. Het welzijn van katten moet afgewogen worden tegen het welzijn van al hun prooidieren én het functioneren van het ecosysteem. Denk bijvoorbeeld aan het lijden van gewonde prooien of het verhongeren van jonge vogels die een of beide ouders verloren hebben door predatie door huiskatten. Beslissingen over het al dan niet buiten laten van huiskatten vereisen het meewegen van de effecten van loslopende katten op het functioneren van het ecosysteem.

3.5 Kunnen de zes principes ons leiden bij de omgang met dieren in de natuur?

De manier waarop mensen omgaan met de natuur, en met de wilde dieren die daarin leven, heeft een aanzienlijke invloed op het functioneren van het 'ecosysteem aarde'. Hoe zouden mensen met dieren in de natuur om moeten gaan als het streven naar goed functionerende ecosystemen meer prioriteit zou krijgen? Wellicht kunnen de zes leidende principes voor dierwaardige houderij helpen bij het beantwoorden van deze vraag (zie hoofdstuk 1). Deze principes introduceerde de RDA in de zienswijze *Dierwaardige veehouderij*.¹⁷ Hoewel de natuur geen houderijsysteem is, kunnen de zes leidende principes wellicht iets zeggen over de eisen die aan de natuurlijke omgeving gesteld moeten worden ten behoeve van het welzijn, inclusief de gezondheid, van dieren in de natuur. In deze paragraaf passen we de zes leidende principes daarom toe op dieren in de natuur én het ecosysteem als geheel.

Basisbehoeften

Principe 1 is een generiek principe: het erkennen van de intrinsieke waarde en de integriteit van dieren, waar dan ook, dus ook van dieren in de natuur. Principes 2-4 vertegenwoordigen basisbehoeften, zoals voldoende voeding, drinkplaatsen, schuilplaatsen, vluchtmogelijkheden en gezonde leefomstandigheden. Voor dieren in de natuur betekent dit dat ze moeten kunnen leven in een ecosysteem wat over het algemeen in deze basisbehoeften kan voorzien. Het is van belang dat dieren, afhankelijk van het seizoen, voldoende voedsel en water kunnen vinden. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat dieren vrij tussen verschillende gebieden moeten kunnen bewegen. Betekent dit dan ook dat menselijk ingrijpen noodzakelijk is als ecosystemen structureel niet meer kunnen voorzien in deze basisbehoeften van dieren ten gevolge van menselijke interventies? Moet dit menselijk ingrijpen zich dan op een individueel dier richten, of op de groep? In de zienswijze *Zorgplicht natuurlijk gewogen* uit 2012 concludeerden wij dat een groep dieren de vrijheid moet hebben om zich aan te passen aan de omgeving, aan de heersende omstandigheden.¹⁸ Verschillen tussen individuen kunnen van belang zijn voor het aanpassingsvermogen en de zelfredzaamheid van de groep als geheel. Interventie gericht op een individu kan mogelijk (direct of op termijn) een negatief effect hebben op het welzijn van andere individuen. Daarom moet de zorgplicht ook

rekening houden met de groep of populatie als een belangrijk onderdeel van de leefomgeving van het individu.

Bijvoorbeeld: wanneer een natuurgebied afgesloten en/of geïsoleerd raakt, en er in dat gebied onvoldoende natuurlijke vijanden zijn, terwijl de populatie blijft groeien en de dieren niet naar een ander gebied kunnen migreren, kan het ecosysteem op termijn of gedurende een deel van het seizoen niet meer voldoen aan de basisbehoefte 'voeding' van elk dier. Hierdoor wordt het welzijn van individuele leden van die populatie sterk aangetast. Het welzijn van individuele dieren zal herstellen als het voedseltekort afneemt. Is het voedseltekort om welke reden dan ook structureel, dan zal de populatie in omvang afnemen.

Natuurlijk gedrag en positieve emotionele toestand

Voor principe 5 (ruimte voor natuurlijk gedrag) en 6 (een overwegend positieve emotionele toestand) is het onder andere van belang dat dieren tussen verschillende gebieden kunnen bewegen, bijvoorbeeld om voortplantingspartners te vinden. Op die manier kunnen populaties genetisch gezond blijven. Verschillende dieren, zoals grote hoefdieren, hebben daarvoor een groter leefgebied nodig dan de meeste Nederlandse natuurgebieden kunnen bieden. Om het welzijn van dieren in de natuur te bevorderen, is het belangrijk dat er ruimtelijke verbindingen tussen leefgebieden zijn. Ook bij dieren in de natuur is een overwegend positieve emotionele toestand van belang. Daartoe is het onder andere van belang dat zij hun eigen voorkeuren kunnen volgen en enige controle over hun omgeving hebben. Dieren moeten voldoende in staat zijn om op veranderingen in hun sociale en fysieke omgeving te reageren.

Ecosystemen als leefomgevingen voor dieren kennen geen grenzen, uitzonderingen zoals eilanden die ver van het vasteland afliggen daargelaten, ook al proberen mensen de natuurlijke ecosystemen een afgebakende plek te geven in de ruimtelijke ordening. Dieren houden zich niet aan de ruimtelijke ordening zoals mensen die definiëren. Duurzame keuzen voor de inrichting van ons land zijn urgent en van levensbelang. De inrichting van onze leefomgeving zou in ieder geval in lijn moeten zijn met doelstellingen zoals gedefinieerd in de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties¹⁹ en niet moeten contrasteren met de Science Based Targets for Nature²⁰ van bedrijven en sectoren.

3.6 Conclusie

In Nederland leven veel mensen en dieren op een klein oppervlak. Zij maken allemaal deel uit van hetzelfde ecosysteem. Mensen worden zich steeds bewuster van de negatieve gevolgen van hun activiteiten op ecosystemen en van het belang van goed functionerende ecosystemen. Als we de zes leidende principes voor dierwaardigheid als uitgangspunt nemen en meer concentreren op het belang van goed functionerende ecosystemen, wordt het logisch om het welzijn van alle elementen van die ecosystemen te waarborgen. Mensen zouden dan niet alleen hun eigen belangen moeten overwegen bij het vormen van een mening over schurende kwesties met betrekking tot dieren. Ook de langetermijnbelangen van een goed functionerend ecosysteem voor de kwaliteit van de omgeving, voedselzekerheid, voedselveiligheid en volksgezondheid zouden meegewogen moeten worden. Dit vereist meer aandacht voor het behouden en ontwikkelen van goed functionerende ecosystemen waarin mensen en dieren leven. Het stelt eisen aan de ruimtelijke ordening en vereist een zorgvuldige benadering van het welzijn van individuele dieren (gehouden of niet-gehouden) en het welzijn van populaties.

Wat er moet gebeuren voor dieren in de natuur

- Verkennen welke effecten toenemende bevolkingsdichtheid en infrastructuur (inclusief bijvoorbeeld nieuwbouw, zonnepanelen, windmolens, waterbeheersing) op (ruimte voor, welzijn van, gezondheid van) niet-gehouden dieren heeft en welke consequenties daaraan verbonden zouden moeten worden;
- Verkennen welke gevolgen klimaatverandering (inclusief de maatregelen die mensen nemen om dit tegen te gaan of ermee om te gaan) heeft voor het welzijn van gehouden en niet-gehouden dieren;
- Handvatten creëren voor de wijze waarop een afweging gemaakt kan worden tussen het welzijn van een individueel dier en andere belangen zoals het welzijn van populaties en ecosystemen of andere belangen van mensen (economisch, cultureel, natuurbeleving);
- Verkennen van de spanning tussen het welzijn van de invasieve exoten en de negatieve effecten die invasieve exoten hebben op het welzijn van andere soorten in een leefgemeenschap.

Bronnen

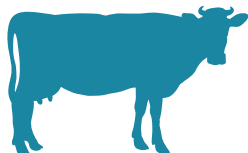
1. **Hallmann, C.A., et al., 2017.** More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas. PLoS One. 12: 18-22. DOI: 10.1371/journal.pone.0185809.
2. **European Environment Agency, 2023.** Wat schaadt de natuur van Europa? Nieuwsbericht op website: <https://www.eea.europa.eu/nl/ema-signalen/eea-signalen-2021/articles/wat-schaadt-de-natuur-van-europa>. Bezocht op 19 maart 2024.
3. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
4. **Naturalis Biodiversity Centre, 2021.** Biodiversiteit staat of valt met ons. Video op website: <https://www.youtube.com/watch?v=xTh-lWJkokQ>. Bezocht op 19 maart 2024.
5. **Wageningen University & Research.** Biodiversiteit. Artikel op website: <https://www.wur.nl/nl/themas/biodiversiteit.htm>. Bezocht op 19 maart 2024.
6. **Europees Parlement, 2024.** Wat is de oorzaak van de afname van bijenpopulaties en andere bestuivers? (infografiek). Artikel op website: <https://www.europarl.europa.eu/topics/nl/article/20191129STO67758/wat-is-de-oorzaak-van-de-afname-van-bijenpopulaties-en-andere-bestuivers>. Bezocht op 19 maart 2024.
7. **EU-initiatief inzake bestuivers, 2018.** Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0395>.
8. **Worobey, M., et al., 2022.** The Huanan Seafood Wholesale Market in Wuhan was the early epicenter of the COVID-19 pandemic. Science. 377(6609): 951-959. DOI: 10.1126/science.abp8715 .
9. **Pohlmann, A., et al., 2022.** Has epizootic become enzootic? Evidence for a fundamental change in the infection dynamics of Highly Pathogenic Avian Influenza in Europe, 2021. MBio. 13(4). DOI: 10.1128/mbio.00609-22.
10. **Keulemans, M., 2023.** Geheimzinnige uitbraak vogelgriep bij Poolse katten laat zien: oppassen met voer. Nieuwsbericht op website: <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/geheimzinnige-uitbraak-vogelgriep-bij-poolse-katten-laait-zien-oppassen-met-voer~b95245c4/>. Bezocht op 19 maart 2024.
11. **Ouyang, J.Q., et al. 2017.** Restless roosts: Light pollution affects behavior, sleep, and physiology in a free-living songbird. Glob Change Biol. 23(11): 4987-4994. DOI: 10.1111/gcb.13756.
12. **Zenit.** De zichtbaarheid van sterren neemt wereldwijd snel af. Artikel op website: <https://zenitonline.nl/de-zichtbaarheid-van-sterren-neemt-wereldwijd-snel-af/>. Bezocht op 19 maart 2024.

13. NIOO-KNAW. *Het Licht op Natuur / Licht op Landschap project*. Artikel op website: <https://lichtopnatuur.org/nl>. Bezocht op 18 maart 2024.
14. Russ, A., Lučeničová, T., Klenke, R., 2017. *Altered breeding biology of the European blackbird under artificial light at night*. Avian Biol. 48(8): 1114-1125. DOI: 10.1111/jav.01210.
15. LNV, 2023. *Loslopende katten: Gezamenlijke verkenning van de problematiek en oplossingsrichtingen rondom loslopende huiskatten en zwervkatten*. Geraadpleegd via <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-d67a352af17431873c4c5b6880a920ca4466794d/pdf>.
16. Ecologische autoriteit, 2022. Website: www.ecologischeautoriteit.nl. Bezocht op 18 maart 2024.
17. Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021. *Dierwaardige veehouderij*. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
18. Raad voor Dierenaangelegenheden, 2012. *Zorgplicht natuurlijk gewogen*. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
19. UN Global Compact. *Sustainable Development Goals*. Website: <https://unglobalcompact.nl>. Bezocht op 18 maart 2024.
20. Borregaard ASA, 2022. *Target validation report. Science based targets initiative*. Website: <https://www.borregaard.com/media/yspdfow1/science-based-target-initiative-target-validation-report-borregaard-july-2022.pdf>. Bezocht op 18 maart 2024.

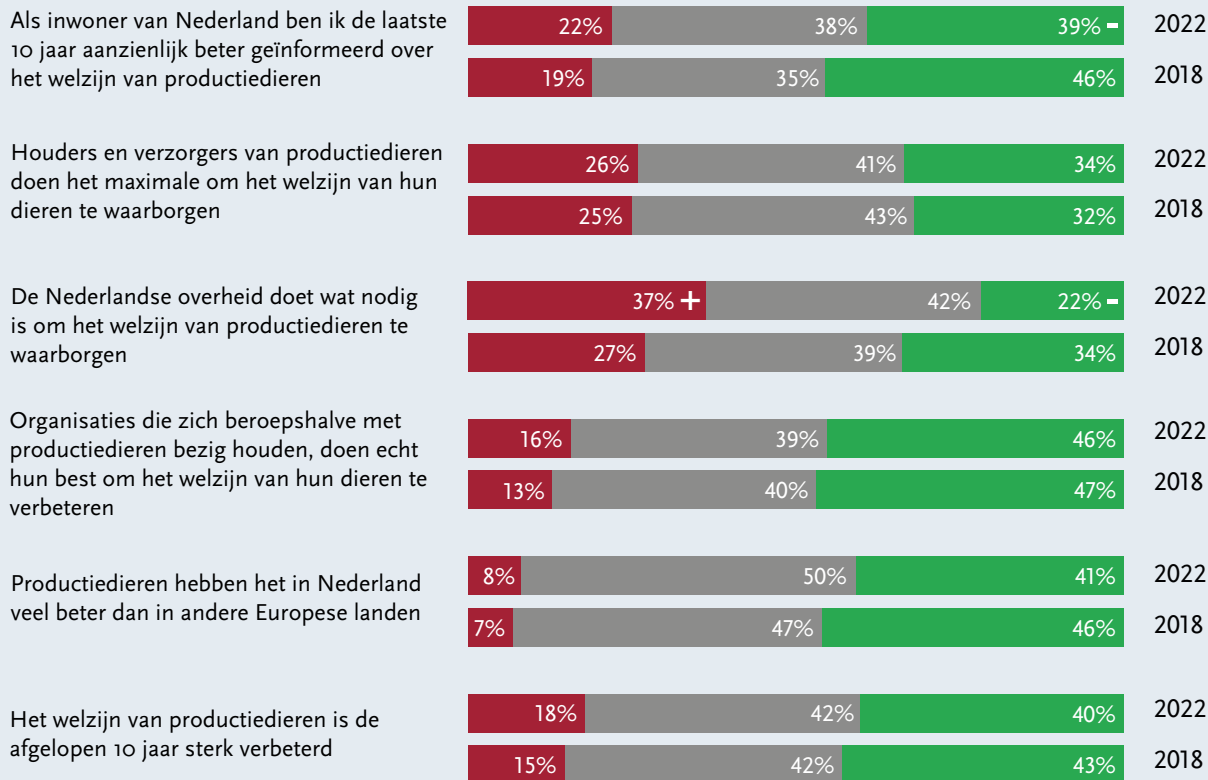

4. Stappen richting een dierwaardige veehouderij

Beschouwing over productiedieren

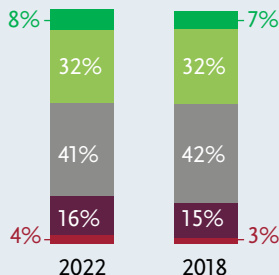

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

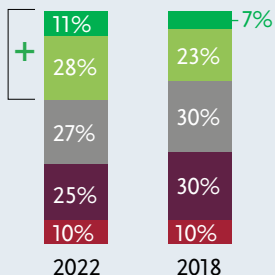
Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Meer Nederlanders dan in 2018 vinden dat het dierenwelzijn binnen de huidige vorm van veehouderij niet te waarborgen is

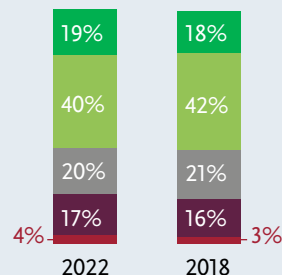
Wij mensen moeten niet onze eigen menselijke maatstaven gebruiken, maar hoognodig luisteren naar wat het dier wil

In de huidige vorm van veehouderij is het niet mogelijk om dierenwelzijn te waarborgen

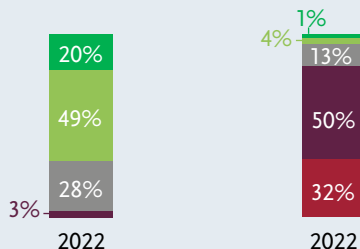

In megastallen kan nooit sprake zijn van voldoende aandacht voor gezondheid en welzijn van de productiedieren

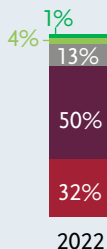

Nieuw:

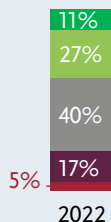
Het welzijn van productiedieren moet in de komende 10 jaar verbeterd worden

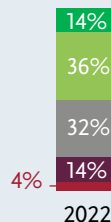
Bij het terugdringen van stikstof en broeikasgassen in de veehouderij mag het dierenwelzijn er op achteruitgaan

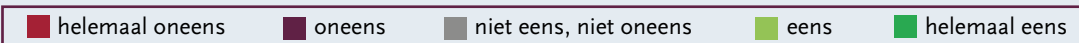
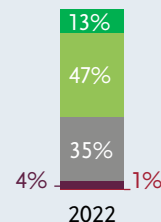
Het vooruitgaan van het dierenwelzijn in de veehouderij is belangrijker dan het terugdringen van stikstof en broeikasgassen in de veehouderij

Er moet meer aandacht komen voor het welzijn van insecten

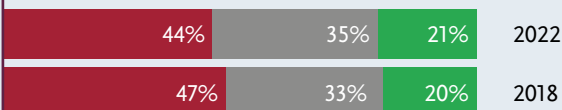

Er moet meer aandacht komen voor het welzijn van vissen

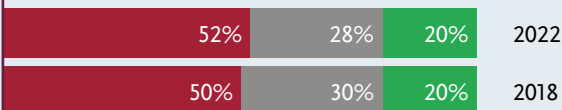

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: alle respondenten (2018: n=2.010; 2022: n=2.082)

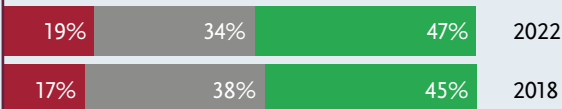
Je mag een (ouder) productiedier ook doden als het economisch niet meer nuttig is om het in leven te houden

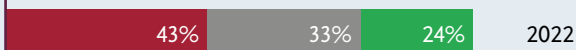
Ik kan aanvaarden dat varkens, kippen en koeien onvoldoende ruimte en afleiding krijgen zolang het geen negatieve gevolgen heeft voor hun lichamelijke gezondheid

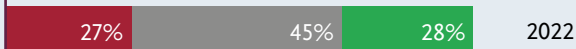
Als wij varkens, koeien en kippen niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan moeten we die soorten niet als productiedier willen houden

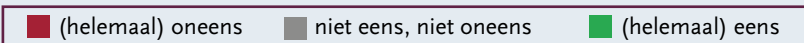
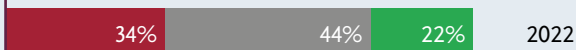
Nieuw: In Nederland is vlees eten geen basisbehoefte die het slachten van dieren rechtvaardigt

Nieuw: wildgevangen zeedieren en vissen mogen gevoerd worden aan vleesetende vissen (zoals zalm) in viskwekerijen

Nieuw: voor dierenwelzijn is het beter om insecten in te zetten voor humane consumptie dan dieren zoals varkens en kippen

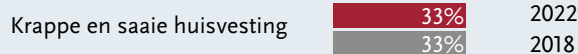
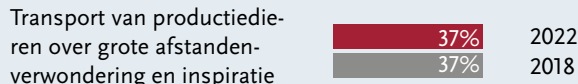
Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Belangrijkste **positieve kanten** aan onze omgang met dieren

n=2.010, 2022: n=2.082

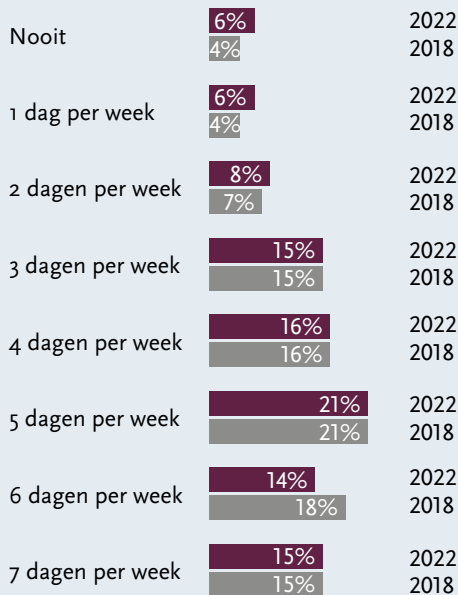
Belangrijkste **negatieve kanten** aan onze omgang met dieren

2018: n=2.010, 2022: n=2.082

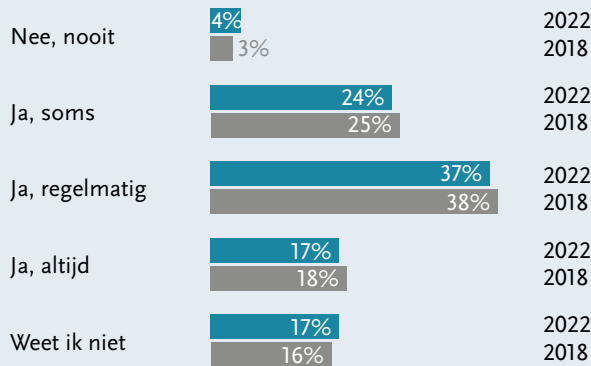
Lichte toename van het aantal Nederlanders dat nooit of slechts enkele dagen per week vlees eet, de dagelijkse consumptie is niet afgenomen

Hoe vaak eet u gemiddeld vlees bij de warme maaltijd?

Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Is het gekochte vlees voorzien van het Beter Leven keurmerk of anderszins op diervriendelijke wijze geproduceerd?

Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Een centrale plaats voor dierenwelzijn in de transitie naar een kringlooplandbouw. Dat was een van de speerpunten van de RDA in de afgelopen jaren. We introduceerden zes leidende principes voor het welzijn van dieren in de veehouderij, die breed omarmd werden. Ondertussen wordt het publiek kritischer. Een meerderheid van de burgers vindt dat het welzijn van productiedieren op korte termijn moet verbeteren. In de praktijk blijkt het echter niet altijd eenvoudig om welzijnsverbeteringen te realiseren. Hoe kunnen we er bijvoorbeeld voor zorgen dat alle productiedieren in de veehouderij hun natuurlijk gedrag kunnen uiten? En wat is er nodig om het welzijn van relatief nieuwe productiedieren, zoals kweekvissen en insecten, te waarborgen? Welke internationale ontwikkelingen zijn van invloed op het welzijn van productiedieren in Nederland?

4.1 Naar een dierwaardige kringlooplandbouw – terugblik op Staat van het Dier 2019

In *Staat van het Dier 2019* beschreven we hoe veehouders en marktpartijen zich na de twee wereldoorlogen ingezet hebben om steeds meer, steeds efficiënter en tegen zo laag mogelijke kosten te produceren.¹ De resulterende intensieve veehouderij had onbedoeld negatieve gevolgen voor productiedieren, het milieu en de biodiversiteit. De laatste decennia zijn mensen hier anders naar gaan kijken en dat heeft het welzijn van productiedieren merkbaar verbeterd. Nederland heeft bovendien een van de gezondste dierpopulaties in Europa, mede door de eisen die de internationale exportpositie van ons land aan diergezondheid en dierenwelzijn stelt. Tegelijkertijd erkenden we in 2019 dat de veehouderijsectoren met hardnekkige en nieuwe welzijnsproblemen te maken hadden, en dat de maatschappelijke problemen op het gebied van natuur en milieu invloed zouden hebben op de positie van productiedieren. We signaleerden dat dierenwelzijn een te beperkte plek kreeg in het zoeken naar oplossingen voor deze grote maatschappelijke vraagstukken. De in gang gezette transitie naar een kringlooplandbouw creëert ruimte voor innovaties en ontwerpen waarbij het welzijn en de gezondheid van dieren centraal zouden moeten staan. Nederland kan hierbij een rol spelen als gidsland, zo concludeerden we.

Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw

In de zienswijze *Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw* uit 2020 adviseerden we om dierenwelzijn, inclusief diergezondheid, centraal te zetten bij de transitie naar kringlooplandbouw.² We gaven aan dat de RDA wil bijdragen aan het ontwikkelen, verzamelen en delen van de kennis die hiervoor nodig is. We stelden voor om een adviescommissie te benoemen met vertegenwoordigers van de verschillende belangengroepen. Deze commissie zou dierenwelzijnsaspecten kunnen formuleren voor de onderzoeksagenda, parameters kunnen benoemen voor het monitoren van dierenwelzijn, en advies kunnen geven over (institutionele) borging van het dierenwelzijn in Nederland en daarbuiten. Een expertisecentrum voor dierenwelzijn zou kunnen dienen als vraagbaak en platform voor kennisuitwisseling. We pleitten ook voor investeringen in onderzoek gericht op dierenwelzijn in de kringlooplandbouw. Daarnaast benadrukten we dat het belangrijk is om binnen Europa netwerken te versterken en afstemming te verbeteren om een breed draagvlak te creëren voor de borging en verbetering van dierenwelzijn in kringloopsystemen. Deze inspanningen hebben bijgedragen aan de ontwikkelingen die in de volgende paragrafen besproken worden.

4.2 Naar een dierwaardige veehouderij

In de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* van 2021 werkten we de gedachtenlijn uit *Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw* verder uit.³ We adviseerden om het welzijn van productiedieren centraal te zetten in de transitie in de veehouderij. Dierenwelzijn zou op zijn minst een gelijkwaardige plaats moeten krijgen in de aanpak van beleidsthema's zoals klimaatverandering en stikstofproblematiek. We introduceerden zes leidende principes die nodig zijn voor het welzijn van dieren in de veehouderij: (1) erkennen van intrinsieke waarde en integriteit van het dier; (2) goede voeding; (3) goede omgeving; (4) goede gezondheid; (5) ruimte voor natuurlijk gedrag; en (6) een positieve emotionele toestand (zie hoofdstuk 1). We gaven expliciet aan dat de aanbevelingen in de zienswijze een stevige rol van de nationale overheid verlangden: 'Het is aan de overheid om de urgentie te benoemen en het initiatief en de regie te nemen – in overleg met veehouders, marktpartijen, maatschappelijke organisaties en andere stakeholders – en een daarbij passende tijdshorizon te verbinden aan deze zienswijze van de Raad.' Bovendien schreven we: 'Sta als rijksoverheid voor de keuze van een dierwaardige veehouderij en

handel daarnaar op een proactieve manier richting de EU en richting provinciale en gemeentelijke overheden en waterschappen. Zorg waar nodig voor aanpassing van beleidsinstrumenten.'

Convenant dierwaardige veehouderij

Op initiatief van het Ministerie van LNV is vanaf oktober 2022 door een kerngroep van partijen gewerkt aan een Convenant dierwaardige veehouderij, waarin de zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij centraal stonden.⁴ Voor dit convenant werd een overlegtafel onder leiding van een onafhankelijke voorzitter opgezet, met vertegenwoordigers van de veehouderijsectoren, ketenpartijen, retailers/food service, maatschappelijke organisaties en LNV. Parallel aan deze hoofdtafel werden sectorale en thematische deelsessies gehouden, waaraan meerdere belanghebbenden (sectorpartijen, ketenpartijen, maatschappelijke organisaties, LNV) onder leiding van een onafhankelijke voorzitter deelnamen. Aan de hoofdtafel werd onderhandeld over het convenant. Na overeenstemming aan de hoofdtafel zouden alle deelnemers aan de deeltafels de mogelijkheid krijgen om het convenant mede te ondertekenen. Het Convenant dierwaardige veehouderij is gerelateerd aan het Landbouwakkoord, dat na maandenlang overleg niet tot stand is gekomen. In december 2023 rapporteerde de voorzitter van het convenanttraject over de stand van zaken.⁴ Op dat moment hadden de gesprekken nog niet geresulteerd in het vastleggen van afspraken in een convenant. Dit was onder andere te wijten aan de uiteenlopende belangen van de deelnemers, de complexiteit van sommige knelpunten en de demissionaire status van het kabinet. De deelnemers gaven desondanks aan dat zij door wilden gaan met de gesprekken.

Overigens wilde de demissionair minister van LNV de afspraken uit het convenant ook gebruiken als input voor een alternatief voor het amendement Vestering in de Wet dieren, in de vorm van een aangepaste tekst en daarop gebaseerde aanvullende regelgeving.^{5,6} Dit amendement zou op 1 juli 2024 in werking treden, met als doel structurele beperkingen van het welzijn van dieren in de veehouderij tegen te gaan en lichamelijke ingrepen verder uit te faseren. Er ontstond veel politieke discussie over het amendement, met name op het gebied van uitvoerbaarheid. Begin maart 2024 heeft het Ministerie van LNV als alternatief voor het amendement Vestering een wetswijziging voorgesteld.⁷ Hierin worden de contouren beschreven van een pakket met eerste maatregelen voor vier veehouderijsectoren (melkvee, varkens,

kippen, kalveren) dat in een Algemene Maatregel van Bestuur over gedragsbehoeften en ingrepen vastgelegd wordt. Tot aan 2030 kunnen veehouders deze maatregelen zonder grote financiële gevolgen doorvoeren op het bedrijf. Voor de periode na 2030 is in de wetswijziging per veehouderijsector een toekomstbeeld voor 2040 en een tweede maatregelenpakket opgenomen. Op 19 maart 2024 heeft de Tweede Kamer ingestemd met deze wetswijziging, met inbegrip van een amendement met waarborgen voor het daadwerkelijk realiseren van een dierwaardige veehouderij voor 2040 en een amendement waarin geregeld is dat voor de transitie naar dierenwelzijn een beroep kan worden gedaan op het transitiefonds.

4.3 Het publiek wordt kritischer

Ondertussen suggereren de resultaten van onze publieksenquête dat de Nederlandse samenleving kritisch is op de manier waarop er momenteel met productiedieren omgegaan wordt. Dit ondanks verschillende ontwikkelingen ter verbetering van dierenwelzijn, zoals het verdwijnen van plofkippen uit Nederlandse supermarkten in 2023.⁸ Een aanzienlijk deel van de respondenten noemde 'transport van productiedieren over grote afstanden' en 'krappe en saaie huisvesting' als een van de belangrijkste negatieve kanten aan onze omgang met dieren, respectievelijk 37% en 33%. Het percentage respondenten dat vond dat het in de huidige vorm van veehouderij niet mogelijk is om dierenwelzijn te waarborgen, steeg van 30% in 2018 naar 39% in 2022. De respons op een aantal nieuwe stellingen ondersteunt ook het beeld van een kritische houding van het Nederlands publiek:

- Het welzijn van productiedieren moet in de komende tien jaar verbeterd worden: 69% (helemaal) eens;
- Bij het terugdringen van stikstof en broeikasgassen in de veehouderij mag het dierenwelzijn erop achteruitgaan: 82% (helemaal) niet eens;
- Het vooruitgaan van het dierenwelzijn in de veehouderij is belangrijker dan het terugdringen van stikstof en broeikasgassen in de veehouderij: 38% (helemaal) eens en 40% niet eens, maar ook niet oneens.

Wij constateren dat het merendeel van de Nederlanders vindt dat het welzijn van productiedieren nu snel verbeterd moet worden en dat maatregelen die de overheid neemt om actuele maatschappelijke problemen, zoals klimaat en stikstof, aan te pakken niet ten koste mogen gaan van dierenwelzijn. Tegelijkertijd is het vertrouwen dat de overheid doet wat nodig is om het welzijn van productiedieren te waarborgen echter afgenomen, van 34% in 2018 naar 22% in 2022. Wij concluderen dat de transitie naar diergericht ontworpen veehouderijsystemen versneld moet worden. De overheid dient hier nadrukkelijker een leidende rol te nemen en de samenleving goed te informeren.

Burger of consument

Dierlijke producten worden overigens wel nog steeds gewaardeerd als hoogwaardig voedsel. Het percentage respondenten dat ‘gevarieerd aanbod aan smakelijk en gezond vlees, melk en eieren’ koos als een van de belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren nam zelfs toe van 28% in 2018 naar 36% in 2022. Tegelijkertijd groeide het percentage respondenten dat nooit of maximaal twee dagen per week vlees eet, van 15% in 2018 naar 20% in 2022. Zes procent van de respondenten at nooit vlees, terwijl 24% het (helemaal) eens was met de nieuwe stelling dat vlees eten in Nederland geen basisbehoefte is die het slachten van dieren rechtvaardigt. We zien hier een discrepantie tussen de morele opvattingen van burgers en het gedrag van consumenten: hoewel veel consumenten allerlei morele overtuigingen hebben over dierenwelzijn, passen zij hun koopgedrag hier lang niet altijd daadwerkelijk op aan. Consumenten laten zich namelijk ook door andere factoren leiden bij het kiezen van producten, zoals prijs, smaak, gemak en gezondheid. De RDA besteedde hier in 2017 aandacht aan in de zienswijze *Dierenwelzijn te koop!*⁹

4.4 Insecten en kweekvissen als productiedieren

Het viel ons op dat 22% van de respondenten het (helemaal) eens was met de nieuwe stelling dat het voor dierenwelzijn beter is om insecten te gebruiken voor humane consumptie dan traditionele productiedieren zoals varkens en kippen. In 2018 heeft de RDA aandacht besteed aan het welzijn van zowel insecten die als productiedier gehouden worden als van kweekvissen.^{10,11} Wat betreft insecten zagen we in voortschrijdend wetenschappelijk inzicht reden om meer aandacht te besteden aan hun welzijn dan voorheen gebruikelijk was. We adviseerden bijvoorbeeld om de intrinsieke waarde van insecten te respecteren en gehouden insecten te behandelen als voelende wezens die pijn, angst en stress kunnen ervaren. Ook over kweekvissen schreven we in 2018 dat er langzamerhand brede instemming ontstond dat dit wezens met gevoel zijn. We riepen de maatschappij als geheel op om zich ervan bewust te zijn dat vissen gevoel hebben en daar meer aandacht aan te besteden. Beide sectoren zijn op dit moment nog relatief klein. Het lijkt erop dat dat voor kweekvissen in Nederland zo blijft (zie Kader),¹² maar wij verwachten dat de grootschalige insectenkweek in Nederland zal blijven groeien.¹³ Voor beide sectoren is het voor de RDA interessant om in de komende periode te kijken naar de zes leidende principes voor een dierwaardige houderij.

Welzijn van kweekvissen

De sector

Wereldwijd is de kweekvissector (aquacultuur) in de afgelopen decennia sterk gegroeid. Vooral in China en India wordt meer gekweekte vis gegeten en geproduceerd dan ooit tevoren. Ook in Afrika is kweekvis een groeiende bron van eiwitten. Meer dan de helft van alle door mensen geconsumeerde vis is nu afkomstig uit aquacultuur.¹⁴ Met ongeveer vijftien miljoen gekweekte vissen per jaar is de kweekvissector in Nederland relatief klein, zeker in vergelijking met de visserij op wilde vissen. In ons land wordt voornamelijk paling en meerval gekweekt, maar ook forel, tilapia, snoekbaars, tarbot, garnaal, steur en geelstaartkoningsvis maken deel uit van de Nederlandse aquacultuur.

Dierenwelzijnsproblemen

Hoewel er grote verschillen tussen vissoorten zijn en niet alle soorten onderzocht zijn, blijkt uit wetenschappelijk onderzoek dat veel vissoorten hoogstwaarschijnlijk bewuste ervaringen hebben.¹⁵⁻¹⁸ Hierdoor is het mogelijk dat zij pijn ervaren en gevoelens zoals angst kunnen hebben. De belangrijkste welzijnsproblemen bij kweekvissen zijn het gevolg van inadequate voedselsamenstelling, huisvesting, waterkwaliteit en watertemperatuur. De meeste kweekvissen worden gehouden in leefomstandigheden die sterk afwijken van hun natuurlijke leefomgeving, waardoor ze niet in staat zijn om natuurlijk gedrag te vertonen. In een kwekerij leven bijvoorbeeld ongeveer duizend tot tienduizend palingen op een kubieke meter, terwijl palingen in de natuur solitair leven en duizenden kilometers afleggen.

Ook het transport van vissen van de kwekerij naar het verwerkingsstation kan welzijnsproblemen veroorzaken. Stress kan ontstaan door het vangen van de dieren, de beperkte ruimte in de transportcontainers, de verandering in waterkwaliteit en de trillingen tijdens het transport. Voor het verdoven van de dieren voorafgaand aan de slacht worden verschillende methoden gebruikt, zoals elektrisch, met koolstofdioxide, door bevroering met ijswater of door het verwijderen van de kieuwen.¹⁹ Bij sommige van deze methoden sterven de dieren snel en ervaren ze weinig pijn; bij andere methoden kan het lang duren en kan er aanzienlijk welzijnsverlies optreden. De Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid (EFSA) heeft in diverse rapporten de voornaamste welzijnsrisico's geïdentificeerd, vaak per vissoort en productiecategorie, en aangegeven wat de mogelijkheden zijn voor risicoreductie en waar onderzoek gewenst is.^{20,21}

Wet- en regelgeving

Naast de algemene dierenwelzijnswetgeving bestaat er geen specifieke wetgeving voor kweekvissen. Bij de slacht is in Nederland alleen de paling beschermd; deze moet elektrisch verdoofd worden.²² In een recente studie gepubliceerd door de Europese Commissie werd geconstateerd dat wetgeving op het gebied van het welzijn van kweekvissen slecht ontwikkeld is, en dat er in vergelijking met andere productiedieren nauwelijks handhaving plaatsvindt.²³ De studie pleitte voor meer onderzoek en voor EU-wetgeving. Momenteel werkt de Europese Commissie aan een uitgebreid wetgevingsvoorstel om het welzijn van productiedieren te verbeteren, waarin specifieke regelgeving over het welzijn van kweekvissen opgenomen zal worden.

4.5 Internationaal perspectief

Gelijk speelveld

Nederland opereert uiteraard binnen een internationale context. Onze samenleving profiteert economisch van de sterke exportpositie die de Nederlandse landbouw opgebouwd heeft, mede dankzij de open Europese markt en het Europese landbouwbeleid, met een vrijwel gelijk speelveld (level playing field) als basis. Ongeveer een derde van de Nederlandse veehouderijproducten is bestemd voor de binnenlandse markt. Nog eens een derde gaat naar Duitsland en de andere direct omliggende landen. Het resterende derde deel wordt geëxporteerd naar andere Europese landen en de rest van de wereld.

Om binnen de EU een level playing field te garanderen, en om te kunnen voldoen aan Europese verdragen op het gebied van dierenwelzijn zoals het Verdrag van Lissabon²⁴, wordt veel wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn op Europees niveau vastgesteld. Individuele lidstaten moeten tenminste de welzijnsnormen van de Europese Commissie (EC) respecteren, maar ze hebben ook de mogelijkheid om strengere normen vast te stellen. Vooral in de Noordwest-Europese lidstaten en het Verenigd Koninkrijk zijn de regels aanzienlijk strenger dan die van de EC. Nederland werkt samen met Zweden, Denemarken, Duitsland en België om bij de EU te lobbyen voor betere Europese dierenwelzijnsregels.²⁵ In de meeste andere lidstaten zijn de regels rondom dierenwelzijn niet veel strenger dan die van de EU omdat deze landen hun concurrentiepositie binnen de EU willen behouden.

Bij het creëren van een gelijk speelveld gaat het overigens niet alleen om de onderlinge verhouding tussen Europese producenten, maar ook om hun interacties met producenten buiten de EU. Dierenwelzijn speelt een steeds grotere rol in de onderhandelingen over internationale handelsverdragen met landen buiten de EU, zoals CETA (Comprehensive Economic and Trade Agreement). Als de EU strengere welzijnsnormen hanteert dan landen daarbuiten, zouden de productiekosten in Europa hoger kunnen uitvallen. De veehouderijsector vreest dat dit de toestroom van goedkopere producten uit bijvoorbeeld Zuid-Amerika zal vergroten. Mogelijk zouden consumenten daarvoor kunnen kiezen. Hoewel uit de publieksenquête blijkt dat burgers dierenwelzijn erg belangrijk vinden, lijken slechts weinigen als consument bereid te zijn een meerprijs te betalen voor producten die met meer

oog voor dierenwelzijn gemaakt zijn. Daarom dringen zowel de veehouderijsector als dierenwelzijnsorganisaties aan op beperkingen van de import uit landen buiten de EU. Dit kan bijvoorbeeld bereikt worden door importheffingen op te leggen die het financiële voordeel van het niet naleven van Europese dierenwelzijnsnormen neutraliseren.

Nieuwe Europese wetgeving

Samen met de lidstaten werkt de EC al ruim veertig jaar aan het geleidelijk verbeteren van het welzijn van productiedieren (zie Kader). Recent heeft de EC zich gecommitteerd aan een uitgebreide herziening van alle wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn. De herziening moet de wetgeving in overeenstemming brengen met de laatste wetenschappelijke inzichten en eenvoudiger te handhaven maken. De nieuwe wetgevingsvoorstellen richten zich op vier onderwerpen: (1) het afschaffen van het gebruik van kooien en kratten voor de tien meest gebruikte productiediersoorten, (2) strengere wetgeving omtrent het slachten van dieren, (3) verscherpte wetgeving met betrekking tot het transport van dieren, en (4) het labelen van producten op basis van dierenwelzijn. Hoewel het voornemen van de EC was om de wijzigingsvoorstellen in 2023 in procedure te brengen, is uiteindelijk alleen een voorstel ingediend voor de herziening van de Europese verordening inzake de bescherming van dieren tijdens transport (2007/01), terwijl de overige voorstellen uitgesteld zijn. De consequentie is dat voorlopig alles behalve de transportrichtlijnen bij het oude blijft, dus de huidige Europese wet- en regelgeving blijft van kracht. Tegen die achtergrond worden er momenteel veel adviesrapporten en opiniestukken uitgebracht door het Scientific Panel on Animal Health and Animal Welfare van de EFSA, waarin stappen voorgesteld worden om het welzijn van productiedieren te verbeteren. Daarmee is de discussie geenszins beslecht, maar de EC hecht over het algemeen veel waarde aan de adviezen van de EFSA.

Ontwikkelingen in de Europese wetgeving

Enkele belangrijke ontwikkelingen in de Europese wetgeving op het gebied van het welzijn van productiedieren in de afgelopen 25 jaar zijn:

- Het van kracht worden van de Council Directive 98/58/EC over de bescherming van dieren in de veehouderij in 1998 markeerde een belangrijke stap.²⁶ Deze richtlijn omvat algemene regels voor het beschermen van dieren die gehouden worden voor de productie van voedsel, wol, leer en bont. Naast deze algemene regels zijn er sectorspecifieke richtlijnen voor legkippen, vleeskippen, kalveren en varkens. De richtlijnen zijn gebaseerd op de European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes²⁷ en weerspiegelen de vijf vrijheden: (1) vrij van dorst, honger en onjuiste voeding; (2) vrij van fysiek en thermaal ongerief; (3) vrij van pijn, verwonding en ziekten; (4) vrij van angst en chronische stress en (5) vrij om natuurlijk gedrag te vertonen;
- Met het protocol inzake dierenwelzijn bij het Verdrag van Amsterdam (1997)²⁸, dat later in het Verdrag van Lissabon (2009)²⁹ opgenomen werd als artikel 13, werden dieren erkend als sentient beings. In het artikel staat dat ‘the Union and the Member States shall, since animals are sentient beings, pay full regard to the welfare requirements of animals’;
- Als direct gevolg van het vaststellen van de European Green Deal (2019)³⁰ en de Farm to Fork Strategy (2020)³¹ heeft de EC zich gecommitteerd aan een uitgebreide herziening van alle wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn. Deze herziening wordt naar verwachting afgerond in 2025;
- In 2020 organiseerde een groep ngo's een Europese petitie waarin de EC opgeroepen werd om een einde te maken aan het gebruik van kooien in de veehouderij. Volgens de ngo's leven er in de EU ruim driehonderd miljoen dieren in kooien, terwijl het gebruik van kooien wreed en onnodig is. De EC reageerde dat het uitfasen van kooien feitelijk al begonnen was met het verbod op legbatterijen (2012)^{32,33} en het gedeeltelijk verbod op het gebruik van kooien voor kalveren (1997)³⁴ en varkens (2001)³⁵. De EC kondigde ook aan dat zij in 2023 met een wetsvoorstel zal komen om het gebruik van kooien volledig uit te faseren en uiteindelijk te verbieden voor alle tien diersoorten die in de petitie genoemd worden. Dit wetsvoorstel zou onderdeel uitmaken van de hierboven genoemde herziening van de Europese wet- en regelgeving. Inmiddels is dit wetsvoorstel uitgesteld.³⁶

Europese publieksconsultatie

Ten behoeve van de herziening heeft de EC diverse partijen opdracht gegeven voor een evaluatie van de huidige wetgeving, een publieksconsultatie en een impactbeoordeling. Ook wordt onderzocht of het mogelijk is om een uniform keurmerk voor dierenwelzijn in te voeren. De publieksconsultatie werd in 2021 uitgevoerd en er namen 60.000 Europeanen aan deel.³⁷ Net als de resultaten van onze publieksenquête suggereert de consultatie dat burgers belang hechten aan dierenwelzijn (zie Kader).

Wij concluderen dat er ook in Europa veel steun is voor het bevorderen van dierenwelzijn. Tegelijkertijd plaatsen wij ook een kritische noot dat burgers de meningen die ze in enquêtes uiten niet altijd in de praktijk toepassen (zie paragraaf 4.3). Daarbij is nog een discussiepunt in hoeverre Nederland als gidsland, samen met enkele andere Noordwest-Europese landen, de verantwoordelijkheid voor dierenwelzijn wil nemen en voor de muziek uit wil lopen.

Europese publieksconsultatie over dierenwelzijn

Enkele resultaten van de publieksconsultatie die de Europese Commissie in 2021 uitvoerde, waaraan 60.000 Europeanen deelnamen³⁷:

- 92% van de respondenten vond dat de toenmalige wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn onvoldoende bescherming bood voor dieren;
- 66% van de respondenten vond dat de toenmalige wetgeving er onvoldoende voor zorgde dat bedrijven eerlijk konden concurreren binnen de EU;
- 84% van de respondenten gaf aan onvoldoende informatie te hebben over de condities waaronder dieren in de EU gehouden werden;
- 95% van de respondenten gaf aan dat er een maximum reistijd voor dieren in de veehouderij vastgesteld moest worden;
- 90% was voorstander van een keurmerk op het gebied van dierenwelzijn.

4.6 Vrij om natuurlijk gedrag te vertonen in de veehouderij?

Het initiatief voor het Convenant dierwaardige veehouderij werd voornamelijk genomen vanwege het amendement op de Wet dieren. In dit amendement staat onder andere dat alle productiedieren binnen de veehouderij hun natuurlijk gedrag moeten kunnen vertonen. Tijdens het RDA-congres in april 2023 werd in twee break-out-sessies gediscussieerd over het dierwaardig houden van dieren.³⁸ Van de zes leidende principes roepen er twee veel vragen op: het waarborgen van de mogelijkheid om natuurlijk gedrag te vertonen en het bevorderen van een positieve emotionele toestand. Sommige deelnemers van het congres vroegen zich af hoe een positieve emotionele toestand betrouwbaar gemeten kan worden. Hoewel dit inderdaad een uitdaging is, is er steeds meer kennis over dit onderwerp beschikbaar. De zienswijze Digitalisering in de veehouderij uit 2019 bespreekt de kansen en bedreigingen die digitalisering met zich meebrengt voor het welzijn van dieren.³⁹ Een van de kansen ligt in het zorgvuldig delen van data over dieren, waardoor veehouders minder tijd kwijt zijn aan administratieve taken en meer tijd kunnen besteden aan het verzorgen van hun dieren. Bovendien kan digitalisering in combinatie met kunstmatige intelligentie mogelijk ingezet worden om natuurlijk gedrag en de emotionele toestand van dieren te monitoren.

De RDA vat het kunnen vertonen van essentiële natuurlijke gedragingen en het vervullen van behoeften van het dier (natuurlijk gedrag) breed op, dus bijvoorbeeld inclusief het aanbieden van variatie en uitdaging om verveling tegen te gaan. Sommige deelnemers van het RDA-congres waren van mening dat een gehouden dier nooit zijn natuurlijk gedrag kan behouden. Wij zijn van mening dat dit geen zwart-wit kwestie is. Houderijsystemen kunnen en moeten zodanig ontworpen worden dat ze rekening houden met het natuurlijk gedrag van de dieren. Dit kan inderdaad tot praktische uitdagingen leiden. Soms kan het uitvoeren van natuurlijk gedrag botsen met andere aspecten van dierenwelzijn en andere leidende principes, juist omdat er sprake is van een gehouden (onnatuurlijke) situatie. Denk bijvoorbeeld aan diergezondheid (zie hoofdstuk 8).

4.7 Conclusie

Uit onze recente publieksenquête blijkt dat de bezorgdheid over het welzijn van productiedieren in de Nederlandse samenleving groeit. Men vindt dat de overheid onvoldoende doet om het welzijn van deze dieren te waarborgen. Tegelijkertijd is men positief over het gevarieerde consumptieaanbod van dierlijke producten. In recente zienswijzen heeft de RDA beschreven aan welke voorwaarden toekomstige veehouderijsystemen moeten voldoen om als dierwaardig beschouwd te worden. De implementatie van deze voorwaarden moet een integraal onderdeel vormen van de bredere transitie naar een duurzame landbouw. De meeste (minimale) welzijnsnormen voor dieren in de veehouderij worden op Europees niveau vastgesteld. Momenteel wordt die Europese wetgeving herzien, met aandacht voor huisvesting, het transport van levende dieren en de slacht. Er wordt ook onderzocht of een keurmerk voor dierenwelzijn wenselijk en mogelijk is.

De uitdaging is om dierwaardige houderijsystemen in te passen in een circulaire economie, ofwel kringlooplandbouw als onderdeel van een natuurlijk ecosysteem. Wij adviseren om de transitie naar kringlooplandbouw te versnellen, waarbij diverse aspecten geïntegreerd worden, waaronder dierenwelzijn met de mogelijkheid om natuurlijk gedrag te vertonen. De overheid moet hierin een leidende rol spelen. Het is belangrijk om sectorpartijen snel duidelijkheid te verschaffen over het beleid ten aanzien van dierenwelzijn, zodat veehouders hier rekening mee kunnen houden bij nieuwe investeringen. Er kan dan snel werk gemaakt worden van het ontwerp van nieuwe houderijsystemen. Nederland is een belangrijke speler op het gebied van de productie van zuivel, vlees en eieren, en een grote exporteur. Daarom zou ons land actief bij moeten dragen aan het Europees debat over dierenwelzijn in de veehouderij.

Wat er moet gebeuren voor productiedieren

- Verder uitdiepen van de twee leidende principes die in de veehouderijpraktijk veel vragen oproepen: het creëren van mogelijkheden om natuurlijk gedrag te uiten en het waarborgen van een positieve emotionele toestand. Dit dient verder verkend te worden, met aandacht voor de laatste inzichten op dit vlak in de wetenschap, het beleid en de praktijk;
- Verder uitdiepen van de onderlinge relatie tussen de zes leidende principes en daarbij aangeven hoe een optimale dierwaardigheid te realiseren is;
- Verkennen van mogelijkheden voor het monitoren van de zes leidende principes in de huidige veehouderijsystemen;
- Verkennen van de toepasbaarheid van de zes leidende principes op insecten en mogelijk ook kweekvissen;
- Verkennen van nieuwe ontwikkelingen in digitalisering en kunstmatige intelligentie, bijvoorbeeld op het gebied van monitoring van dierenwelzijn.

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2020.** Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
3. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** Dierwaardige veehouderij. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
4. **Rijksoverheid, 2023.** Convenant dierwaardige veehouderij. Website: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2022/11/04/convenant-dierwaardige-veehouderij>. Bezocht op 18 maart 2024.
5. **Amendement Vestering op Wet dieren, 2021.** Geraadpleegd via: <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1eyo/vli6ae95lkqr>.
6. **Nota van wijziging Wet dieren, 2021.** Geraadpleegd via: <https://open.overheid.nl/documenten/298bc537-dfc8-4e3e-9ab8-bc9d27707638/file>.
7. **Rijksoverheid, 2024.** Stapsgewijs naar een dierwaardige veehouderij. Nieuwsbericht op website: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/03/01/stapsgewijs-naar-een-dierwaardige-veehouderij>. Bezocht op 18 maart 2024.

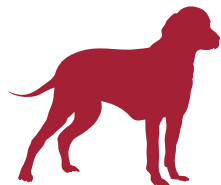
8. **NOS Nieuws, 2021.** *Geen plofkip meer in de supermarkt: wat betekent deze stap?* Artikel op website: <https://nos.nl/artikel/2393476-geen-plofkip-meer-in-de-supermarkt-wat-betekent-deze-stap>. Bezocht op 18 maart 2024.
9. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2017.** *Dierenwelzijn te koop!* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
10. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2018.** *Ontpopping van de insectensector.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
11. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2018.** *Welzijn van vissen.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
12. **Nederlandse Vereniging van Viskwekers.** Website: <https://www.nevevi.nl/viskweek-in-nederland/>. Bezocht op 18 maart 2024.
13. **Network for Insect Knowledge.** *De insectensector... visie en trends.* Website: <https://nflk.nl/visie-op-de-nederlandse-insectensector/>. Bezocht op 18 maart 2024.
14. **FAO, 2020.** *Fisheries and aquaculture statistics, Yearbook 2020.* FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
15. **Brown, C., Schluessel, V., 2022.** *Smart sharks: a review of chondrichthyan cognition.* Anim Cogn. 26(1): 3. DOI: 10.1007/s10071-022-01708-3.
16. **Bernardi, G., 2012.** *The use of tools by wrasses (Labridae).* Coral Reefs. 31: 39. DOI: 10.1007/s00338-011-0823-6.
17. **Triki, Z., Bshary, R., 2020.** *Long-term memory retention in a wild fish species Labroides dimidiatus eleven months after an aversive event.* Ethology. 126(3): 372-376. DOI: 10.1111/eth.12978.
18. **Tebbich, S., Bshary, R., Grutter, A.S., 2002.** *Cleaner fish Labroides dimidiatus recognise familiar clients.* Anim Cogn. 5(3): 139-145. DOI: 10.1007/s10071-002-0141-z.
19. **Van de Vis, H. et al., 2020.** *Welfare of farmed fish in different production systems and operations.* In Kristiansen, T.S., Fernö, A., Pavlidis, M.A., Van de Vis, H. (Eds) The welfare of fish. Animal Welfare book series volume 20. DOI: 10.1007/978-3-030-41675-1_14.
20. **European Food Safety Authority, 2009.** *General approach to fish welfare and to the concept of sentience in fish.* The EFSA Journal 954, pp. 1–27.
21. **Waley, D., et al., 2021.** *Catching up – Fish welfare in wild capture fisheries.* Eurogroup for Animals, Brussel.
22. **NVWA, 2020.** *Toezicht op dierenwelzijn bij het doden van paling 2018-2020.* Website: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/visketen-in-beeld/toezicht-op-de-visketen/dierenwelzijn-bij-doden-van-paling>. Bezocht op 18 maart 2024.

23. **Pavlidis, M., et al., 2023.** Research for PECH Committee – Animal welfare of farmed fish. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussel.
24. **Verdrag van Lissabon, 2009.** TK 2007–2008t/m 2011-2012, nrs. 1 tot 30. Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2007%3A306%3ATOC>.
25. **Van Rossum, M., 2021.** *Groep EU-landen wil ‘ambitieuze regelgeving’ dierenwelzijn.* Nieuwsbericht op website: <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2021/09/22/groep-eu-landen-wil-ambitieuze-regelgeving-dierenwelzijn>. Bezocht op 18 maart 2024.
26. **Council Directive 98/58/EC.** Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/58/oj>.
27. **European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes, 1976.** Geraadpleegd via: https://food.ec.europa.eu/system/files/2016-10/aw_european_convention_protection_animals_en.pdf.
28. **Verdrag van Amsterdam, 1997.** Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A11997D%2FTXT>.
29. **Verdrag van Lissabon, 2009:** Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2007%3A306%3ATOC>.
30. **Europese Green Deal, 2019.** Website: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_nl.
31. **Europese Commissie, 2020.** *Een “van boer tot bord”-strategie voor een eerlijk, gezond en milieuvriendelijk voedselsysteem.* Mededeling op website: https://commission.europa.eu/document/cac217cc-ca81-4d6b-abcf-d14343aefc5b_nl. Bezocht op 18 maart 2024.
32. **Europese Richtlijn 1999/74/EG, 1999.** Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=CELEX:31999L0074>.
33. **Legkippenbesluit, 2001.** Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2001-545.html>.
34. **Wijziging van het Kalverenbesluit, 1997.** Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-1997-478.html>.
35. **Europese verordening, 1991.** VERORDENING (EEG) Nr. 2092/91 VAN DE RAAD van 24 juni 1991 inzake de biologische produktiemethode en aanduidingen dienaangaande op landbouwproducten en levensmiddelen. Geraadpleegd via: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:01991R2092-20071227&from=EN>.
36. **Lesscher, I., 2023.** *Europese Commissie schuift kooiverbod op lange baan.* Nieuwsbericht op website: <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2023/10/05/europese-commissie-schuift-kooiverbod-op-lange-baan>.

37. **Eurogroup for Animals, 2022.** *Factual summary report of the online public consultation in support to the fitness check and revision of the EU animal welfare legislation.* Website: <https://www.eurogroupforanimals.org/files/eurogroupforanimals/2022-03/090166e5ea55b805%20%281%29.pdf>. Bezocht op 18 maart 2024.
38. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** [RDA congresverslag 2023](#). Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
39. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** [Digitalisering in de veehouderij](#). Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.

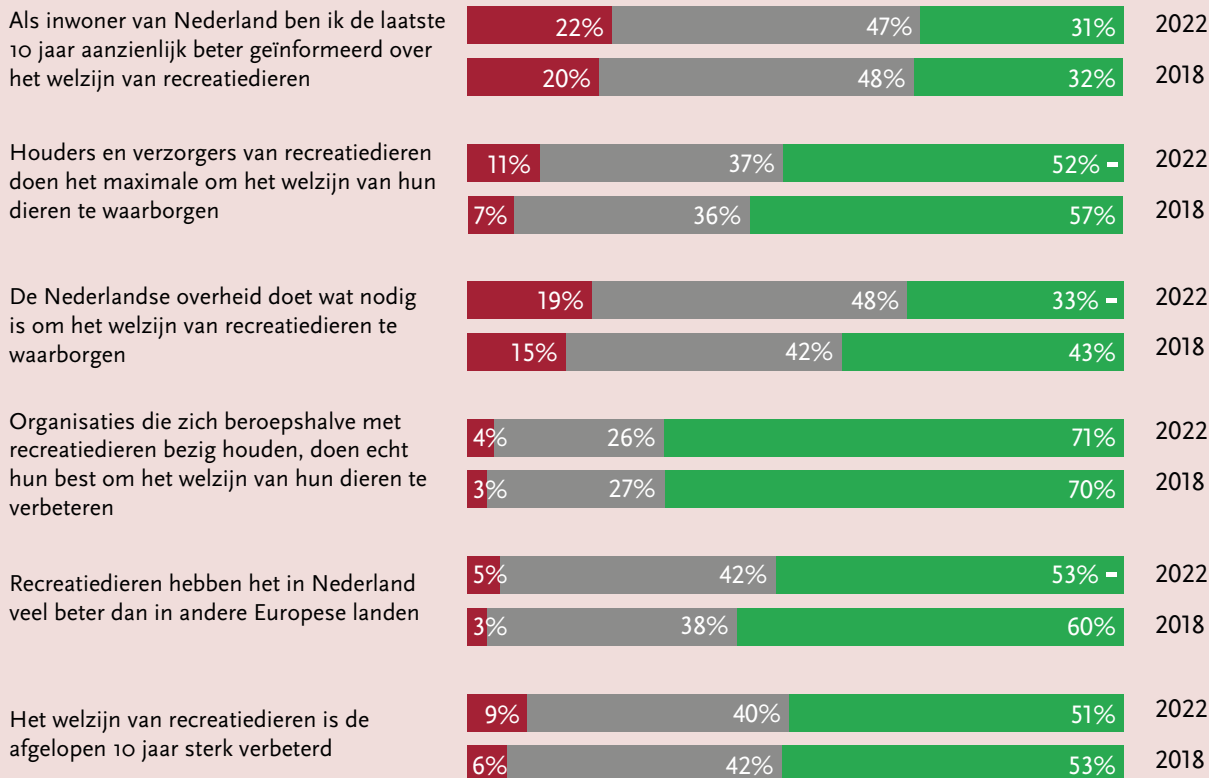

5. Dierwaardig houden van gezelschapsdieren en hobbydieren

Beschouwing over dieren die voor gezelschap of hobby gehouden worden

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Weinig tijd is nooit een excuus om honden of paarden onvoldoende afleiding of beweging te geven

Een paard zou nooit alléén in een stal of wei mogen staan

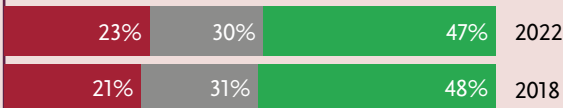
Met het oog op vleesvermindering is het een goed idee om voor vleeseters als honden en katten een uitsluitend vegetarisch voer te ontwikkelen

Het is niet acceptabel om vanwege schoonheidsredenen de tastharen op de neus bij paarden te knippen

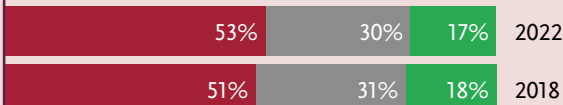
Als eigenaar van een ziek hobby- of gezelschapsdier moet je altijd een maximale inspanning leveren om het leven van dit dier te redden, wat het je ook kost

Als je van je gezonde hond of kat af wil, zou je naar de dierenarts moeten kunnen gaan voor euthanasie van je huisdier

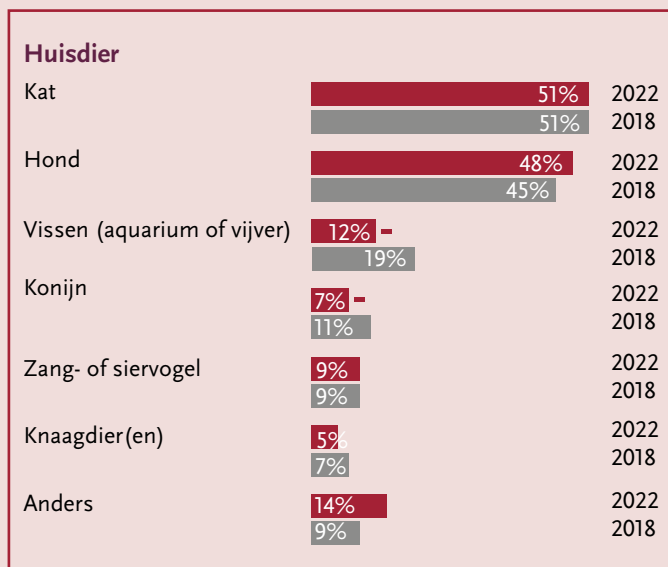
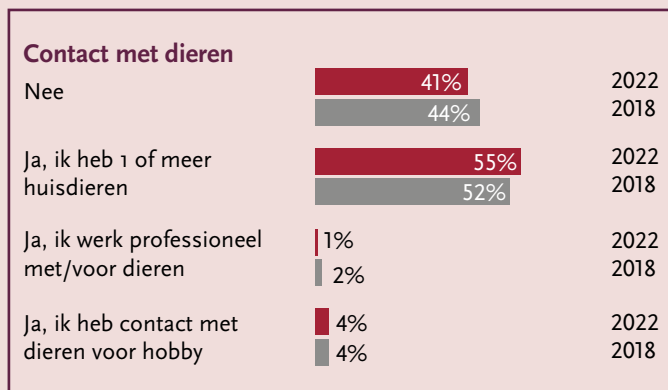
Als er voor een dier in een dierentuin, asiel of opvangcentrum geen plek is, is het aanvaardbaar dit dier te doden indien er binnen een half jaar geen goede bestemming voor kan worden gevonden

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Meer dan de helft van de Nederlanders heeft een huisdier

Heeft u in het dagelijks leven (veel) contact met dieren? Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: alle respondenten (2018: n=2.010 | 2022: n=2.082)

Welk(e) huisdier(en) heeft u? Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: alleen gesteld aan respondenten die één of meerdere huisdieren hebben (2018: n=1.045 | 2022: n=1.154)

Bij de gezelschaps- en hobbydieren zijn de thema's die we in *Staat van het Dier 2019* benoemden nog steeds actueel. Denk bijvoorbeeld aan dierenwelzijnsrisico's die samenhangen met fokkerij, antropomorfisme en modegrillen. In dit hoofdstuk verkennen we of de zes leidende principes zoals beschreven in hoofdstuk 1 behulpzaam kunnen zijn bij het beoordelen van het welzijn van gezelschaps- en hobbydieren. Daarbij bekijken we in vogelvlucht wat er speelt bij dieren die mensen uit fascinatie houden, dieren die bij sport of spel gebruikt worden, werkdieren, aaihbare huisdieren en dieren waarmee gefokt of gekweekt wordt.

5.1 Pets, passie en professionaliteit – terugblik op Staat van het Dier 2019

In *Staat van het Dier 2019* concludeerden we dat er bij het houden van gezelschaps- en hobbydieren in de voorgaande 25 jaar veel verbeterd was.¹ Tegelijk constateerden we dat het belangrijk is om kritisch te blijven op ingrepen aan deze dieren, problemen in de fokkerij en gezondheidsrisico's door het samenleven van mensen en dieren, zoals zoönosen of bijtincidenten met honden. We pleitten voor het accepteren van de eigenheid van dieren, met hun eigen gedragsrepertoire en behoeften. Ook stipten we aan dat nieuwe kennis van diergedrag aantoont dat het belangrijk is om verveling tegen te gaan bij gezelschaps- en hobbydieren. De meeste thema's die we in 2019 benoemden, zijn nog steeds actueel. De resultaten van onze publieksenquête in 2022 waren ook heel vergelijkbaar met die uit 2018. De respondenten beoordeelden de manier waarop er in Nederland met gezelschaps- en hobbydieren omgegaan wordt bijvoorbeeld met gemiddeld een 7,2 in 2022 en 7,3 in 2018 (zie hoofdstuk 2). Dat verschil is niet significant. (Om precies te zijn, ging het in de publieksenquête over 'recreatiedieren'. Deze diergroep werd voor de respondenten als volgt gedefinieerd: dieren die thuis of op andere locaties gehouden worden (bijvoorbeeld op maneges, kinderboerderijen of dierentuinen) voor vrijetijdsbesteding van mensen: gezelschapsdieren, hobbydieren en dieren in dierentuinen (zie hoofdstuk 2).)

5.2 Toepassen van de zes leidende principes: een eerste proeve

In hoofdstuk 1 beschreven we de zes leidende principes voor een dierwaardige omgang met dieren: (1) erkennen van intrinsieke waarde en integriteit van het dier; (2) goede voeding; (3) goede huisvesting en omgeving; (4) goede gezondheid; (5) ruimte voor natuurlijk gedrag; en (6) een positieve emotionele toestand. De principes vormen een inhoudelijk vertrekpunt van waaruit men vraagstukken over dierenwelzijn kan benaderen. Het zijn grondbeginselen die redelijk vastliggen, maar die niet buiten elke discussie staan. Ze vragen om concrete invulling. In paragraaf 5.3-5.8 zullen we verkennen welke mogelijkheden deze zes leidende principes bieden om het welzijn van de gezelschaps- en hobbydieren in Nederland te evalueren. Om de discussie te structureren, hebben we gezelschaps- en hobbydieren ingedeeld in vijf categorieën op basis van de reden waarom de eigenaar het dier houdt: (1) fascinatiedieren, (2) sportdieren, (3) werkdieren, (4) aai-bare dieren (dat wil zeggen dieren die primair voor gezelschap gehouden worden) en (5) fok- of kweekdieren. Deze indeling hebben we gekozen omdat de reden waarom een dier gehouden wordt, geassocieerd is met specifieke welzijnsrisico's. In de praktijk zijn dit geen vastomlijnde categorieën en kunnen dieren in meerdere categorieën tegelijk passen.

Fascinatiedieren

Met fascinatiedieren bedoelen we bijvoorbeeld voliërevogels, siervissen en slangen en andere terrariumdieren die vaak 'exoten' genoemd worden. Mensen schaffen zulke dieren primair aan omdat zij ze mooi, interessant of fascinerend vinden. Er is beperkt direct contact tussen de houders en de dieren, en dat contact is meestal vooral praktisch van aard, bijvoorbeeld het dier uit het verblijf halen om het verblijf schoon te maken of het dier te verzorgen.

Sportdieren

Met sportdieren bedoelen we dieren die primair gehouden worden om bij sporten, spellen, evenementen en andere vrijetijdsactiviteiten gebruikt te worden. Denk bijvoorbeeld aan dressuur- en springpaarden, honden die voor wedstrijdssport gehouden worden, roofvogels van valkeniers en postduiven.

Werkdieren

Met werkdieren bedoelen we dieren die primair gehouden worden om werk voor mensen te verrichten. Denk bijvoorbeeld aan waakhonden, speurhonden, assistentiehonden en politiepaarden. Of aan boerderijkatten die overlast van muizen moeten voorkomen. Het contact tussen mensen en deze dieren varieert sterk. Sommige boerderijkatten hebben nauwelijks contact met mensen; assistentiehonden staan soms 24 uur per dag ten dienste van mensen.

Aaibare dieren

Met aaibare dieren (dieren voor gezelschap) bedoelen we hanteerbare dieren zoals de meeste honden en katten, konijnen, cavia's, hamsters, en sommige vogels zoals parkieten en papegaaien. Mensen kopen deze dieren primair omdat ze er sociaal contact mee willen hebben, als een gezinslid. Wij noemen in dit hoofdstuk een dier waar de eigenaar sociale interactie mee zoekt een aaibaar dier, ongeacht of het dier het nu wel of niet waardeert om geaaid te worden. Er is bij deze groep vaak veel contact tussen mens en dier, maar dat hoeft niet altijd.

Fokdieren en kweekdieren

Met fok- of kweekdieren bedoelen we dieren die primair gehouden worden om nakomelingen mee te produceren. Het kan daarbij gaan om het fokken van nakomelingen voor de verkoop. Of om nakomelingen te produceren met een specifiek (uiterlijk) kenmerk, door sportfokkers. Denk bijvoorbeeld aan raskatten, rashonden en raskonijnen, of siervogels en reptielen.

5.3 Intrinsieke waarde

Het eerste principe is het erkennen van de intrinsieke waarde en de integriteit van dieren. Dit draait om respect voor de intrinsieke waarde van dieren als wezens met gevoel, wezens die pijn en plezier kunnen ervaren. In de praktijk betekent dit onder andere dat er geen onnodige lichamelijke ingrepen bij dieren uitgevoerd worden en dat er bij het selecteren van ouderdieren in de fokkerij rekening gehouden wordt met de gevolgen van die keuze voor de belangen van zowel de ouderdieren als hun nakomelingen.

Fascinatiedieren

Fascinatiedieren worden vaak gehouden omdat mensen willen observeren hoe deze dieren leven. Lichamelijke ingrepen worden niet vaak uitgevoerd bij deze dieren. Wel worden er incidenteel ingrepen die de voortplanting verhinderen gedaan.

Sportdieren en werkdieren

Het grootste risico bij sport- en werkdieren is dat de belangen van dieren ondergeschikt gemaakt worden aan die van de betrokken mensen, zoals bijvoorbeeld prijzen winnen. Daarmee kan de intrinsieke waarde van de dieren in het geding komen. Dieren worden al eeuwenlang ingezet bij sporten, spellen, tradities, feesten, evenementen en andere activiteiten; dat kwam aan bod in de RDA-zienswijze *Plezier voor mens én dier?* uit 2023.² Met de verschuivende relatie tussen mens en dier lijkt de maatschappij niet meer vanzelfsprekend te aanvaarden dat deze activiteiten soms nadelige gevolgen hebben voor dierenwelzijn. In die zienswijze concludeerden wij dat activiteiten die op geen enkele manier te verenigen zijn met de zes leidende principes op termijn afgebouwd zouden moeten worden.

Bij het beoordelen van de dierenwelzijnsrisico's voor sport- en werkdieren gaat het niet alleen om de activiteit zelf, maar ook om de trainingsmethoden en hulpmiddelen die bij de training gebruikt worden. Het is mogelijk dat die onvoldoende rekening houden met de intrinsieke waarde van de dieren. Zo is het gebruik van stroombanden bij honden verboden en staat het gebruik van bijzetteugels of speciale bitten bij paarden ter discussie. Ook het op de juiste manier toepassen van trainingsmethoden en aandacht voor leerprincipes bij dieren zijn belangrijke aandachtspunten. Daarnaast hebben juryleden bij wedstrijd sporten soms een ideaalbeeld voor ogen dat niet overeenkomt met de biomechanische mogelijkheden van honden en paarden. Hierdoor worden soms trainingsmethoden en -middelen gebruikt om spectaculaire bewegingen te stimuleren omdat deze onnatuurlijke bewegingen hogescores krijgen in wedstrijden. Denk bijvoorbeeld aan dressuurpaarden die hun benen onnatuurlijk hoog optrekken. Kennisontwikkeling of opleiding van juryleden op dit gebied is daarom een aandachtspunt bij sport- en werkdieren: wat is normaal voor een hond of paard; wat moet als referentie dienen?

Overigens hebben dieren ook de behoefte om te bewegen, vaak als onderdeel van hun soortspecifieke gedrag. Een zekere mate van training, werk of sport kan daarom bevorderlijk zijn voor het welzijn van de dieren. Denk bijvoorbeeld aan de werk- en drijfvlust van border collies. Als de eigenaar niet voldoende tegemoetkomt aan de werk- en bewegingsbehoefte van dit hondenras, heeft dit een nadelig effect op het welzijn van het dier.

Aaibare dieren

Bij aaibare dieren worden vaak lichamelijke ingrepen verricht die voortplanting voorkomen. Soms gebeurt dit om welzijnsproblemen bij de dieren zelf te voorkomen, zoals schijnzwangerschap of baarmoederontsteking. Of om te voorkomen dat vrouwelijke zwerfdieren steeds opnieuw nakomelingen krijgen. Soms worden deze ingrepen uitgevoerd om gedrag dat mensen onwenselijk vinden, te verminderen, zoals sproeien bij katers en loopsheid bij teefjes. Ook gedrag dat niet alleen door mensen als onwenselijk ervaren wordt, maar ook problemen bij de dieren zelf kan veroorzaken, zoals agressie bij reuen of rammelaars, kan een reden zijn. Het is belangrijk om een zorgvuldige afweging te maken voordat een dergelijke ingreep uitgevoerd wordt. Castreren van een hond alleen omdat de fokker niet wil dat er in de toekomst met het dier gefokt wordt, kan onwenselijk zijn wanneer alle belangen afgewogen worden.

Een ander potentieel risico voor de integriteit van aaibare dieren is een overdreven antropomorfe benadering, waarbij dieren als mensen behandeld worden. Mensen realiseren zich soms onvoldoende dat ze niet kunnen weten hoe een ander organisme zijn eigen leven ervaart. Dit werd besproken in het RDA-essay *Liefde maakt blind uit 2021*.³

Fokdieren en kweekdieren

De integriteit van fok- en kweekdieren kan aangetast worden als er bij de fokmethode onvoldoende rekening gehouden wordt met het welzijn, inclusief de gezondheid, van de ouderdieren. Ook kunnen er nakomelingen gefokt worden met uiterlijke kenmerken die hun welzijn benadelen. In *Staat van het Dier 2019* wezen we al op de risico's bij het fokken van honden en katten, waarbij het welzijn en de integriteit van zowel ouderdieren als nakomelingen niet altijd gegarandeerd is. Ook bij bijvoorbeeld slangen en vogels kan dit spelen (zie hoofdstuk 9).

5.4 Diervoeding

Fascinatiedieren en kweekdieren

Het tweede principe draait om goede voeding. Dieren dienen de beschikking te hebben over voldoende water en voedsel van goede kwaliteit. Voor veel soorten fascinatiedieren en de bijbehorende kweekdieren is gespecialiseerde voeding beschikbaar. Als dat niet het geval is, moeten houders meer moeite doen om informatie te verkrijgen over de juiste hoeveelheid en samenstelling van het voer. Deze informatie is voor veel diersoorten op internet beschikbaar.

Sportdieren, werkdieren, aabare dieren en fokdieren

Voor de andere diercategorieën is er meestal voldoende wetenschappelijke kennis over gezonde voeding beschikbaar. Ook is kwalitatief hoogwaardige voeding in Nederland bijna altijd eenvoudig verkrijgbaar. Toch kunnen ook bij sportdieren, werkdieren, aabare dieren en fokdieren problemen rondom voeding voorkomen:

- Eigenaren baseren de keuzen voor de voeding van hun dieren niet altijd op wetenschappelijk gefundeerde voedingsadviezen. Denk bijvoorbeeld aan trends zoals het voeren van veganistische voeding aan obligate vleeseters en het voeren van rauw vlees aan huisdieren, met infectiegevaar. Een ander voorbeeld is te weinig ruwvoer verstrekken aan paarden om tijd te besparen;
- Er wordt met de voeding en de wijze van voeren niet altijd voldoende tegemoetgekomen aan de behoefte aan kauwen, knagen en foerageren van dieren;
- Over de voeding van diensthonden is wel wat informatie beschikbaar, maar die is niet volledig en wordt in de praktijk niet altijd toegepast;
- Overvoeren van dieren kan leiden tot obesitas en gerelateerde gezondheidsproblemen; dit komt met name veel voor bij aabare dieren;
- Op het RDA-congres in april 2023 werden voedingsfouten bij hobbyvogels als een belangrijk aandachtspunt benoemd, vooral bij papegaaien en parkieten.⁴

5.5 Huisvesting

Het derde leidende principe gaat over een goede leefomgeving. Dieren dienen de beschikking te hebben over een comfortabele, voldoende grote en veilige omgeving, met een goed leefklimaat. Denk bijvoorbeeld aan een omgevingstemperatuur (en temperatuurswisselingen) die geschikt is voor de betreffende dieren, frisse lucht en een circadiaan ritme.

Fascinatiedieren

Fascinatiedieren worden meestal in terraria of aquaria gehouden. Het creëren van een zo natuurgetrouw mogelijke omgeving in dergelijke verblijven is een uitdaging voor eigenaren en kan niet altijd voldoende gerealiseerd worden. Sommige vissen, schildpadden en andere herpeten (amfibieën en reptielen) stellen op latere leeftijd aanzienlijk hogere eisen aan hun huisvesting, bijvoorbeeld aan de grootte van het verblijf. Dat vraagt om aanpassingen die wellicht niet voor alle houders haalbaar zijn.

Aaibare dieren

Sommige aaibare dieren, zoals honden en katten, worden vrij in huis gehouden. De huisvesting van deze dieren is over het algemeen geschikt; ze hebben meestal voldoende ruimte. Toch kan ook in dit geval de huisvesting ongeschikt zijn, bijvoorbeeld wanneer er veel grote honden of meerdere katten in een klein appartement gehouden worden. Of wanneer katten die gewend zijn naar buiten te kunnen, plotseling volledig binnengehouden worden. Voor honden is het bovendien belangrijk dat ze regelmatig en voldoende lang uitgelaten worden.

Andere aaibare dieren, zoals konijnen en cavia's, worden in een afgeschermd verblijf in huis of in de tuin gehouden. De situatie voor deze categorie dieren is vergelijkbaar met die van fascinatiedieren. Konijnen en cavia's moeten onder andere kunnen bewegen, knagen en rusten. Hun huisvesting moet op die behoeften afgestemd zijn. Bovendien zijn konijnen en cavia's sociale dieren, die niet alleen gehouden moeten worden. Konijnen en cavia's worden regelmatig in een te kleine omgeving en solitair gehouden, wat hun welzijn aantast.⁵ Hamsters daarentegen leven in de natuur vaak solitair of in kleine familiegroepen. Groepshuisvesting kan bij deze dieren tot ernstige verwondingen leiden. Een goede voorlichting over de behoeften van een diersoort bij aankoop is en blijft van groot belang, zoals ook

bepaald in artikel 3.17 lid 1 van het Besluit houders van dieren: ‘Bij de verkoop of aflevering van een gezelschapsdier, wordt aan een koper of degene aan wie de aflevering plaatsvindt schriftelijke, of indien de koper of degene aan wie de aflevering plaatsvindt daarmee instemt, digitale informatie over het verkochte of afgeleverde gezelschapsdier verstrekt teneinde hem in staat te stellen het gezelschapsdier zo goed mogelijk te verzorgen.’⁶

Fokdieren en kweekdieren

Bij dieren die gehouden worden voor fok- of kweekdoeleinden, kan het voorkomen dat de fokker of kweker een houderijsysteem gebruikt dat efficiënt is, maar niet alle behoeften van de dieren vervult. Denk bijvoorbeeld aan teefjes of dekkaters die, soms in grote aantallen, in een schuur gehouden worden. Bedrijfsmatige fokkers of kwekers staan geregistreerd en worden gecontroleerd door de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA), waarbij de huisvesting een belangrijk aandachtspunt is. Dit geldt echter niet voor particuliere fokkers en kwekers.

5.6 Diergezondheid

Het vierde leidende principe gaat over diergezondheid: dieren verdienen de juiste behandeling en verzorging om een goede gezondheid te waarborgen en pijn, verwondingen en ziekten te voorkómen. De kwaliteit van de geboden gezondheidszorg hangt af van de kennis van de eigenaar en de adviezen van geconsulteerde deskundigen zoals dierenartsen. Daarnaast hangt de geboden zorg ook af van de bijbehorende kosten en van de vraag of de eigenaar hiervoor verzekerd is, als die mogelijkheid bestond.

Fascinatiedieren

Binnen de Nederlandse diergeneeskundeopleiding wordt relatief weinig aandacht besteed aan ‘bijzondere dieren’, dat wil zeggen andere gezelschaps- en hobbydieren dan honden, katten en paarden. Hierdoor heeft een reguliere dierenarts meestal beperkte specifieke kennis over zulke dieren. Er zijn in Nederland ook dierenartsen die in bijzondere dieren gespecialiseerd zijn. Veel verenigingen voor bijzondere dieren (specialistenverenigingen) hebben lijsten van dierenartsen die in ‘hun’ diersoort gespecialiseerd zijn. Het raadplegen van zo’n gespecialiseerde dierenarts vraagt echter wel een extra inspanning van de eigenaar.

Bepaalde diergeneesmiddelen, inclusief die voor herpeten, vissen en vogels, zijn niet zonder tussenkomst van een dierenarts verkrijgbaar. Bovendien neemt de beschikbaarheid van diergeneesmiddelen voor specifieke diergroepen af. Er is bijvoorbeeld een nieuwe registratieprocedure aangekondigd voor (niet-receptplichtige) diergeneesmiddelen voor bepaalde soorten gezelschapsdieren. Ook zal de overgangstermijn voor antimycotica en antiprotozoaire middelen aflopen, waardoor deze middelen verminderd beschikbaar zullen zijn. En er komt er een einde aan de overgangstermijn voor de zogenaamde Vijf grams regeling.⁷ Die regeling maakt het mogelijk om bepaalde diergeneesmiddelen voor specifieke diergroepen vrij te verkopen. Denk bijvoorbeeld aan antibiotica en antiparasitica. Door de inperking van deze regeling komt er meer toezicht op het gebruik van deze middelen. Eigenaren zullen hierdoor na 2027 nog maar beperkte mogelijkheden hebben om vogels en exotische dieren zelf te behandelen. Dit alles kan een risico vormen voor de gezondheid van deze dieren.

De gezondheid en het welzijn van gehouden vogels, vooral van hobbymatig gehouden hoenderachtigen, maar ook bepaalde watervogels en loopvogels, is de afgelopen jaren beïnvloed door de grootste uitbraak van vogelgriep tot nu toe. Ook hobbymatig gehouden hoenders kunnen ziek worden. Bovendien moeten hobbyvogels soms afgeschermd worden van de wilde vogelpopulatie.⁸ Door deze afschermplicht kan de bewegingsvrijheid van de vogels, en daarmee hun welzijn, beperkt worden.

Sportdieren, werkdieren en aaibare dieren

Diergezondheidsproblemen kunnen ontstaan door infectieziekten, voedingsfouten, blootstelling aan toxische stoffen, trauma, erfelijke ziekten of schadelijke uiterlijke kenmerken. Veel infectieziekten kunnen door effectieve vaccinatieprogramma's voorkomen worden. Voedingsfouten kunnen gebitsproblemen veroorzaken bij knaagdieren en konijnen, bijvoorbeeld door een tekort aan ruwvoer. Voedingsfouten kunnen ook tot obesitas leiden, bijvoorbeeld bij honden en katten. Trauma of blootstelling aan toxische stoffen veroorzaken relatief weinig problemen bij gezelschaps- en hobbydieren. De meeste gezondheidsproblemen bij honden en katten zijn gerelateerd aan schadelijke uiterlijke kenmerken en erfelijke aandoeningen (zie hoofdstuk 9). Veel van deze ziekten en aandoeningen veroorzaken langdurige problemen en de behandelingen gaan vaak gepaard met hoge kosten.

Een ander risico voor de diergezondheid, en daarmee voor dierenwelzijn, zou kunnen zijn dat eigenaren de kosten voor diergeneeskundige zorg niet willen of niet kunnen dragen. Dit probleem vraagt extra aandacht door de toenemende armoede in Nederland.⁹ Er bestaan initiatieven zoals voedselbanken voor huisdieren en mogelijkheden voor financiële ondersteuning voor de kosten van diergeneeskundige hulp. Het effect van armoede op het houden en verzorgen van dieren en het risico op een aantasting van dierenwelzijn vraagt om een verdere verkenning (zie ook hoofdstuk 8).

Bij werk- en sportdieren zijn er enkele specifieke aandachtspunten op het gebied van diergezondheid. Diergeneeskundige zorg kan bij werk- en sportdieren op een zodanige manier ingezet worden dat het gezondheidsproblemen maskeert, waardoor de dieren bijvoorbeeld onterecht door de sportkeuring komen en aan wedstrijden mee kunnen doen. Dit speelt onder andere in de paardensport. Bovendien is er mentale en fysieke training van de dieren nodig, waarbij voldoende aandacht moet zijn voor de trainingsopbouw, om het werk of de (top)sport te kunnen verrichten. Bij de paardensport is de laatste jaren meer aandacht voor het opstellen van trainingsschema's, maar bij de hondensport en diensthonden is er nog onderzoek nodig naar verantwoorde en effectieve trainingsschema's.

Fokdieren

Het is belangrijk dat fokdieren vrij zijn van erfelijke ziekten en schadelijke uiterlijke kenmerken, niet alleen voor hun eigen gezondheid, maar ook voor de gezondheid en het welzijn van hun nakomelingen. Een aanzienlijk deel van de aandoeningen bij gezelschapsdieren heeft een erfelijke basis. Daarom is het selecteren van fokdieren die vrij zijn van schadelijke erfelijke kenmerken en erfelijke ziekten cruciaal. Een voorbeeld van zo'n schadelijk uiterlijk kenmerk is kortschedeligheid (brachycefalie), wat onder andere ademhalingsproblemen, oogbeschadigingen en gebitsproblemen kan veroorzaken. Bij verschillende diersoorten, waaronder honden, katten en konijnen, veroorzaakt kortschedeligheid gezondheidsproblemen. Naast deze zichtbare schadelijke kenmerken zijn erfelijke ziekten wijdverspreid bij veel honden- en kattenrassen. Door inteelt kan een ziekte veroorzakende genetische mutatie zich sterk binnen de populatie verspreiden (zie ook hoofdstuk 9).

Bij fokkers kan specifieke kennis omtrent dierziekten en genetica ontbreken. Het populatiebeheer door fokkerijorganisaties is vaak niet primair gericht op gezondheid en het behoud van genetische diversiteit. Een positieve uitzondering vormt de fokkerijorganisatie voor het Nederlandse kooikerhondje. Voor dit ras is met medewerking van de fokkerijorganisatie in februari 2024 het platform Fit2Breed geïntroduceerd.¹⁰ Via dit platform worden alle beschikbare gegevens op het gebied van afstamming, gezondheid, DNA-testen en genetische diversiteit gecombineerd. De informatie wordt toegepast om erfelijke ziekten tegen te gaan en genetische diversiteit te behouden.¹⁰ Het platform is wetenschappelijk doorontwikkeld en is in principe toepasbaar voor alle dierpopulaties (rashonden, kruisingen, katten, paarden, et cetera). Dit biedt kansen voor de toekomst.

5.7 Natuurlijk gedrag

Het vijfde leidende principe richt zich op het faciliteren van natuurlijk gedrag bij dieren. Vaak gaat het dan om interacties met de omgeving, andere dieren of mensen. Bij interactie met de omgeving is het belangrijk dat dieren voldoende mogelijkheden hebben om hun essentiële natuurlijke gedragingen te vertonen en hun behoeften te vervullen, zoals rusten, eten, drinken, ontlasten, urineren, zelfverzorging, exploratie, thermoregulatie, veiligheid, gezondheid, beweging, nestbouwgedrag en matернаal gedrag. Voor interacties met andere dieren is het belangrijk dat dieren voldoende mogelijkheden hebben om sociaal gedrag, reproductie en seksueel gedrag te vertonen. Bij interacties met mensen is het van belang dat deze positief verlopen, dat de cognitieve vermogens van dieren niet over- of onderschat worden, en dat er bij het hanteren, trainen en werken met dieren aandacht aan gedragssignalen besteed wordt en leerprincipes toegepast worden.

Fascinatiedieren

Bij fascinatiedieren is het de vraag of de huisvesting, inclusief de inrichting ervan, voldoende mogelijkheden biedt voor het uitvoeren van natuurlijk gedrag. Zo kunnen vogels bijvoorbeeld niet voluit vliegen in een volièrre. De exploratiemogelijkheden zijn ook vaak beperkt; de inrichting blijft meestal lange tijd onveranderd. Voor vogels, met name kromsnavels, is er veel wetenschappelijk bewijs dat zij behoefte hebben aan exploratie en voedselverrijking.¹¹ Naar de behoeften van herpeten en vissen is minder onderzoek gedaan, waardoor het minder duidelijk is in hoeverre zij

bijvoorbeeld behoefte hebben aan exploreren of jagen. Door de huisvesting zoveel mogelijk aan te passen aan de natuurlijke omgeving van de dieren kan het risico dat niet aan hun behoeften voldaan wordt, verminderd worden. Hoewel er door de meeste eigenaren veel aandacht besteed wordt aan de kwaliteit van voeding voor fascinatiedieren, wordt deze meestal op een eenvoudige en soms eenzijdige manier aangeboden. Bij vogels kan dit leiden tot tekorten aan voedingsstoffen of verveling.

Sportdieren en werkdieren

Bij sport- en werkdieren wordt lang niet altijd voldoende aandacht besteed aan mogelijkheden voor interacties met de omgeving, andere dieren en mensen. Paarden zijn van nature kuddedieren en zouden niet individueel gehouden moeten worden. Toch worden zij in de praktijk vaak zodanig gehuisvest dat er weinig tot geen fysiek contact met andere paarden kan zijn. Hoewel ze elkaar soms wel kunnen zien, ontbreekt het vaak aan mogelijkheden voor groomen (elkaar krabbelen, bijten), spelen of samen rusten. Veel Nederlanders lijken te beseffen dat groepsdieren niet solitair gehouden moeten worden. In onze publieksenquête was 46% het bijvoorbeeld (helemaal) eens met de stelling dat een paard nooit alléén in een stal of wei zou mogen staan.

Aaibare dieren

Bij aaibare dieren bestaat er een breed spectrum, waarbij het ene dier redelijk natuurlijk gedrag kan vertonen, bijvoorbeeld een buitenkat, terwijl het andere dier dit totaal niet kan, bijvoorbeeld een konijn dat solitair in een hok gehuisvest wordt. Een van de belangrijkste risico's bij aaibare dieren is dat de dieren gehouden worden om te voldoen aan de behoeften van de eigenaar, waarbij onvoldoende rekening gehouden wordt met de sociale behoeften van het dier. Binnen een soort kunnen er rasspecifieke behoeften zijn, zoals bij de border collies die we al eerder noemden. Wanneer er niet voldoende voorzien wordt in de hoge activiteitsbehoefte van dit hondenras, kunnen er gedragsproblemen ontstaan.

Nederland heeft een beperkt aantal losloopgebieden voor honden. Het vrij kunnen rondrennen en spelen, en daarmee energie kwijt kunnen, past goed in het natuurlijk gedragsrepertoire van honden. Honden los laten lopen heeft echter ook impact op de natuur en de dieren die daarin leven. (Aangelijnd uitlaten overigens ook.)

Nederland heeft niet onbeperkt de ruimte. Cruciaal is de vraag hoe mensen en dieren zich tot elkaar moeten verhouden binnen de beperkte ruimte die beschikbaar is in ons land.

Houders van dieren lijken zich steeds meer realiseren dat dieren (gedrags-) behoeften hebben, zich kunnen vervelen en pijn kunnen voelen. Zij houden daar steeds meer rekening mee. Op het gebied van voedselverrijking voor aaibare dieren zijn bijvoorbeeld grote stappen gemaakt. Voor vrijwel alle soorten aaibare dieren is geschikte voedselverrijking beschikbaar, zoals hooiballen voor konijnen en voerpuzzels voor honden en kromsnavels. Of door de houders van de dieren ook daadwerkelijk gebruik gemaakt wordt deze mogelijkheden, is van veel factoren afhankelijk.

5.8 Positieve emotionele toestand

Het zesde principe draait om het faciliteren van een overwegend positieve emotionele toestand bij dieren. De balans tussen positieve en negatieve ervaringen moet positief uitvallen. Daarvoor is het noodzakelijk dat dieren keuzemogelijkheden krijgen en enige autonomie om hun eigen voorkeuren te volgen. Ook verrijking en enige controle over hun omgeving zijn belangrijk. Dieren moeten in staat zijn om te reageren op veranderingen in hun sociale en fysieke omgeving. Bij gezelschaps- en hobbydieren kan vooral de interactie met mensen en andere dieren zorgen dat zij meer positieve dan negatieve ervaringen opdoen. Het is daarom essentieel dat een eigenaar kennis en kunde heeft over diergedrag, de manier waarop dieren leren en het trainen van dieren. Op die manier kan het dier zijn omgeving inclusief de interactie met andere dieren en mensen als overwegend positief ervaren, *a life worth living*.

Uit de resultaten van onze publieksenquête blijkt dat veel Nederlanders positief oordelen over het welzijn van gezelschapsdieren. Met heel veel gezelschapsdieren gaat het ook goed. Maar in sommige situaties is nog aandacht nodig om voor deze dieren tot *a life worth living* te komen. Denk bijvoorbeeld aan:

- Er worden steeds meer zwerfhonden uit het buitenland geïmporteerd om als huishond in Nederland te houden. Sommige van deze honden kunnen zich slecht aanpassen aan de nieuwe situatie. Als honden door onder andere een slechte socialisatie voortdurend angstig zijn, heeft dit een negatief effect op hun welzijn.

- Ook bij dieren die in Nederland gefokt of gekweekt zijn, zijn er diverse factoren die bepalen of het dier een positieve emotionele toestand kan bereiken. Denk bijvoorbeeld aan de selectie van de ouderdieren, prenatale invloeden zoals stress bij het moederdier, verloop van de bevalling, zorg voor de nakomelingen door het moederdier, socialisatie en vroege opvoeding van de jongen. Als een hondenfokker hier onvoldoende aandacht aan besteedt, kan dit tot problemen zoals langdurige onzindelijkheid, angst en agressie leiden. Wanneer een nieuwe eigenaar dan onvoldoende kennis heeft over hondengedrag, kan dit de emotionele toestand van de dieren verder negatief beïnvloeden, waardoor bijvoorbeeld agressie kan ontstaan, met eventueel bijtincidenten tot gevolg.
- Vuurwerk kan bij zowel gehouden als niet-gehouden dieren heftige angst en paniek veroorzaken. Vooral omdat het licht, het geluid en de rook onverwachts komen en onvoorspelbaar zijn, en dus de veilige leefomgeving van dieren aantasten. Vuurwerk veroorzaakt daarmee een kortdurende maar zeer heftige negatieve emotionele toestand bij heel veel dieren. Bij sommige dieren kan vuurwerk tot langdurige, soms heftige, angstklachten leiden, zoals angst voor geluiden. Wij vinden het belangrijk dat dit aspect meer nadruk krijgt in discussies over het al dan niet instellen van een (gedeeltelijk) vuurwerkverbod.

5.9 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we een eerste poging gedaan om de zes leidende principes toe te passen op het houden van gezelschaps- en hobbydieren. Op basis hiervan trekken we nu enkele voorlopige conclusies, waarbij we ons richten op manieren om het voor deze dieren nog beter te maken.

Zes leidende principes

Voor principe 1, het erkennen van de intrinsieke waarde en integriteit van dieren, concluderen wij dat veel gezelschaps- en hobbydieren een goed leven lijken te leiden, maar dat er specifieke situaties zijn waarin meer aandacht voor de intrinsieke waarde van deze dieren nodig is. Denk bijvoorbeeld aan fokbeleid en training. Bij lichamelijke ingrepen bij dieren is het altijd belangrijk om alle verschillende belangen zorgvuldig af te wegen.

Voor principes 2-4 lijkt het zinvol om de risico's met betrekking tot voeding, huisvesting en gezondheid diepgaander te inventariseren voor de verschillende diercategorieën. Denk bijvoorbeeld aan de vraag of informatie voldoende ontsloten is, de redenen dat beschikbare kennis niet altijd toegepast wordt en de vraag of de kosten van het houden en verzorgen van gezelschaps- en hobbydieren voldoende in beeld zijn bij potentiële eigenaren. Daarbij moeten de financiële zorgen van een groeiende groep Nederlanders en de mogelijkheden van huisdierenverzekeringen ook meegenomen worden. Bij sportdieren is extra aandacht nodig voor de trainingsmethoden- en programma's, waarbij de fysieke training zorgvuldig opgebouwd dient te worden en de voeding daarop aangepast moet worden. Ook moet ingezet worden op het voorkómen van ongelukken en blessures, en het tegengaan van het verbergen van gezondheidsproblemen om toch aan trainingen of wedstrijden deel te kunnen nemen. Bij alle diercategorieën verdienen de genoemde aandachtspunten voor de diergezondheidszorg een verdere verkenning. Denk bijvoorbeeld aan de beschikbaarheid van diergeneesmiddelen of praktische en veilige behandelingsmogelijkheden zonder tussenkomst van een dierenarts.

Voor principes 5 en 6 is een verkenning nodig van de betekenis en invulling van 'natuurlijk gedrag' en 'positieve emotionele toestand' bij gezelschaps- en hobbydieren. Op diverse gebieden zal waarschijnlijk meer onderzoek nodig zijn, bijvoorbeeld naar de (soortspecifieke) eigen belangen van dieren, de behoeften van dieren op het gebied van natuurlijk gedrag en methoden om te zorgen dat interacties met mensen als positief ervaren worden, of manieren om een positieve emotionele toestand te bereiken. Voorbeelden van openstaande vragen zijn:

- De gedragsbehoeften van dieren die duizenden jaren geleden gedomesticeerd zijn, zijn deels nog onbekend. In hoeverre komen de gedragsbehoeften van honden bijvoorbeeld nog overeen met die van wolven?
- Wat zijn de belangrijkste welzijnsrisico's bij gezelschaps- en hobbydieren? Zijn daar verschillen tussen de diverse diercategorieën die wij in dit hoofdstuk besproken hebben?
- Worden bepaalde problemen hoofdzakelijk veroorzaakt door de motivatie van de dierhouder, diens beschikbare middelen en de beschikbaarheid van, al dan niet specialistische, diergeneeskundige zorg? Of zijn de problemen voornamelijk gerelateerd aan de keten? En welke oplossingen zijn er dan mogelijk?

Ketenbenadering

Het is zinvol om de gehele keten rondom het houden van gezelschaps- en hobbydieren te evalueren, om te identificeren waar eenvoudig winst te behalen is op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. Hiermee kunnen elementen van de keten die momenteel onvoldoende aandacht krijgen, in beeld gebracht worden. Denk bijvoorbeeld aan onderwerpen zoals fokkerij, erfelijke aandoeningen, voeding, het voorkómen van gezondheidsproblemen gerelateerd aan obesitas, de overgang van een curatieve naar een preventieve benadering, en de betaalbaarheid van diergeneeskundige zorg. Drie concrete voorbeelden zijn:

- Bij bepaalde gezelschapsdieren, met name honden en katten, komen relatief veel erfelijke gebreken voor (zie hoofdstuk 9). Het is relevant om te verkennen welke rol dierenartsen en andere professionals kunnen spelen bij een overgang van een curatieve naar preventieve benadering van diergezondheid. Dat wil zeggen, van het behandelen van erfelijke aandoeningen met medicijnen of chirurgie naar het voorkómen van deze aandoeningen door het begeleiden van fokkers en het informeren van eigenaren. Ook de beweegredenen van fokkers en de rol die sommigen van hen spelen bij het in stand houden van erfelijke aandoeningen, vereist een nadere verkenning. De haalbaarheid van diverse preventieve maatregelen kan wellicht beoordeeld worden met een enquête onder dierenartsen, fokkers en consumenten;
- Het is ook relevant om andere risico's bij het fokken van gezelschaps- en hobbydieren in kaart te brengen, en maatregelen die genomen kunnen worden om deze risico's te verminderen. Denk bijvoorbeeld aan het fokken van honden met risicovol gedrag, zoals agressie. Op dit moment is er opnieuw aandacht voor bijtincidenten: wat zijn de relevante ontwikkelingen in dit verband?¹² Hoe staat het met het kennisniveau van fokkers en wat drijft hen precies? En hoe zit dat met eigenaren? Met DNA-onderzoek is het tegenwoordig mogelijk om vast te stellen welke rassen betrokken zijn bij een kruising; kan dit wellicht helpen om het aantal bijtincidenten te verminderen?
- Hoe kan gezorgd worden dat het proces van het aanschaffen van een gezelschapsdier zorgvuldig doorlopen wordt? Relevante vragen zijn: is de motivatie passend, wat zijn de verwachtingen, op welke factoren is de keuze gebaseerd en wordt er advies ingewonnen, en zo ja, waar? Het voorkomen van een mismatch kan veel dierenleed voorkomen.

Wat er moet gebeuren voor productiedieren

- Verder verkennen van de mogelijkheden die de zes leidende principes bieden om het welzijn van gezelschaps- en hobbydieren te evalueren;
- Inventariseren van de belangrijkste risico's op het gebied van voeding, huisvesting en gezondheid voor de diverse subgroepen binnen gezelschaps- en hobbydieren;
- Aandacht vragen voor dierwaardigheid van trainingsmethoden- en programma's bij het gebruik van gezelschaps- en hobbydieren voor sport en spel;
- Evalueren van de complete keten rondom het houden van gezelschaps- en hobbydieren: waar is eenvoudig winst te behalen op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid;
- Verkennen van mogelijkheden om dierenwelzijn te bevorderen via aanpassingen in het proces van het aanschaffen van een gezelschapsdier.

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** Plezier voor mens én dier? Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
3. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** Liefde maakt blind. Essay. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
4. **Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren.** *Voeding voor papegaaien en parkieten.* Artikel op website: <https://www.licg.nl/vogels/voeding-voor-papegaaien-en-parkieten/#:~:text=Dieren%20uit%20de%20droge%20gebieden,sommige%20gevallen%20nectar%20of%20insecten>. Bezocht op 18 maart 2024.
5. **Levende Have.** *Konijnen en huisvesting.* Artikel op website: <https://www.levendehave.nl/dierenwikis/konijnen/konijnen-en-huisvesting#:~:text=De%20meeste%20hobbykonijnen%20leven%20nog,een%20tekort%20aan%20vitamine%20D>. Bezocht op 18 maart 2024.
6. **Besluit houders van dieren, 2024.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2024-01-01>.
7. **Collegeter beoordeling van geneesmiddelen.** *Vrijstelling niet-receptplichtige diergeneesmiddelen bestemd voor specifieke gezelschapsdieren.* Artikel op website: <https://www.cbg-meb.nl/onderwerpen/bd-vrijstelling-of-ontheffing>. Bezocht op 18 maart 2024.

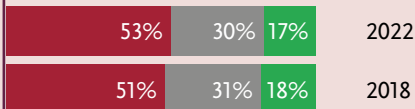
8. **Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit.** *Ophokplicht en afschermplicht bij vogelgriep.* Artikel op website: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/vogelgriep-preventie-en-bestrijding/ophokplicht>. Bezocht op 18 maart 2024.
9. **Commissie sociaal minimum, 2023.** *Een zeker bestaan – Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport II.*
10. **Universiteit Utrecht, 2024.** *Unieke tool om erfelijke ziektes bij kooikerhondje te voorkomen.* Nieuwsbericht op website: <https://www.uu.nl/nieuws/unieke-tool-om-erfelijke-ziektes-bij-kooikerhondje-te-voorkomen>. Bezocht op 20 maart 2024.
11. **Universiteit Utrecht, 2012.** *Voeding en gedrag.* Nieuwsbrief Gedragskliniek voor dieren: <https://diergeneeskunde.nl/wp-content/uploads/2020/10/infobrief-gedragskliniek-04.pdf>. Bezocht op 20 maart 2024.
12. **Kamerstuk Tweede Kamer, 2023.** *Voorstel voor verschillende maatregelen tegen bijtincidenten door honden.* Geraadpleegd via: <https://open.overheid.nl/documenten/05d73914-6245-4742-936f-7f60347e6b22/file>.

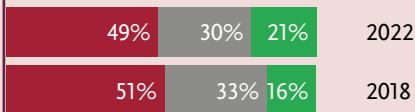
6. Naar de dierentuin van de toekomst

Beschouwing over dieren in dierentuinen

Als er voor een dier in een dierentuin, asielf of opvangcentrum geen plek is, is het aanvaardbaar dit dier te doden indien er binnen een half jaar geen goede bestemming voor kan worden gevonden

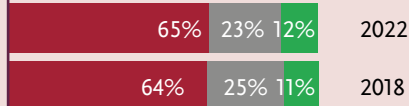
Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies

Als wij dierentuindieren niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan is die soort niet geschikt om in dierentuinen te worden gehouden

Ik verwacht bij een bezoek aan de dierentuin alle dieren te kunnen zien, ook dieren die zich liever verstoppen

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent
Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Tijdens de coronacrisis moesten dierentuinen gedurende lange perioden hun deuren sluiten. Dit had invloed op zowel de dieren als de dierentuinen zelf. Om financiële steun van de overheid te verkrijgen, konden dierentuinen transitieplannen indienen, met aandacht voor hun bedrijfsvoering, educatie, conservatie en dierenwelzijn. Deze plannen waren bedoeld om dierentuinen toekomstbestendiger maken. Het huidige vergunningensysteem bevat namelijk weinig prikkels voor verdere ontwikkeling, zo concludeerde de RDA in *Staat van het Dier 2019*. Niettemin ontplooiën dierentuinen zich wel degelijk en slaan ze nieuwe richtingen in. In dit hoofdstuk bespreken we hoe de gebeurtenissen van de afgelopen jaren relevant zijn geweest voor dierentuinen en hun toekomstperspectief. Hoe zou de Nederlandse dierentuin er in de toekomst uit kunnen zien als we kijken naar de maatschappelijke verwachtingen en huidige wetenschappelijke inzichten?

6.1 Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck – terugblik op Staat van het Dier 2019

Met in totaal meer dan tien miljoen bezoeken per jaar zijn dierentuinen populaire bestemmingen voor een dagje uit. Dierentuinen kunnen op een groot maatschappelijk draagvlak rekenen, zagen we in *Staat van het Dier 2019*.¹ Tegelijk stellen burgers wel voorwaarden aan de wijze waarop de dieren gehouden worden. Zo vond bijna twee derde van de respondenten van onze publieksenquête in 2018 dat soorten alleen geschikt zijn om in dierentuinen te houden als zij daar mogelijkheden krijgen om hun natuurlijk gedrag uit te voeren.

Dierentuinen hebben in de afgelopen decennia aanzienlijke ontwikkelingen doorgemaakt. In 2019 concludeerden wij dat de professionalisering van de sector en de kennisuitwisseling over het houden en fokken van dieren geleid hebben tot een duidelijke verbetering in het welzijn en de gezondheid van dieren in dierentuinen. Dit is onder andere terug te zien in de trend naar minder soorten, beter passende soorten, minder grote dieren, ruimere verblijven, natuurlijkere sociale omgevingen met meerdere diersoorten in één verblijf (mixed species-verblijven), en fysieke omgevingen die meer tegemoetkomen aan de natuurlijke behoeften en gedragingen van soorten (ecodisplays). Wij zien ook dat dieren in dierentuinen, net als in andere bedrijfsmatige dierhouderijen, afhankelijk zijn van een financieel bestendige onderneming met voldoende investeringsruimte om het welzijn van

dieren te blijven bevorderen. (Een aantal dierentuinen is echter een stichting zonder winstoogmerk, wat betekent dat de winst terugvloeit in de stichting.) Die financiële ruimte is ook nodig om adequate invulling te geven aan taken als educatie en het behoud van soorten, en om wetenschappelijk onderzoek uit te voeren.

Nederland telt in totaal 65 vergunde dierentuinen, variërend van aquaria en reptielenhuizen, tot vlindertuinen en safariparken. Deze dierentuinen bieden niet alleen een leuk dagje uit, maar dragen ook bij aan de educatie van het publiek en het behoud van diersoorten. Conform het Besluit houders van dieren zijn dierentuinvergunninghouders verplicht om bij te dragen aan de instandhouding van diersoorten door het uitvoeren van tenminste een van de volgende activiteiten: deelnemen aan onderzoek of fokprogramma's gericht op het behoud van de diersoorten en opvangen van dieren uit opvangcentra en in beslag genomen dieren.² Daarnaast moeten dierentuinen natuurlijk zorgen voor het welzijn van hun dieren.

Binnen de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen (NVD) werken de 13 grote en bekendste Nederlandse dierentuinen samen om hun publieke functies beter te kunnen vervullen en dierenwelzijn te verbeteren. Een aantal kleinere dierentuinen is georganiseerd binnen de vereniging Dier en Park. Ongeveer de helft van de 65 vergunde parken is niet aangesloten bij de NVD of de vereniging Dier en Park. NVD-dierentuinen zijn ook aangesloten bij de Europese Vereniging van Dierentuinen en Aquaria (European Association of Zoos and Aquaria, EAZA), waar kennisuitwisseling plaats vindt tussen meer dan vierhonderd Europese dierentuinen. Deze samenwerkingen bieden voordelen zoals het delen van kosten van gemakkelijke kennisuitwisseling, maar ook het uitwisselen van dieren voor het fokken van de nieuwe generaties. De samenwerking tussen dierentuinen buiten de eigen vereniging noemden we in 2019 als een aandachtspunt.

6.2 Draagvlak én kritiek

In de publieksenquête van 2022 zagen we een vergelijkbaar beeld als in 2018. Slechts een kleine groep (21%) was het (helemaal) eens met de stelling 'Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies'. Dit is wel een significant groter percentage dan in 2018, toen dit maar 16% was. We zagen ook opnieuw dat een flink deel van de respondenten (65%)

vond dat diersoorten alleen geschikt zijn om in dierentuinen te houden als ze daar hun natuurlijk gedrag uit kunnen voeren. Hetzelfde percentage Nederlanders verwachtte niet daadwerkelijk alle dieren te kunnen zien bij een bezoek aan de dierentuin, zoals dieren die zich liever verstoppen.

Wij verwachten dat de kritische blik op het houden van dieren in dierentuinen aan kracht zal winnen door de maatschappelijke verschuiving richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier. Op zeezoogdierenparken in hun huidige vorm klonk de afgelopen jaren regelmatig kritiek.³ In 2021 werden bijvoorbeeld Kamervragen gesteld over dierenwelzijn in Dolfinarium Harderwijk.⁴ Diverse bedrijven zijn toen gestopt met samenwerken met dit park.⁵ Ook is het beleid rondom het houden van wilde diersoorten buiten dierentuinen de afgelopen jaren al strenger geworden, met het verbod op het gebruik van wilde zoogdieren in circussen dat op 15 september 2015 van kracht werd en de huis- en hobbydierenlijst voor zoogdieren die naar verwachting op 1 juli 2024 in werking zal treden.^{6,7}

Blik vooruit

De ontwikkelingen in de maatschappijen in de regelgeving rondom wilde dieren waren voor de RDA aanleiding om in 2023 een verkenning te starten van een dierwaardige en toekomstbestendige dierentuin (zie Kader).⁸ Bij het nadenken over toekomsttrichtingen, dierentuin-specifiek en sector-breed, is het nuttig om te begrijpen op welke gronden het draagvlak rust en welke factoren de kritische blik op dierentuinen drijven. Daarom hebben wij in 2023 ook een aanvullende publieksenquête laten uitvoeren door Kantar Public.⁹ Deze was volledig gericht op de maatschappelijke houding ten opzichte van dierentuinen. We verkenden welke factoren de houding ten opzichte van dierentuinen beïnvloedden en welke taken van dierentuinen respondenten het belangrijkste vonden. De inzichten die we hieruit verkregen hebben, nemen we samen met de wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van dierenwelzijn en de taken van dierentuinen mee in onze verkenning van de toekomst van de dierentuin. Deze verkenning wordt naar verwachting in 2024 gepubliceerd.¹⁰

Verkenning van de dierentuin van de toekomst

De RDA werkt momenteel aan een zienswijze op eigen initiatief over de toekomst van dierentuinen.⁸ Voor deze verkenning is de volgende hoofdvraag opgesteld: Aan welke randvoorwaarden moet de dierentuin van de toekomst voldoen? Om deze vraag te beantwoorden zal er aandacht besteed worden aan de volgende deelvragen:

- Welke trend is er waarneembaar in de maatschappelijke houding ten opzichte van dierentuinen? Wat wordt er van dierentuinen als institutie verwacht?
- Welke functie vervullen dierentuinen op educatief, sociaal en ecologisch vlak?
- Welke dierenwelzijnsproblemen zijn er in dierentuinen? Is er sprake van inbreuk op de integriteit van dieren?
- Hoe verhoudt de aantasting van het welzijn en de integriteit van dieren in dierentuinen zich tot de doelstellingen van dierentuinen op het gebied van educatie en de instandhouding van soorten?
- Als we uitgaan van de zes leidende principes van dierwaardigheid, waar liggen dan de uitdagingen voor dierentuinen? Wat kan er vanuit het perspectief van het dier gedaan worden om dierentuinen beter te maken?
- Wat zijn dan passende ontwikkelrichtingen voor toekomstbestendige, dierwaardige dierentuinen? Wat is daarvoor nodig?

6.3 Gevolgen van de coronapandemie

Gevolgen voor dieren

In 2020 en 2021 moesten dierentuinen gedurende langere perioden hun deuren sluiten voor het publiek om de verspreiding van het coronavirus af te remmen. Uiteraard had dit een grote impact op de dagelijkse gang van zaken in dierentuinen. Onderzoekers hebben in deze unieke periode gekeken welk effect het ontbreken en terugkomen van bezoekers had op verschillende dieren in dierentuinen. Dit deden ze aan de hand van het gedrag van de dieren, hun gebruik van de ruimte en stresshormoonlevels in hun ontlasting. Het gedrag van sommige diersoorten veranderde weinig door het sluiten en heropenen van dierentuinen.¹¹ Bij andere diersoorten werden wél gedragsveranderingen waargenomen. Zo bleek in een Brits onderzoek dat sommige amfibieën zich tijdens de lockdown, in afwezigheid van bezoekers, meer lieten zien.¹² Ijsberen in een Amerikaanse dierentuin

bevonden zich na de heropening juist vaker bij de ramen van hun verblijf, waar bezoekers langskwamen.¹³ De diverse onderzoeken die in deze periode uitgevoerd zijn, hebben meer inzicht gegeven in het effect van bezoekers op verschillende diersoorten in dierentuinen. Er zijn echter geen algemeen geldende conclusies te trekken voor alle dieren in dierentuinen.

Gevolgen voor dierentuinen

Dierentuinen moeten uiteraard hun inkomsten op orde hebben om hun taken, waaronder die rondom diervoorzorg, te kunnen volbrengen. Dat werd pijnlijk duidelijk tijdens de coronapandemie. De inkomsten van dierentuinen daalden fors, terwijl kosten voor bijvoorbeeld diervoeding en personeel aanhielden. De Nederlandse overheid heeft in deze periode een subsidieregeling ingesteld om de dierentuinen te ondersteunen, maar deze was niet kostendekkend.¹⁴ Sommige lokale overheden sprongen bij om de dierentuin in hun gemeente te ondersteunen en er waren ook crowdfunding-acties.¹⁵ Niettemin moesten sommige dierentuinen een deel van hun medewerkers ontslaan ten gevolge van financiële problemen, en moesten extra investeringen in voeding, huisvesting en verzorging soms uitblijven.

Transitieplannen

Bij de aanvraag voor coronasteun moesten dierentuinen een transitieplan indienen, met als doel om dierentuinen beter voor te bereiden op periodes met minder inkomsten.¹⁶ In het transitieplan moesten dierentuinen doelen opstellen voor vier onderwerpen: bedrijfsvoering, educatie, conservatie en dierenwelzijn. Per onderwerp moesten zij tenminste twee doelen en de geplande uitvoering beschrijven. Zij moesten hierdoor actief nadenken over hun toekomst. Voor de dierentuinen is een positieve uitkomst van de coronaperikelen dat de contacten tussen dierentuinen onderling en tussen dierentuinen en overheidsinstanties flink zijn aangehaald. De dierentuinregeling heeft dus niet alleen de noodzakelijke financiële ondersteuning geregeld om het welzijn van dieren in dierentuinen te borgen, maar óók de lijnen tussen de verenigingen NVD en Dier en Park verkort en het contact met het ministerie van LNV verstevigd.

6.4 Vergunningen voor onbepaalde tijd

De huidige dierentuinwetgeving is in 2002 van kracht geworden. Vanaf toen moesten dierentuinen over een vergunning beschikken en werden ze geïnspecteerd. Indien de beoordeling positief was, werd destijds een vergunning voor onbepaalde tijd verleend voor de bestaande collectie en faciliteiten, zoals dierenverblijven, voedselkeuken, educatieve voorzieningen en natuurbehouds-inspanningen. Deze aspecten zijn sindsdien niet opnieuw beoordeeld, hoewel de kennis over dieren en het houden van dieren wel is voortgeschreden. Het moderniseren van vergunde zaken hangt nu af van de vrijwillige inspanningen van een dierenpark. Eventuele wijzigingen in de collectie en dierenverblijven moeten overigens na de eerste inspectie wel aan de overheid voorgelegd worden. Na goedkeuring worden wijzigingen dan aan de vergunning toegevoegd. In de praktijk is echter gebleken dat veel van deze wijzigingen niet doorgegeven zijn. Dit heeft de aandacht van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

6.5 Conclusie

Dierentuinen hebben bij het opstellen van een transitieplan in het kader van de coronaregeling na moeten denken over hun toekomst. Het zou voor dierentuinen waardevol zijn om een bredere visie voor de toekomst te ontwikkelen die aansluit bij de huidige wetenschappelijke inzichten over dierenwelzijn en rekening houdt met de publieke opinie hierover. De RDA heeft dit onderwerp verkend in een zienswijze die naar verwachting in 2024 zal verschijnen. Hierin kijken we naar het welzijn van dieren in dierentuinen en de houding van het publiek. Ook verkennen we de rol van dierentuinen in educatie, conservatie, onderzoeken opvang, en kijken we of de zes leidende principes voor een dierwaardige houderij (zie hoofdstuk 1) toepasbaar zijn op het houden van dieren in dierentuinen. De centrale vraag hierbij is: aan welke randvoorwaarden moet de dierentuin van de toekomst voldoen?

Wat er moet gebeuren voor dieren in dierentuinen

- Zorgen dat alle dierentuinen voldoen aan de actuele inzichten over dierenwelzijn
  - Dierverblijven en diervozorging moeten getoetst kunnen worden aan de hand van de geldende normen;
  - Er moeten mogelijkheden zijn om doeltreffend op te treden tegen vergunninghouders bij wie het welzijn van dieren te wensen overlaat;
  - Door het implementeren van een professionele methode voor het meten van dierenwelzijn in alle dierentuinen kan op objectieve manier inzichtelijk gemaakt worden hoe het gesteld is met het welzijn van de dieren en waar verbetering mogelijk is;
- Ontwikkelen van een gezamenlijke toekomstvisie voor dierentuinen die hen helpt om richting te bepalen;
- Zorgen dat alle dierentuinen actief nadenken over hun collecties en hoe de soorten passen binnen de hedendaagse visies op welzijn, educatie en conservatie.

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Besluit houders van dieren, 2024.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2024-01-01>.
3. **Sintenie, M., 2023.** *Dolfinarium moet op de schop, vindt merendeel Nederlanders.* Nieuwsbericht op website: <https://www.trouw.nl/binnenland/dolfinarium-moet-op-de-schop-vindt-merendeel-nederlanders~b6746109/>. Bezocht op 21 maart 2024.
4. **Kamerstuk Tweede Kamer, 2021.** *Antwoorden op Kamervragen over Dolfinarium.* Geraadpleegd via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/09/28/antwoorden-op-kamervragen-over-dolfinarium>.
5. **De Haan, M., 2023.** *Het Dolfinarium blijft gevangen in een spagaat tussen shows en dierenwelzijn.* Nieuwsbericht op website: <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/08/22/nu-ook-een-zeemeerminshow-over-de-plastic-soep-maar-het-dolfinarium-blijft-gevangen-in-een-spagaat-tussen-shows-en-dierenwelzijn-a4172528>. Bezocht op 21 maart 2024.
6. **Rijksdienst voor ondernemend Nederland, 2021.** *Geen optredens meer met wilde zoogdieren.* Bericht op website: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/dierenwelzijn/geen-optredens-met-wilde-zoogdieren>. Bezocht op 21 maart 2024.

7. **Rijksdienst voor ondernemend Nederland, 2023.** *Dieren op de huis- en hobbydierenlijst.* Bericht op website: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/dieren-houden-verkopen-verzorgen/huis-en-hobbydierenlijst>. Bezocht op 21 maart 2024.
8. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** *Startdocument: De dierentuin van de toekomst.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
9. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** *Resultaten publieksonderzoek Kantar Public - Dierentuin van de toekomst.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
10. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2023.** *Dierentuinen door de ogen van de maatschappij: resultaten publieksenquête.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rda.nl/nieuws/nieuws/2023/12/13/dierentuinen-door-de-ogen-van-de-maatschappij>. Bezocht op 21 maart 2024.
11. **Frost, N., et al., 2022.** *Behavioural changes in zoo animals during the COVID-19 pandemic: a long-term, multi species comparison.* J Zool Bot Gard. 3(4): 586-615. DOI: 10.3390/jzbg3040044.
12. **Boulwood, J., O'Brien, M., Rose, P., 2021.** *Bold frogs or shy toads? How did the COVID-19 closure of zoological organisations affect amphibian activity?* Animals. 11(7): 1982. DOI: 10.3390/ani11071982.
13. **Edes, A.N., 2022.** *Comparing space use and fecal glucocorticoid concentrations during and after the COVID-19 closure to investigate visitor effects in multiple species.* J Zool Bot Gard. 3(3): 328-348. DOI: 10.3390/jzbg3030026
14. **Tijdelijke regeling subsidie dierentuinen COVID-19, 2021.** Geraadpleegd via: [wetten.nl - Regeling - Tijdelijke regeling subsidie dierentuinen COVID-19 - BWBR0044821](https://wetten.nl/Regeling-Tijdelijke-regeling-subsidie-dierentuinen-COVID-19-BWBR0044821) (overheid.nl).
15. **RTL Nieuws, 2020.** *Dierentuinen hebben het zwaar: 'Mensen kunnen dieren adopteren'.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rtlnieuws.nl/editie/nl/artikel/5184305/dierentuinen-reorganiseren-corona>. Bezocht op 21 maart 2024.
16. **Subsidie dierentuinen voor coronaschade, 2021.** Geraadpleegd via: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/coronaschade-dierentuinen>.

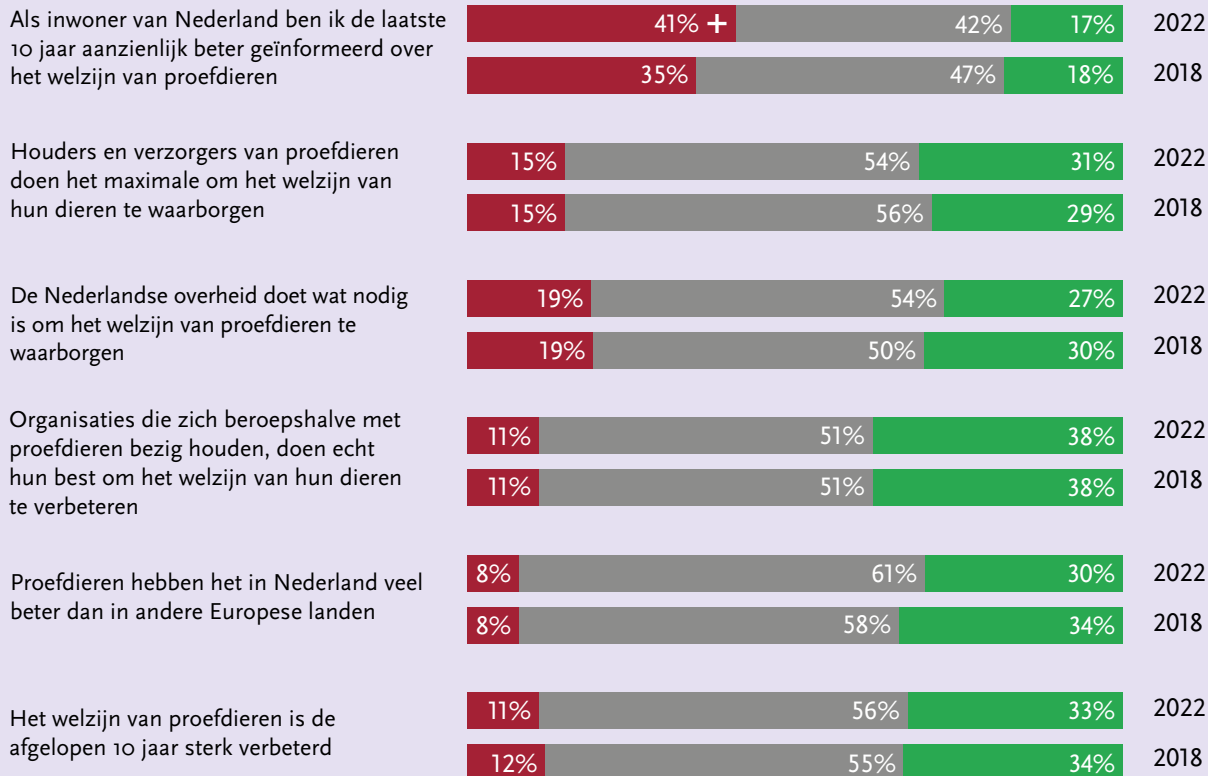

7. Is er vooruitgang voor proefdieren?

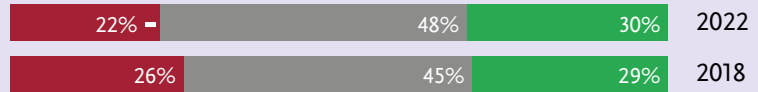
Beschouwing over proefdieren

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Het doden van laboratoriummuizen en -ratten is geen probleem omdat het een snelle en pijnloze dood is waar ze weinig van merken

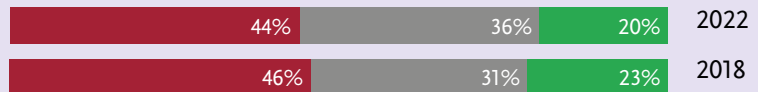
Bij proefdieren moet er vooral worden gekeken naar de omstandigheden die het beste zijn voor (het laten slagen van) de proef, ook als dat ten koste gaat van het welzijn van de proefdieren

Konijnen zijn sociale dieren die in groepen leven. Het is aanvaardbaar om konijnen als proefdier in hun eentje te houden als het medisch-wetenschappelijk onderzoek daarom vraagt

Met de vergrijzing groeit de behoefte aan onderzoek met bepaalde apen naar de activiteit in de werkende hersenen. Het is acceptabel om deze dieren in het kader van hersenonderzoek maximaal 24 uur geen eten of geen drinken te geven

Nieuw: De Nederlandse overheid doet alles wat nodig is om dierproeven te vervangen door dierproefvrije methoden

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Mensen voeren al eeuwenlang experimenten uit met dieren. Vroeger werd aangenomen dat dieren geen pijn konden voelen. In de loop der tijd is het duidelijk geworden dat dit wél het geval is. Sinds de jaren zeventig worden proefdieren beschermd door speciale wetgeving. In de jaren tachtig is men geleidelijk gestart met het vervangen, verfijnen en verminderen van dierproeven. Hierdoor daalde het aantal proefdieren dat in Nederland gebruikt werd jarenlang. Deze daling is echter gestagneerd. Hoe komt dat? Waarom verloopt de overgang naar proefdiervrij onderzoek zo traag? Waarom zijn er wel wettelijke normen voor het gebruik van octopussen in dierproeven, maar niet voor fruitvliegen, en zal dit in de toekomst veranderen? En heiligen de doelen waarvoor proefdieren ingezet worden nog wel de middelen?

7.1 Het best geregeld van allemaal? – terugblik op Staat van het Dier 2019

In 2019 concludeerden wij dat er een positieve trend was in het welzijn van proefdieren omdat er minder proefdieren gebruikt werden.^{1,2} Bovendien vielen er meer diersoorten onder de bescherming van de proefdierwetgeving, de Wet op de dierproeven (Wod).³ De aandacht voor het welzijn van proefdieren was verbeterd, zowel in de wetgeving als bij de personen die met proefdieren werkten. De Wod stimuleert onderzoekers om volgens de drie V's te werken: vervanging, verfijning en vermindering van dierproeven, met het 'nee, tenzij'-principe (zie Kader). Het doel van het onderzoek werd steeds nadrukkelijk afgewogen tegen het ongerief dat dieren aangedaan werd. Volgens de RDA was echter meer aandacht nodig voor de huisvesting en verzorging van proefdieren, zowel tijdens de proef als daarbuiten. Ook pleitte de RDA voor een betere bescherming van alle dieren die als proefdier gebruikt werden, omdat ook de dieren die niet onder de Wod vielen, zoals de meeste ongewervelden, ongerief kunnen ervaren en een intrinsieke waarde hebben. In dit hoofdstuk bespreken we hoe het anno 2024 gaat met proefdieren in Nederland en hoe de samenleving hier tegenaan kijkt.

Definitie van dierproeven, ‘nee-tenzij’-beleid en de drie V’s

Er is volgens de Wod sprake van een dierproef als het dier minstens evenveel pijn, lijden, angst of blijvende schade ervaart als door het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap.³ De Wod beschouwt gewervelde dieren en ongewervelde koppotigen zoals octopussen als proefdieren wanneer ze voor wetenschappelijke of onderwijskundige doeleinden gebruikt worden. De Europese Commissie, en dus ook Nederland, hanteert een ‘nee, tenzij’-beleid voor dierproeven. Dit betekent dat een dierproef verboden is, tenzij het aantoonbaar noodzakelijk is voor het beantwoorden van een belangrijke onderzoeksvraag die niet op andere manier beantwoord kan worden. Indien een vergunning is verleend voor een dierproef, moet alles in het werk gesteld worden om met zo min mogelijk dieren een relevant resultaat te behalen. Bovendien moet de aantasting van het welzijn van het proefdier tot een minimum beperkt worden en opwegen tegen het belang van het experiment. Met andere woorden, het principe van de drie V’s van vervanging, vermindering en verfijning moet te allen tijde toegepast worden. Dit wordt gewaarborgd met vastgelegde procedures die door de overheid gecontroleerd worden, waaronder de vergunningverlening. Zonder een vergunning van de overheid mag een dierproef niet uitgevoerd worden.

7.2 Maatschappelijk gevoelig

Dierproeven liggen maatschappelijk gevoelig. Proefdieren worden op een instrumentele manier gebruikt, waarbij hun welzijn per definitie aangetast wordt. Bovendien worden bij het fokken van proefdieren grote aantallen ‘onbruikbare’ dieren geproduceerd die meestal gedood worden.⁴ Net als in 2018 beoordeelden de respondenten van onze publieksenquête de manier waarop er in Nederland met proefdieren omgegaan wordt in 2022 met een ^{5,7} (zie hoofdstuk 2). Dat is het laagste cijfer van alle diergroepen in de enquête. En net als in 2018 kozen respondenten bij stellingen over proefdieren vaak voor het antwoord ‘niet eens, maar ook niet oneens’. Ook bij de stelling dat de Nederlandse overheid alles doet wat nodig is om dierproeven te vervangen door dierproefvrije methoden, koos 58% van de respondenten voor dit neutrale antwoord. Proefdieronderzoek kent een grote diversiteit in doeleinden, mate van ongeriefen soorten proefdieren. Deze diversiteit vraagt om een genuanceerde én goed geïnformeerde

discussie, wat zou kunnen verklaren waarom mensen het lastig vonden om stelling te nemen in de enquête. Uit diverse Europese burgerinitiatieven en internationale enquêtes blijkt dat proefdieren wel degelijk de aandacht en belangstelling van het publiek hebben, althans van een deel ervan (zie Kader).

Europese enquête over proefdieren

De resultaten van een enquête die Eurogroup voor Animals uit heeft laten voeren in tien Europese landen om de maatschappelijke opinies over proefdieren te meten⁵ tonen onder andere het volgende:

- 73% maakt zich ernstige zorgen over het gebruik van proefdieren bij wetenschappelijk onderzoek, testen en educatie;
- 76% is het ermee eens dat er meer gedaan moet worden om het volledig vervangen van dierproeven te bewerkstelligen;
- 77% is het ermee eens dat de EC en de lidstaten een gecoördineerde strategie moeten ontwikkelen voor de transitie naar onderzoek zonder dierproeven;
- 75% is van mening dat de EU een globale voorloper moet zijn in proefdiervrije wetenschap en innovatie.

7.3 Proefdiervrije methoden

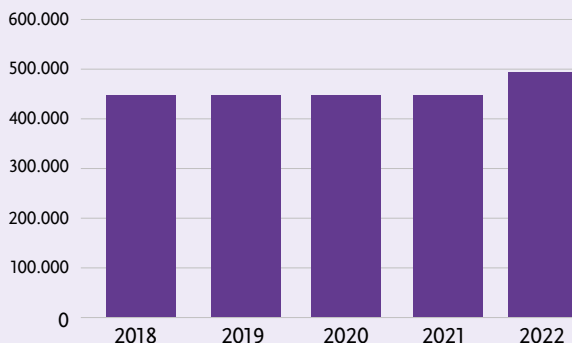
Proefdiervrije methoden hebben niet alleen als doel om het gebruik van proefdieren te verminderen, maar ook om beter en vollediger onderzoek te kunnen verrichten. Proefdieren zijn namelijk lang niet altijd representatief voor mensen.⁶ Het project Transitie Proefdiervrije Innovatie (TPI) is opgezet om met proefdiervrije modellen betere wetenschappelijke voorspellingen voor de mens te kunnen doen, naar aanleiding van een advies van het Nationaal Comité advies dierproevenbeleid (NCad).⁷ Voorbeelden van zulk proefdiervrij onderzoek zijn onder andere het gebruik van organoïden van menselijke oorsprong, organen-op-chips, kunstmatige intelligentie en soms zelfs menselijke proefpersonen. Voor het onderzoek moet de wetenschappelijke vraag leidend zijn, in plaats van het proefdiermodel. Nieuwe proefdiervrije modellen kunnen ontwikkeld worden en bestaande modellen kunnen verbeterd worden. Er zijn verschillende initiatieven gaande, zoals vers menselijk

weefsel dat overblijft na ingrepen in ziekenhuizen beter beschikbaar maken voor wetenschappelijk onderzoek en een virtueel menselijk lichaam ontwikkelen waarmee de veiligheid van stoffen beoordeeld kan worden.^{8,9}

Naast het TPI-project zien we een trend naar ‘meer data met minder dieren’. Innovatieve technieken, zoals beeldvorming en telemetrie, kunnen de hoeveelheid informatie per dier vergroten, waardoor er vaak minder dieren per experiment nodig zijn.¹⁰ In publicaties en databanken is bovendien al veel informatie beschikbaar uit systematische reviews, data mining en synthesis of evidence. Het benutten van die bestaande kennis kan helpen om studies gericht uit te voeren en soms zelfs nieuwe studies overbodig maken. Het vraagt echter wel expertise en tijd om bestaande gegevens te bestuderen, waardoor deze mogelijkheid nog lang niet optimaal benut wordt. Het is de vraag of de besteding van publiek geld en andere middelen in Nederland al voldoende verschoven is naar de ontwikkeling van proefdiervrije methoden.

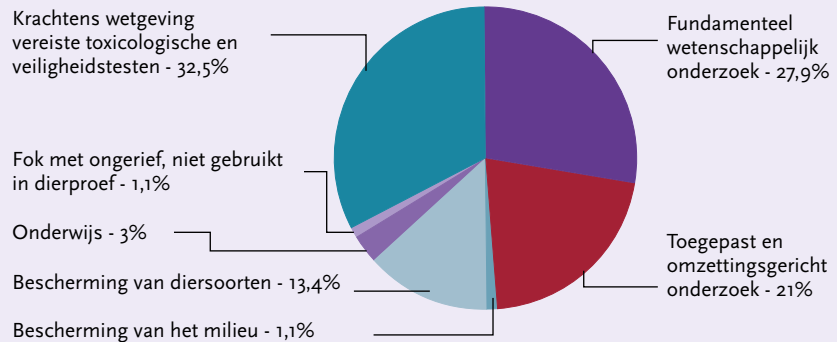
7.4 Traag verlopende transitie

Ondanks alle inspanningen is het aantal dierproeven in Nederland tussen 2018 en 2022 licht gestegen (zie Figuur 7.1)¹¹ Proefdiervrije modellen worden weliswaar al toegepast om deelvragen binnen onderzoeksprojecten te beantwoorden, maar

Figuur 7.1: Totaal aantal dierproeven in de jaren 2018 tot en met 2022

momenteel kunnen nog niet alle onderzoeksvragen met proefdier vrije modellen beantwoord worden.¹² Wellicht komt dit deels doordat proefdier vrije methoden het onderzoek versnellen en gericht onderzoek met proefdieren mogelijk maken. Omdat er dan jaarlijks meer onderzoeksvragen geadresseerd kunnen worden, neemt het totale aantal dierproeven niet verder af. Regelmatig duiken voorspellingen op dat het aantal dierproeven vóór een bepaalde datum in de nabije toekomst aanzienlijk verminderd kan worden. Deze beweringen worden dan onderbouwd met de ontwikkeling van proefdier vrije methoden, het gebruik van systematische reviews, de beschikbaarheid van menselijk weefsel, onderzoek bij de mens, computersimulaties, de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie, uitfasering van dierproeven in wet- en regelgeving en initiatieven zoals TPI. Het is echter de vraag of alle onderzoeks- en onderwijsgebieden (Figuur 7.2) voldoende mogelijkheden hebben om van deze ontwikkelingen gebruik te maken. De Kennisagenda TPI heeft de obstakels in beeld gebracht die de ontwikkeling en inzet van proefdier vrije innovaties hinderen.¹³ In die kennisagenda staan ook oplossingen en concrete aanbevelingen om deze obstakels te overkomen en de transitie te stimuleren. Hieronder zullen we de kansen en beperkingen per wetenschappelijk deelgebied bespreken.

Figuur 7.2: Aantal dierproeven per hoofddoel

Fundamenteel biomedisch wetenschappelijk onderzoek

In fundamenteel biomedisch wetenschappelijk onderzoek worden proefdieren gebruikt om inzicht te krijgen in bijvoorbeeld de werking van complexe biologische systemen.¹⁴ Deze kennis wordt vervolgens onder andere gebruikt om afwijkingen en ziekten te begrijpen en, in een later stadium, preventiestrategieën of behandelingen te ontwikkelen (toegepast onderzoek, zie onder). Waar mogelijk worden proefdiervrije modellen gebruikt voor dergelijk onderzoek, voornamelijk op cel- en orgaaniveau. Dit soort onderzoek kan echter nu nog niet helemaal proefdiervrij uitgevoerd worden, vooral als het gaat om het begrijpen van complexe processen.^{13,14} In de fundamentele neurowetenschappen wordt bijvoorbeeld veel kennis over het brein verzameld met proefdiervrije technieken,¹⁰ maar voor onderzoek naar gedrag en mentale problemen, zoals post-traumatische stress-stoornis of verslaving, moet kennis van verschillende biologische niveaus geïntegreerd worden, van moleculaire processen tot en met de ontwikkeling van sociaal gedrag van organismen en populaties. In dat geval zijn dieren een goed model zolang dergelijk onderzoek bij mensen nog niet mogelijk is. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor onderzoek naar de precieze rol van genen (soms alleen te bestuderen in genetisch gemodificeerde dieren) of het aangrijpingspunt van nieuwe ziekten zoals COVID-19.

De kennis die voortkomt uit fundamenteel proefdieronderzoek, kan overigens ook helpen om proefdiervrije modellen te ontwikkelen en te verbeteren, of om dieren via regelgeving te beschermen. Fundamenteel onderzoek naar het gedrag van inktvissen heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de Wod deze dieren tegenwoordig als proefdier beschouwt wanneer ze in wetenschappelijk onderzoek ingezet worden, waardoor nu ook bij inktvissen de 3Vs toegepast moeten worden.

Toegepast onderzoek

Als proefdieren ingezet worden voor toegepast onderzoek ten behoeve van mensen, dienen ze als model, met de bijbehorende beperkingen. De meeste dierproeven ten behoeve van mensen worden verricht voor onderzoek naar kankermedicijnen en infectieziekten.¹⁵ Er zijn bijvoorbeeld in de afgelopen jaren proefdieren gebruikt voor onderzoek naar COVID-19 en voor het ontwikkelen van coronavaccins.¹⁶ Bij toegepast onderzoek speelt nadrukkelijk de vraag of het proefdier voor de betreffende onderzoeksvraag wel representatief is voor de mens. Volgens het NCad kan de ontwikkeling van innovatieve methoden binnen dit aandachtsgebied

versneld worden, waardoor Nederland in 2025 internationaal voorop zou kunnen lopen op het gebied van proefdier vrije innovaties.¹⁴

Proefdieren worden ook ingezet voor onderzoek ten behoeve van het ontwikkelen van diergeneesmiddelen. Denk bijvoorbeeld aan medicatie voor aandoeningen bij gezelschapsdieren, maar vooral ook bij productiedieren. Vaak behoren de proefdieren tot dezelfde diersoort als de uiteindelijke doeldieren van de medicijnen, waardoor vervanging niet altijd mogelijk is. Sommige onderzoeksprojecten waarbij productiedieren als proefdier fungeren, richten zich niet primair op het bevorderen van de gezondheid van deze dieren, maar eerder op het compenseren van de negatieve effecten van de veehouderij op diergezondheid. Andere projecten streven naar het optimaliseren en verbeteren van productiesystemen. De bijbehorende dilemma's bespraken wij in 2018 in de zienswijze Dierproeven ten behoeve van de Veehouderij.¹⁷ Daarin stelden we dat dierproeven gericht op de veehouderij:

- Direct moeten bijdragen aan het belang van de doeldieren zelf door het verbeteren van de gezondheid en het welzijn;
- Zoveel mogelijk moeten bijdragen aan een optimale balans in duurzame veehouderijdoelen;
- Actief moeten bijdragen aan het streven naar proefdier vrije innovaties en de 3V's.

Bescherming van het milieu en diersoorten

Proefdieren worden ook ingezet voor onderzoek gericht op het beschermen van het milieu en diersoorten. Zulk onderzoek kan bijvoorbeeld inzicht geven in mogelijke schadelijke effecten (op mensen, dieren en ecosystemen) van stoffen die in het milieu kunnen belanden. Denk bijvoorbeeld aan (dier)geneesmiddelen, (agro)chemicaliën, en voedingsingrediënten en -hulpstoffen.

Bij onderzoek ter bescherming van diersoorten is een belangrijk doel om te begrijpen hoe diersoorten functioneren in hun ecosysteem, en om inzicht te krijgen in de gevolgen van menselijk ingrijpen, zoals visserij, lichtvervuiling, geluidsoverlast en klimaatverandering. Voorbeelden van onderzoeksobjecten zijn de impact van grootschalige windmolenparken op het zeeleven; de invloed van klimaatverandering op de timing van vogelmigratie; of de effecten van elektromagnetische velden van stroomkabels op de embryonale ontwikkeling bij roggen en haaien.

Bovendien zijn er Europese verplichtingen om bijvoorbeeld visstanden te meten om de vangstquota te kunnen bepalen, zodat deze vissoorten niet in hun voortbestaan bedreigd worden. Hierbij is het dier de belanghebbende en lijkt onderzoek met het betreffende diersoort onvermijdelijk. Zulk onderzoek dient uiteindelijk om beleid te ontwikkelen om mensen, dieren en ecosystemen zo goed mogelijk te beschermen tegen schadelijke effecten van zowel bestaande als nieuwe stoffen, en van verstoring door menselijke activiteiten, dus om te zorgen voor een gezond ecosysteem voor alle organismen.

Onderwijs

Voor onderwijsdoeleinden worden vrijwel geen proefdieren meer ingezet. Ze worden echter nog wel gebruikt voor het trainen van personen die beroepsmatig met dieren werken of gaan werken. Dit maakt deel uit van de wettelijk verplichte training van dierverzorgers, biotechnici, dierenartsen en wetenschappers die met (proef) dieren gaan werken. Daarnaast omvat het ook de training van professionals in de reguliere dier- en veehouderij die verzorgende- en/of eenvoudige biotechnische handelingen uitvoeren. Het aanleren van een respectvolle houding ten opzichte van dieren, gebaseerd op hun intrinsieke waarde, is een essentieel aspect van de training. Een dergelijke training draagt bij aan minder welzijnsproblemen en verlies van (proef) dieren. Meestal worden in eerste instantie proefdiervrije modellen ingezet voordat procedures op proefdieren getraind worden. Voor de trainingsdieren wordt waar mogelijk gebruik gemaakt van zogenaamde ‘surplusdieren’, die niet geschikt zijn voor andere dierproeven, of dieren die met een ander doel gedood zijn.

Toxicologisch onderzoek en veiligheidstesten

Jarenlang was het verplicht om de toxiciteit en veiligheid van stoffen en producten op proefdieren te testen voordat ze geregistreerd en op de markt gebracht konden worden. Zulke dierproeven gaan meestal gepaard met aanzienlijke aantasting van het welzijn van de dieren. De wet- en regelgeving op dit gebied is voornamelijk internationaal, zowel Europees, bijvoorbeeld REACH, als mondiaal, bijvoorbeeld de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). Traditioneel richtte men zich hierbij vooral op risico's, maar er is een verschuiving gaande naar veiligheid. Een stof die mogelijk gevaarlijk is voor onze gezondheid of het milieu, maar waar we niet of in minimale hoeveelheden mee in aanraking

komen, hoeft dan niet op dieren getest te worden. Hierbij worden onder andere blootstellingsinschattingen en modellering van de kinetiek met in vitro, in silico en ex-vivo methoden gebruikt, als basis voor eventueel verder onderzoek. Dit reduceert dus het aantal dierproeven met grote welzijnsaantasting.

In regelgevingen worden al proefdiervrije modellen genoemd voor specifieke toepassingen, zoals huidirritatie.¹⁸ In 2016 stelde het NCad dat het gebruik van proefdieren voor wettelijk verplichte veiligheidstesten voor chemische stoffen, voedsel ingrediënten, bestrijdingsmiddelen en (dier)geneesmiddelen, met behoud van het huidige veiligheidsniveau, vóór 2025 uitgefaseerd zou kunnen worden.¹⁴ In de Verenigde Staten is het tegenwoordig niet meer verplicht om de veiligheid van nieuwe chemicaliën met dierproeven te testen.^{19,20} In plaats daarvan kunnen onderzoekers daar grote hoeveelheden data verzamelen uit de literatuur en met behulp van proefdiervrije methoden en computersimulaties, ook over de ingrediënten van het nieuwe product en de wisselwerking tussen de verschillende componenten. Op basis van deze data kunnen ze voorspellingen over de veiligheid doen. In Europa is echter nieuwe regelgeving op komst rondom chemische stoffen, welke juist tot een toename van het gebruik van proefdieren zou kunnen leiden.

7.5 Heiligt het doel de middelen?

De bespreking in paragraaf 7.4 gaat de meer fundamentele vragen over dierproeven uit de weg. Is het voor elk onderzoeksdoel gerechtvaardigd om proefdieren te gebruiken en wie bepaalt dat? Dierproeven voor cosmetica zijn al geruime tijd verboden in Europa. Daar ging een maatschappelijke discussie aan vooraf, gevolgd door publieke en politieke intentie, die resulteerde in Europese wetgeving. Hierdoor werd de industrie gedwongen alternatieven te zoeken en daarin te investeren. Dit was laaghangend fruit, want er was een groot draagvlak voor het afschaffen van dierproeven voor dit doel. Bovendien werden er relatief heel weinig van dit soort dierproeven uitgevoerd. Deze dierproeven hadden ook een eenduidig eindpunt: huidirritatie en soms oogirritatie. Daardoor was het makkelijker om proefdiervrije methoden te ontwikkelen om de veiligheid van cosmetica te testen.

Maar hoe zit het met andere doelen waarvoor dierproeven uitgevoerd worden? Hoever mogen wij mensen gaan met het opofferen van proefdieren om onze omgeving steeds veiliger te maken, en is het streven naar een steeds veiligere omgeving eigenlijk wel realistisch? Is het acceptabel om te onderzoeken of we menselijke organen in varkens kunnen laten groeien?²¹ Moet elke complexe ouderdomsziekte uitgebreid met proefdieren onderzocht worden zodat mensen nog ouder kunnen worden dan nu? Zijn economische motieven acceptabel voor proefdieronderzoek? Er worden bijvoorbeeld veel vaccins tegelijkertijd ontwikkeld, niet alleen omdat het moeilijk te voorspellen is welk vaccin het meest veilig en effectief zal zijn, maar ook vanwege economische en nationale belangen. Tot welke grens, in de zin van impact op het dier, is dit acceptabel? En is het verdedigbaar om dierproeven uit te voeren voor onderzoek naar verschijnselen waarvan de oorzaak al bekend is, zoals opwarming van de aarde? Is dit niet dweilen met de kraan open en kunnen we de energie en het geld niet beter besteden aan het voorkomen van verdere problemen?

7.6 Onderscheid tussen diersoorten

Een andere schurende kwestie is de vraag waarom een octopus onder de bescherming van de Wod valt, en bijvoorbeeld een fruitvlieg niet. Momenteel vallen alleen gewervelden en koppotigen (zoals octopussen) onder de bescherming van de Wod. Koppotigen vertonen complex gedrag dat duidt op bewustzijn, intelligentie, en het vermogen om pijn te ervaren en hierop te anticiperen. Steeds meer onderzoek toont aan dat ook andere ongewervelden empathie, sociaal gedrag en intelligentie vertonen (zie Kader). Zij kunnen dus óók in hun welzijn aangetast worden. Mogelijk zullen ze daarom in de toekomst ook als proefdieren beschermd worden.

Over bijen, kreeften en inktvissen, de geest uit de fles

The mind of a bee is de verrassende titel van een boek van Lars Chittka uit 2022.²² Chittka beschrijft hierin allerlei aanwijzingen voor een complexe vorm van cognitie bij honingbijen. Dit geeft een nieuwe impuls aan de discussie over de manier waarop wij als mensen omgaan met geleedpotige dieren zoals insecten, spinnen, garnalen, kreeften en krabben. Ook in het nieuwe boek van de filosoof Peter Singer, *Animal Liberation Now*, wordt de manier waarop mensen met geleedpotige dieren en inktvissen omgaan opnieuw aan de kaak gesteld.²³

De gevestigde opvatting dat zulke dieren te kleine hersenen zouden hebben om in hun welzijn aangetast te kunnen worden, en dat we ons daarom niet druk zouden hoeven maken over hun welzijn, staat nu onder druk. Over de kleine hersenen van insecten doet Lars Chittka een interessante observatie. Hoewel honingbijen veel minder neuronen in hun hersenen hebben dan gewervelde dieren, is het aantal synapsen (verbindingen) tussen die neuronen bij honingbijen vele malen groter dan bij gewervelden. Hij laat ook zien dat honingbijen voor dezelfde problemen staan als primaten en papegaaien als het gaat om het vinden van geconcentreerde, maar kortstondig beschikbare voedselbronnen, en dat de bijen daarover communiceren met groepsgenoten. Dit vereist een ruimtelijk geheugen, een taal om mee te communiceren en leervermogen om veranderingen snel te verwerken.

Op basis van deze nieuwe inzichten zouden wij mensen het welzijn van geleedpotigen en onze relatie met deze dieren meer aandacht moeten geven. Dezelfde inzichten gelden voor andere diergroepen, bijvoorbeeld koptotigen zoals octopussen en inktvissen. Gedragsonderzoek aan octopussen heeft overtuigend bewijs geleverd van hun hoge intelligentie. Om die reden vallen koptotigen inmiddels ook onder de bescherming van de proefdierwetgeving. Maar in de praktijk van de vangst voor consumptie is dit inzicht nog niet doorgedrongen. Het welzijn van deze diergroep in deze context verdient dus ook onze aandacht. Peter Singer denkt dat we met gewervelden, geleedpotigen en koptotigen wel alle dieren te pakken hebben die kunnen lijden. De tijd, en verder onderzoek naar de cognitie van andere organismen, zal het ons leren.

Verder laat onderzoek bij gewervelden zoals varkens en ratten ook gedrag zien dat duidt op hoger bewustzijn dan voorheen aangenomen werd. Dit benadrukt het belang van fundamenteel onderzoek naar eigenschappen zoals empathie en intelligentie. Daar zijn echter wel weer proefdieren voor nodig en dat schuurt. (Overigens gaat het meeste bewustzijnsonderzoek niet gepaard met ernstig ongerief; het lijden van deze proefdieren blijft doorgaans zeer beperkt.)

Dit thema speelt niet alleen bij proefdieren. Dieronderzoek heeft geleid tot een herdefinitie van bewustzijn en intelligentie, omdat deze voorheen voornamelijk op eigenschappen van de mens gebaseerd was (zie hoofdstuk 11). Ook de inschatting van de mate van ongerief die een dierproef veroorzaakt, of beter: de welzijnsaantasting, wordt vaak beoordeeld door de bril van mensen. Een dergelijk antropocentrisch uitgangspunt is vaak onterecht. De mate waarin het welzijn van proefdieren aangetast wordt door een bepaalde handeling, verschilt tussen diersoorten. Een meer fundamentele vraag is hoe belangrijk het hebben van bewustzijn eigenlijk is bij het beoordelen van dierenwelzijn, en hoe we bewustzijn definiëren met de nieuwe kennis die we opdoen. Gaat dit ook resulteren in een andere kijk op het gebruik van proefdieren?

7.7 Conclusie

Er worden stappen gezet om proefdiervrije modellen te ontwikkelen met een hogere voorspellende waarde en om het gebruik van proefdieren te verminderen of zelfs geheel uit te faseren voor bepaalde toepassingsgebieden. Onder andere internationale afstemming van de wet- en regelgeving speelt hierbij een belangrijke rol. Voor toxicologisch onderzoek en veiligheidstesten lijken er voldoende mogelijkheden te zijn om binnen enkele jaren volledig proefdiervrij te werken. Bij andere soorten onderzoek blijft het soms nog uitdagend om dierproeven te vervangen door proefdiervrije methoden. Vooral bij het bestuderen van complexe processen, of processen die de dieren zelf of het milieu betreffen. Dit creëert dilemma's die een afweging vragen tussen verschillende belangen: die van mensen, proefdieren, andere dieren, het milieu en ecosystemen. Kennis uit fundamenteel onderzoek kan bijvoorbeeld leiden tot proefdiervrije methoden, waarbij de betrokken proefdieren in feite opgeofferd worden ten behoeve van hun toekomstige soortgenoten.

Hoewel het gebruik van proefdier vrije methoden toeneemt, is de afname in het aantal dierproeven in de afgelopen jaren gestagneerd. Wellicht komt dit doordat proefdier vrije methoden onderzoek versnellen en gericht onderzoek met proefdieren mogelijk maken. Daarom zijn proefdieren nog niet beter af dan vijf jaar geleden. Ondertussen liggen dierproeven maatschappelijk gevoelig. Respondenten van onze publieksenquête beoordeelden de omgang met proefdieren als het laagst van alle diergroepen. Bij stellingen over proefdieren kozen zij vaak voor het antwoord 'niet eens, maar ook niet oneens'. Kennelijk vinden mensen het moeilijk om hun standpunt te bepalen. Daarom is het belangrijk dat het publiek goed geïnformeerd wordt. In het verleden is voorgesteld om op etiketten te vermelden dat er proefdieren gebruikt zijn bij het ontwikkelen van medicijnen. Nieuwe inzichten in het bewustzijn van dieren kunnen in de toekomst leiden tot meer kritiek op het gebruik van proefdieren. Het is dan belangrijk dat we het gesprek aangaan over welke doeleinden het gebruik van proefdieren rechtvaardigen.

Wat er moet gebeuren voor proefdieren

Behalve de punten die we in 2019 al noemden, denken wij dat het raadzaam is om in de komende jaren aandacht te besteden aan de volgende vragen:

- Houdt nationale en internationale wetgeving betreffende dierproeven gelijke tred met wetenschappelijke ontwikkelingen?
- In hoeverre willen we doorgaan met het nastreven van doelen waarvoor dierproeven uitgevoerd worden? Hoe prioriteren we bijvoorbeeld gezondheidsonderzoek? Hoe kunnen we het publiek bij deze discussie betrekken?
- Wat is veiligheid en risico: bestaat er een risicovrije omgeving? Willen we het publiek de keuze laten maken, zoals bij sigaretten en alcohol?
- We schrijven dieren meer bewustzijn toe, en dus zijn er meer mogelijkheden voor welzijnsaantasting. Hoe beïnvloedt dit de afweging bij de beoordeling van dierproeven?

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Instantie voor Dierenwelzijn Utrecht.** 3 V's. Artikel op website: <https://ivd-utrecht.nl/nl/infocentrum/3-v-s>. Bezocht op 21 maart 2024.
3. **Wet op de dierproeven, 2021.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003081/2019-01-01>.
4. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2022.** Doden van dieren aan het licht. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
5. **Eurogroup for Animals, 2023.** *77% of EU citizens want a transition to non-animal science.* Nieuwsbericht op website: <https://www.eurogroupforanimals.org/news/77-eu-citizens-want-transition-non-animal-science>. Bezocht op 21 maart 2024.
6. **Van der Worp, H.B., et al., 2010.** Can animal models of disease reliably inform human studies? PLoS Med. 30:7(3): e1000245. DOI: 10.1371/journal.pmed.1000245.
7. **Transitie Proefdierlijke Innovatie.** Website: <https://www.transitieproefdierlijkeinnovatie.nl>. Bezocht op 21 maart 2024.
8. **VitalTissue.** Website: <https://www.vitaltissue.nl/>. Bezocht op 19 maart 2024.
9. **Beerda, E., 2021.** *Virtual human platform will eventually render animal experiments obsolete.* Nieuwsbericht op website: <https://www.nwo.nl/en/cases/virtual-human-platform-will-eventually-render-animal-experiments-obsolete>. Bezocht op 21 maart 2024.
10. **KNAW, 2019.** Inventarisatie: Het belang van dierproeven en mogelijkheden tot vermindering daarvan in fundamenteel neurowetenschappelijk onderzoek. Amsterdam, KNAW.
11. **Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, 2024.** Zo doende 2022. Jaaroverzicht dierproeven en proefdieren van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit. Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, Den Haag.
12. **Vugts, Y., Roerdink, Y., 2022.** *Nederland dierproefvrij? Nog lang niet mogelijk, zeggen wetenschappers.* Nieuwsbericht op website: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2437175-nederland-dierproefvrij-nog-lang-niet-mogelijk-zeggen-wetenschappers>. Bezocht op 21 maart 2024.
13. **ZonMw.** Kennisagenda Transitie naar Proefdierlijke Innovaties. Artikel op website: <https://www.zonmw.nl/nl/kennisagenda-transitie-naar-proefdierlijke-innovaties>. Bezocht op 21 maart 2024.
14. **Nationaal Comité advies dierproevenbeleid, 2016.** NCad advies Transitie naar proefdierlijke onderzoek. Nationaal Comité advies dierproevenbeleid, Den Haag.

15. **Europese Commissie, 2020.** Commission Staff Working Document – Accompanying the document Report from the commission to the European Parliament and the Council - 2019 report on the statistics on the use of animals for scientific purposes in the Member States of the EU in 2015-2017. Europese Commissie, Brussel.
16. **Nationaal Comité advies dierproevenbeleid, 2021.** Leren van Covid-19 ‘verkenning van het landschap en de gebruikte onderzoeksmethoden’. Nationaal Comité advies dierproevenbeleid, Den Haag.
17. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2018.** Dierproeven ten behoeve van de veehouderij. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
18. **Transitie Proefdiervrije Innovatie, 2020.** Onderzoek met 3D-huidmodellen voor betere wetenschap. Artikel op website: <https://www.transitieproefdiervrijeinnovatie.nl/verhalen/ellen-van-den-bogaard>. Bezocht op 21 maart 2024.
19. **United States Environmental Protection Agency, 2021.** EPA finalizes guidance to waive toxicity tests on animal skin. Nieuwsbericht op website: <https://www.epa.gov/newsreleases/epa-finalizes-guidance-waive-toxicity-tests-animal-skin>. Bezocht op 21 maart 2024.
20. **United States Environmental Protection Agency, 2018.** Strategic plan to promote the development and implementation of alternative test methods within the TSCA program. U.S. Environmental Protection Agency, Office of Chemical Safety and Pollution Prevention, Washington, DC.
21. **Keulemans, M., 2023.** ‘Superspectaculair’: onderzoekers kweken deels menselijke nier in varkensembryo. Nieuwsbericht op website: <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/superspectaculair-onderzoekers-kweken-menselijke-nier-in-varkensembryo~ba8ae999/>. Bezocht op 21 maart 2024.
22. **Chittka, L., 2022.** *The mind of a bee.* Princeton University Press. ISBN: 9780691180472.
23. **Singer, P., 2023.** *Animal liberation now.* Collins. ISBN: 9780063226708.

8. Zonder diergezondheid geen dierenwelzijn

Schurende kwesties rondom de gezondheidszorg voor dieren

De gezondheid van dieren is belangrijk voor hun welzijn, en natuurlijk ook voor hun eigenaren of houders. Maar het waarborgen van diergezondheid kan botsen met andere belangen. Denk bijvoorbeeld aan financiële belangen van de eigenaar of dierhouder, of aan andere aspecten van dierenwelzijn, zoals ruimte voor het vertonen van natuurlijk gedrag. In dit hoofdstuk bespreken we enkele schurende kwesties waarbij het bevorderen van diergezondheid botst met andere doelstellingen. We pleiten ervoor om alert te blijven dat diergezondheid niet ondersneeuwt.

8.1 Kosten van diergeneeskundige zorg voor gezelschapsdieren

Er zijn een aantal ontwikkelingen waardoor diergeneeskundige zorg tegenwoordig niet meer voor alle eigenaren van gezelschapsdieren betaalbaar is. Ten eerste is deze zorg de afgelopen jaren duurder geworden. Door de toegenomen kennis heeft het vakgebied van de diergeneeskunde zich de afgelopen decennia verder ontwikkeld, wat geleid heeft tot effectievere en betere behandelingen voor gezelschapsdieren. Deels zijn dit geavanceerde behandelingen waar slechts een selecte groep van eigenaren, die dit ook kan betalen, voor kiest. Denk bijvoorbeeld aan 3D-heupimplantaten voor honden met heupdysplasie of chemotherapie voor honden en katten met kanker. Maar het gaat ook om meer reguliere diergeneeskundige behandelingen. Katten krijgen bijvoorbeeld tegenwoordig gasnarcose tijdens een castratie, aan het infuus, terwijl ze vroeger zonder verdoving gecastreerd werden. Lange tijd heeft de beroepsgroep de toenemende kosten van de verbeterde behandelingen niet volledig aan klanten doorberekend. Recent heeft de beroepsgroep een inhaalslag gemaakt en mede daardoor zijn de kosten van diergeneeskundige zorg gestegen.¹ Vanuit de dierenarts bekeken is een reële vergoeding voor de geboden zorg en de benodigde investeringen in personeel en apparatuur wenselijk. Het is bovendien belangrijk dat de basis-spoedzorg voor gezelschapsdieren toegankelijk blijft. Dierenartsen moeten daarvoor 's avonds en in het weekend klaar staan voor hun patiënten.

Ten tweede zullen diverse zelfzorgmiddelen in de toekomst minder beschikbaar worden. Bij vogels, reptielen, amfibieën en vissen is bijvoorbeeld de eerder genoemde Vijf grams regeling verder ingeperkt. Die regeling maakt het mogelijk om bepaalde diergeneesmiddelen voor specifieke diergroepen vrij te verkopen.² Denk bijvoorbeeld aan antibiotica en antiparasitica. Door de inperking van deze regeling komt er meer toezicht op het gebruik van deze middelen. Eigenaren zullen hierdoor na 2027 nog maar beperkte mogelijkheden hebben om vogels en exotische dieren zelf te behandelen. Ook vlooiën- en wormmiddelen voor vogels, reptielen, amfibieën en vissen zullen op termijn minder beschikbaar zijn als zelfzorgmiddel.³ In combinatie met de toenemende kosten van diergeneeskundige zorg is het mogelijk dat eigenaren met een smalle beurs hierdoor in de problemen komen.

Ten derde neemt de inkomensongelijkheid in ons land toe en is er meer armoede. De kosten van diergeneeskundige zorg zijn niet meer voor elke eigenaar betaalbaar.⁴⁻⁶ De meerderheid van de gezelschapsdierenbezitters heeft geen huisdierenverzekering; uiteraard kost een dergelijke verzekering geld.⁷ De diergeneeskundige zorg die een dier ontvangt, hangt dus af van het inkomen van de eigenaar. Deze realiteit komt steeds vaker aan de orde in de spreekkamer van de dierenarts. Dit onderwerp kwam ook aan bod in de RDA-zienswijze Doden van Dieren aan het licht, in de context van euthanasie van huisdieren wanneer de eigenaar verdere behandeling niet meer kan betalen.⁸ Uit onderzoek is gebleken dat bijna 17% van de mensen een bezoek aan de dierenarts uitstelt of zelfs overslaat vanwege de kosten.⁹ Het gaat dan om uit- of afstel van de jaarlijkse controle en/of vaccinaties, maar óók om uitstel van een consult als het dier ziekteverschijnselen vertoont of medicijnen nodig heeft. Het mijden van de dierenarts en medicijngebruik bij gezondheidsklachten kan tot ernstige gezondheids- en welzijnsproblemen leiden bij de betrokken dieren. Het is dus zeer onwenselijk én wettelijk verboden (Wet dieren). Als reactie op de ontwikkelingen in de samenleving hebben enkele dierenartsenpraktijken zich speciaal toegelegd op het helpen van eigenaren met een smalle beurs, de zogenaamde minimadierenartsen.¹⁰

8.2 Botsende belangen rondom de gezondheid van productiedieren

Net als bij gezelschapsdieren kan bij productiedieren de (economische) realiteit soms botsen met het bevorderen van diergezondheid. De Wet dieren stelt dat dieren verzekerd dienen te zijn van de zorg die zij redelijkerwijs behoeven.¹¹⁻¹³ Een ziek dier heeft dus tot op zekere hoogte recht op een adequate behandeling, en preventie van ziekten verdient een nog hogere prioriteit. Het voortdurend verbeteren van diergezondheid lijkt een logische keuze voor alle partijen die betrokken zijn bij het houden van productiedieren, met name de dierhouders en hun organisaties, dierenartsen en hun organisaties, de voedingsmiddelenindustrie en belangengroepen voor dierenwelzijn. Het is voor deze partijen echter ingewikkeld om zich uitsluitend te richten op het bevorderen van diergezondheid, omdat er ook andere doelstellingen van waarde zijn, inclusief andere aspecten van dierenwelzijn.

Zo zijn het verdienmodel en de economische realiteit van de dierhouders cruciaal voor hun bedrijfsvoering, net als de kwaliteit van de dierlijke producten. Deze factoren kunnen soms direct of indirect botsen met het streven naar een betere diergezondheid. Bovendien kan het bevorderen van de gezondheid van productiedieren op gespannen voet staan met andere maatschappelijke ambities of doelen op het gebied van dierenwelzijn. Denk bijvoorbeeld aan het risico van infectie door wilde vogels wanneer pluimvee dagelijks buitenuitloop heeft, omdat men het welzijn van deze dieren wil vergroten door hun natuurlijk gedrag te faciliteren. Ook kan er een spanningsveld ontstaan tussen het vaker vóórkomen van ziekten bij oudere dieren en de maatschappelijke wens om productiedieren langer te laten leven, of tussen het adequaat kunnen behandelen van dieren die getroffen worden door infectieziekten en de druk om antibioticagebruik bij dieren te verminderen.

Diergeneesmiddelen voor productiedieren

De voorzieningen voor het ontwikkelen, reguleren en leveren van diergeneesmiddelen zijn mede ingericht met de belangen van mensen als drijfveer; denk aan het bestrijden van zoönosen en voorkómen van antibioticaresistentie. Dit staat soms op gespannen voet met de belangen van dieren. Farmaceutische bedrijven concentreren zich met name op het ontwikkelen en leveren van diergeneesmiddelen waarvan er veel verkocht kunnen worden of waar een grote winstmarge op zit. Antimicrobiële

diergeneesmiddelen beslaan bijvoorbeeld een beperkte markt in vergelijking met (dier)geneesmiddelen die chronisch gebruikt dienen te worden zoals medicijnen voor diabetes. Ze leveren dus minder op. Bovendien komen nieuwe antimicrobiële geneesmiddelen vaak niet beschikbaar voor diergeneeskundig gebruik. Soms wordt diergeneeskundig gebruik daarvan zelfs verboden. De beschikbaarheid van diergeneesmiddelen die belangrijk zijn voor de gezondheid van individuele dieren of specifieke diergroepen dreigt daardoor in het gedrang te komen.

Natuurlijk gedrag

In de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* uit 2021 formuleerden we zes leidende principes die noodzakelijk zijn voor een dierwaardige veehouderij (zie hoofdstuk 1).¹⁴ Diergezondheid is een van die principes en het kan soms botsen met andere principes zoals het kunnen uitoefenen van natuurlijk gedrag. Er moet dan een afweging gemaakt worden om tot een optimum te komen. Een voorbeeld zien we in de kalverhouderij. Het is momenteel gebruikelijk om kalveren in de melkveehouderij bij de geboorte te scheiden van de koe. Stieren worden dan op jonge leeftijd, vanaf veertien dagen, overgebracht naar een kalverhouderij. Vaarzen blijven op de melkveehouderij. Het langer bij de koe laten van kalveren sluit beter aan bij het natuurlijk gedrag van runderen en lijkt gunstig te zijn voor het welzijn op lange termijn.¹⁵ Maar als kalveren langer bij de moeder blijven, is het mogelijk dat ze in de huidige houderijsystemen meer risico op infectieziekten lopen en daardoor vaker antibiotica nodig hebben.¹⁶ Bovendien gaat het alsnog scheiden op latere leeftijd wellicht met meer stress gepaard.^{15,17,18} Onderzoek en innovatie van houderijsystemen kunnen hopelijk leiden tot oplossingen die zowel de gezondheid van productiedieren als de mogelijkheden om natuurlijk gedrag te vertonen, bevorderen (zie Figuur 8.1).

Een ander voorbeeld is de mogelijkheid tot buitenuitloop voor pluimvee, met frisse lucht, zonlicht, veel ruimte en variatie in de omgeving. Buitenuitloop kan ook gezondheidsrisico's met zich meebrengen, zoals vergiftiging door planten of oppervlaktewater, en overdracht van parasieten of andere infectieziekten (zoals vogelgriep) door contact met wilde of gehouden andere dieren. Bij weidende koeien is men al gewend om met zulke risico's om te gaan, bijvoorbeeld door het

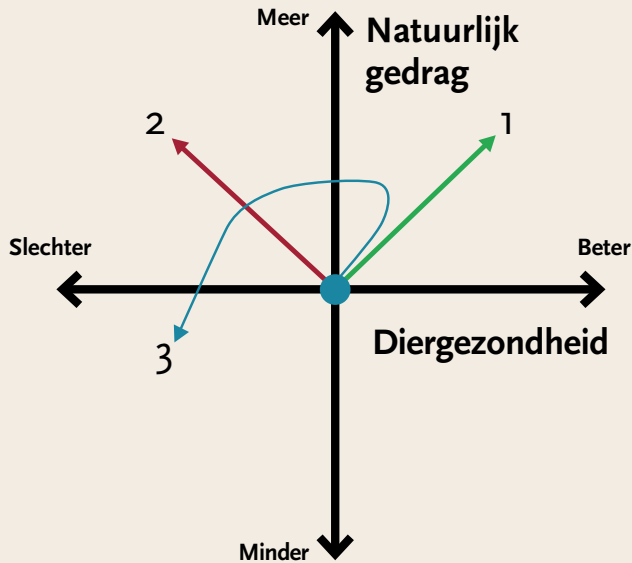
managen van het risico op leverboten en maagdarmwormen. Het optimaal managen van de kans op infectieziekten is wellicht ook mogelijk bij andere diersoorten met buitenuitloop, maar het vraagt wel aandacht en innovatie.

Afweging leidende principes

Er is onderzoek en innovatie nodig om risicofactoren voor diergezondheid te identificeren en weg te nemen. Als wij mensen bijvoorbeeld stoppen met het onthoornen van runderen en couperen van varkensstaarten, respecteren we de intrinsieke waarde van de dieren. Er ontstaat dan in intensieve houderijsystemen echter ook een risico op verwondingen en infecties door vechten of staartbijten. Wij concluderen dat het belangrijk is om alert te blijven dat maatregelen om aan het ene leidende principe te voldoen niet ten koste gaan van het andere leidende principe. Zoals wij hebben betoogd in de zienswijze Dierwaardige veehouderij zouden houderijsystemen zodanig ontworpen moeten worden dat aan alle leidende principes tegemoetgekomen wordt.

In Figuur 8.1 wordt dit geïllustreerd met de principes diergezondheid en natuurlijk gedrag; denk bijvoorbeeld aan weidegang voor koeien. De ambitie is om te bewegen in de richting van pijl 1. We willen situaties zoals aangegeven in pijl 2 voorkómen (meer mogelijkheden voor natuurlijk gedrag, maar verslechtering van diergezondheid). Ook pijl 3 (initieel beter, maar op langere termijn verslechtering) is onwenselijk; denk hierbij aan weidegang zonder adequaat management van parasieten, wat op den duur resulteert in besmettingen, diarree, gewichtsverlies, verminderd uithoudingsvermogen en onvoldoende graasvermogen van de dieren. Uiteraard kan een vergelijkbaar krachtenveld getekend worden voor de andere leidende principes. Als RDA willen we deze ontwikkeling blijven volgen en aansturen op een continue verbetering van alle zes leidende principes van een dierwaardige dierhouderij.

Figuur 8.1: Krachtenveld van diergezondheid en ruimte voor het uitoefenen van natuurlijk gedrag. De horizontale as beschrijft de verslechtering (beweging naar links) of verbetering (naar rechts) van diergezondheid. De verticale as beschrijft de vermindering (naar beneden) of toename (naar boven) van mogelijkheden om natuurlijk gedrag uit te oefenen. Pijl 1 illustreert een gewenste ontwikkeling met verbetering van zowel diergezondheid als ruimte voor het uitoefenen van natuurlijk gedrag. Pijl 2 illustreert een ongewenste ontwikkeling waarbij er meer ruimte voor natuurlijk gedrag komt, maar diergezondheid verslechtert. Bij pijl 3 is er initieel een verbetering op beide terreinen, maar zien we uiteindelijk een afname van zowel diergezondheid als mogelijkheden om natuurlijk gedrag uit te oefenen. Uiteraard is deze figuur een versimpelde weergave van de realiteit, waarin het houderijsysteem en allerlei omgevingsfactoren een multidimensionaal krachtenveld creëren.

8.3 Discussie en conclusie

Samenvattend constateren wij dat het structureel verbeteren van diergezondheid geen eenvoudige taak is. Vaak moet een afweging gemaakt worden met andere belangen van de eigenaar of de maatschappij. Bovendien lijken de zes leidende principes binnen de huidige houderijsystemen soms onderling te botsen. Hoewel diergezondheid een logisch onderdeel is van dierenwelzijn en dierwaardigheid, moet het in samenhang met andere relevante factoren beschouwd worden.

Zoals we in paragraaf 8.1 zagen, hebben de financiële mogelijkheden van huisdiereigenaren invloed op hun vermogen om de gezondheid van hun dieren te waarborgen. Door de stijgende kosten van diergeneeskundige zorg voor gezelschapsdieren krijgen sommige dieren niet de benodigde zorg. Dit rechtvaardigt een analyse van de knelpunten en mogelijke oplossingen, met het belang van het dier als prioriteit.

In paragraaf 8.2 zagen we dat het ook bij productiedieren een uitdaging is om een balans te vinden tussen het bevorderen van diergezondheid en andere maatschappelijke ambities of dierenwelzijnsdoelen. Het is noodzakelijk om onderzoek te doen naar de effecten van handelingen en voorgestelde maatregelen, waarbij alle relevante aspecten voor dier en samenleving worden overwogen. Denk daarbij niet alleen aan de mogelijke interne tegenstellingen, zoals die bij de zes onderdelen van dierwaardigheid kunnen voorkomen, maar ook aan belangenafwegingen tussen bijvoorbeeld diergezondheid en antibioticumgebruik, diergezondheid en de gewenste toename in levensduur, diergezondheid en de emissie van stikstof en broeikasgassen, en waarschijnlijk nog andere schurende kwesties waarbij diergezondheid een rol speelt. Om vooruitgang te boeken op een bepaald principe zonder dat dit ten koste gaat van een ander principe, is het belangrijk om eerst per principe duidelijk te hebben wat er nodig is om het te realiseren. De RDA werkt momenteel aan een zienswijze over diergezondheid bij productiedieren waarin dit aan bod komt. Als RDA willen we betrokken zijn bij de noodzakelijke afwegingen en een bewustwording creëren over het volledige krachtenveld, nuances plaatsen waar nodig, en benadrukken dat een aanpak noodzakelijk is waarbij alle relevante factoren in samenhang beschouwd worden.

Bronnen

1. **BNNVARA, 2024.** *Prijzen dierenartsen blijven stijgen: Kamer wil maatregelen.* Nieuwsbericht op website: <https://www.bnnvara.nl/kassa/artikelen/prijzen-dierenartsen-blijven-stijgen-kamer-wil-maatregelen>. Bezocht op 21 maart 2024.
2. **Collegeter beoordeling van geneesmiddelen.** *Vrijstelling niet-receptplichtige diergeneesmiddelen bestemd voor specifieke gezelschapsdieren.* Artikel op website: <https://www.cbg-meb.nl/onderwerpen/bd-vrijstelling-of-ontheffing>. Bezocht op 21 maart 2024.
3. **College ter beoordeling van geneesmiddelen, 2022.** *Aanmelding gebruik antimycotica of antiprotozoaire diergeneesmiddelen alleen voor specifieke gezelschapsdieren.* Nieuwsbericht op website: <https://www.cbg-meb.nl/onderwerpen/bd-vrijstelling-of-ontheffing/nieuws/2022/12/22/aanmelding-gebruik-antimycotica-of-antiprotozoaire-diergeneesmiddelen-alleen-bestemd-voor-specifieke-gezelschapsdieren>. Bezocht op 21 maart 2024.
4. **RTL Nieuws, 2022.** *Baasjes in de knel door rekening dierenarts: situaties vaak schrijnend.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5326525/dierenarts-kosten-tarieven-vergelijken-minima-geldnood>. Bezocht op 21 maart 2024.
5. **BNNVARA, 2022.** *De prijs van dierenliefde: Dure dierenarts soms onbetaalbaar.* Nieuwsbericht op website: <https://www.bnnvara.nl/kassa/artikelen/de-prijs-van-dierenliefde-dure-dierenarts-soms-onbetaalbaar>. Bezocht op 21 maart 2024.
6. **Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2024.** *Plenair debat 6 februari 2024.* Website: https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/plenaire_vergaderingen/details/activiteit?id=2024A00908. Bezocht op 21 maart 2024.
7. **Radar, 2023.** *Helpt vindt dierenverzekering het geld niet waard: 'Beter zelf geld opzij zetten'.* Nieuwsbericht op website: <https://radar.avrotros.nl/artikel/helpt-vindt-dierenverzekering-het-geld-niet-waard-beter-zelf-geld-opzij-zetten-53162>. Bezocht op 21 maart 2024.
8. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2022.** *Doden van dieren aan het licht.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
9. **Lubbe, R., Boverhuis, J., 2023.** *1 op de 5 huisdierbezitters stelde afgelopen jaar behandeling uit vanwege kosten: 'Achteraf moest poes onnodig lijden'.* Nieuwsbericht op website: <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/1-op-de-5-huisdierbezitters-stelde-afgelopen-jaar-behandeling-uit-vanwege-kosten-achteraf-moest-poes-onnodig-lijden/>. Bezocht op 21 maart 2024.
10. **Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren.** *Dierenhulp voor minima.* Artikel op website: <https://www.licg.nl/dierenhulp-voor-minima/#dierenvoedselbanken-en-minimadierenartsen%20>. Bezocht op 21 maart 2024.

11. **Wet dieren, 2011.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2022-12-22>.
12. **Webster, A.J., 2001.** [Farm animal welfare: the five freedoms and the free market](#). Vet J. 161(3): 229-37. DOI: 10.1053/tvjl.2000.0563.
13. **Mellor, D.J., 2016.** [Updating animal welfare thinking: Moving beyond the “Five freedoms” towards “A life worth living”](#). Animals (Basel). 6(3): 21, DOI: 10.3390/ani6030021.
14. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** [Dierwaardige veehouderij](#). Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
15. **Meagher, R.K., et al., 2019.** [A systematic review of the effects of prolonged cow–calf contact on behavior, welfare, and productivity](#). J Dairy Sci. 102(7): 5765-5783. DOI: 10.3168/jds.2018-16021.
16. **Wenker, M.L., et al., 2022.** [Effect of type of cow-calf contact on health, blood parameters, and performance of dairy cows and calves](#). Front Vet Sci. 12(9): 855086. DOI: 10.3389/fvets.2022.855086.
17. **Neave, H.W., et al., 2024.** [Behavioral responses of dairy cows and their calves to gradual or abrupt weaning and separation when managed in full- or part-time cow-calf contact systems](#). J Dairy Sci. 107(4): 2297-2320. DOI: 10.3168/jds.2023-24085.
18. **Bueno, A.R., Rasby, R.J., Clemens, E.T., 2003.** [Age at weaning and the endocrine response to stress](#). Vet Med. Arq Bras Med Vet Zootec. 55(1). DOI: 10.1590/S0102-09352003000100001.

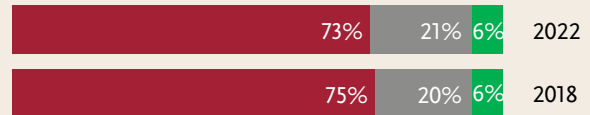

9. Aanpassen van dieren: genetische verstoring?

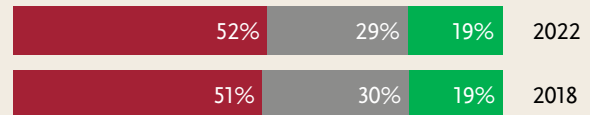
Schurende kwesties rondom het genetisch aanpassen van dieren

Nederlanders zijn net als in 2018 (zeer) kritisch als het gaat over de genetische modificatie van (proef-)dieren

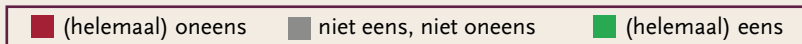
Het DNA van een dier aanpassen mag als het dier daarmee beter past bij de wensen van mensen

Het is acceptabel om varkens genetisch te modificeren (oftewel het DNA te veranderen) zodat ze niet meer gevoelig zijn voor ernstige infectieziekten

Het is acceptabel om menselijke genen in te bouwen in het DNA van muizen omdat de resultaten van dieronderzoek dan beter vertaalbaar zijn naar de mens

Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Het Nederlands publiek staat kritisch tegenover genetische modificatie bij dieren. Tegelijkertijd worden dieren in de fokkerij al eeuwenlang geselecteerd op door mensen gewenste kenmerken. Dierenwelzijnsproblemen als gevolg van de fokkerij zijn bekend bij zowel productiedieren als gezelschapsdieren. Deze problematiek speelt ook bij meer exotische hobbydieren zoals siervogels, reptielen, amfibieën en vissen, waarbij het selecteren op mooie of bijzondere kenmerken het welzijn van de dieren kan bedreigen. Hoever mogen wij mensen gaan met het aanpassen van dieren aan ons ideaalbeeld? Met de groeiende erkenning van de intrinsieke waarde van dieren, klinkt deze vraag steeds luider.

9.1 Knutselen aan dieren – terugblik op Staat van het Dier 2019

In *Staat van het Dier 2019* bespraken we schurende kwesties rondom genetische modificatie, het aanpassen van het erfelijk materiaal van dieren met moderne technieken zoals CRISPR-Cas.¹ Met deze techniek is het mogelijk om heel gericht veranderingen aan te brengen in het genoom (gene editing). CRISPR-Cas kan op alle levende wezens toegepast worden. Bij dieren is het tot nu toe, altijd buiten Europa, vooral toegepast voor het verhogen van de productiviteit, het verbeteren van de kwaliteit van dierlijke producten en het verhogen van ziekteresistentie.² Daarnaast onderzoekt men de mogelijkheden om andere eigenschappen met CRISPR-Cas aan te passen, zoals het creëren van hoornloze koeien of beter presterende sportpaarden.^{3,4} De meningen hierover zijn verdeeld. Sommige mensen vinden dat dieren door het inzetten van CRISPR-Cas nóg meer gereduceerd worden tot gebruiksvoorwerpen die door mensen naar believen aangepast worden. Anderen wijzen juist op de mogelijkheden die de nieuwe technieken bieden om dierenwelzijn of duurzaamheid te vergroten. De schurende kwesties die we in 2019 beschreven over dit onderwerp, zijn nog steeds actueel. De CRISPR-Cas-techniek is intussen wel efficiënter en nauwkeuriger geworden, waardoor de kans op ongewenste en onbekende bijwerkingen elders in het genoom kleiner geworden is (maar nog steeds bestaat).

De afgelopen jaren zijn er in verschillende landen discussies over gene editing gevoerd.⁵ Hierdoor loopt de internationale regelgeving over dit onderwerp sterk uiteen. Sommige landen scharen alle vormen van genetische modificatie bij dieren, inclusief CRISPR-Cas, onder dezelfde regelgeving.⁶ Binnen de EU valt het onder de wetgeving voor genetisch gemodificeerde organismen (GMO).⁷ Een vergunning voor het inzetten van CRISPR-Cas wordt daardoor pas verleend na succesvol doorlopen van een streng toelatingstraject, wat veel tijd en geld kost. In Nederland wordt deze vergunning verleend door bureau GGO.⁸ In sommige landen buiten de EU valt CRISPR-Cas buiten de GMO-wetgeving of worden er expliciet uitzonderingen gemaakt voor kleine genetische aanpassingen met CRISPR-Cas. In Nederland wordt er wel gediscussieerd over het versoepelen van de regels voor CRISPR-Cas, maar tot op heden zijn er nog geen veranderingen doorgevoerd. In ons land wordt CRISPR-Cas voornamelijk in laboratoria toegepast.⁹ In dierlijke producten, zoals vlees, eieren en zuivel, is meestal niet vast te stellen of er gene editing toegepast is. Het is dus niet mogelijk om te controleren of dierlijke producten die ons land importeert afkomstig zijn van dieren waarbij gene editing toegepast is.

Net als in 2018 waren de respondenten van onze publieksenquête kritisch over genetische modificatie van dieren. Bijna driekwart (73%) vond het niet acceptabel om het DNA van een dier aan te passen zodat het daarmee beter past bij de wensen van mensen. Ruim de helft (52%) vond het niet acceptabel om varkens genetisch te modificeren zodat ze niet meer gevoelig zijn voor ernstige infectieziekten. Een iets kleinere groep (41%) vond het niet acceptabel om (proef)muizen genetisch te modificeren om de resultaten van dieronderzoek beter vertaalbaar te maken naar de mens. De methode die gebruikt wordt voor het aanpassen van dieren speelt nog steeds een dominante rol in de maatschappelijke acceptatie en de besluitvorming rondom gene editing. De gevolgen van de aanpassing voor het welzijn van de dieren zijn tot op heden onderbelicht gebleven in de discussies. De fundamentele vraag wat mensen vinden van het genetisch aanpassen van dieren aan de behoeften van mensen, met moderne technologie óf met fokkerij, zou wat de RDA betreft een belangrijkere rol in het maatschappelijk debat moeten krijgen.

Na het verschijnen van *Staat van het Dier 2019* hebben wij het onderwerp gene editing opgepakt. Wij hebben bijvoorbeeld een adviesbrief over gene editing bij dieren naar de minister van LNV gestuurd.¹⁰ In dit hoofdstuk gaan we verder in op het genetisch aanpassen van dieren via fokken of kweken, aangezien de vraag hoever we mogen gaan met het aanpassen van dieren aan de wensen van mensen daar ook speelt. Mensen zijn zo'n tienduizend jaar geleden begonnen met het domesticeren van dieren. Door gerichte selectie is een diverse verzameling rassen gecreëerd met een verscheidenheid aan kenmerken. Onbedoeld heeft deze selectie regelmatig geleid tot negatieve effecten op het welzijn en de gezondheid van deze dieren. In de zienswijze *Fokkerij en voortplantingstechnieken* uit 2016 boog de RDA zich over dierenwelzijnsdilemma's die samenhangen met fokkerij en voortplantingstechnieken.¹¹ Hoewel er sindsdien zeker verbeteringen doorgevoerd zijn, bestaan er nog genoeg schurende kwesties. Ook tijdens het RDA-congres in april 2023 werd de fokkerijpraktijk vaak genoemd als een belangrijk aandachtspunt, niet alleen bij productie- en gezelschapsdieren, maar ook bij reptielen en amfibieën, waarbij genetische afwijkingen kunnen ontstaan door mutaties, zoals de *wobble* bij pythons.^{12,13}

9.2 Fokken van productiedieren

Productiedieren zijn gefokt om een efficiëntere productie, hogere kwaliteit van de producten en betere ziekteresistentie te bereiken. Ze zijn geselecteerd op eigenschappen zoals veel eieren leggen, vlees aanzetten, melk produceren, wol aangroeien of nakomelingen krijgen. Deze selectie heeft regelmatig geleid tot negatieve effecten op het welzijn en de gezondheid van de dieren (zie Kader). De fokdoelen binnen deze sector kunnen bijvoorbeeld een negatief effect op diergezondheid en vruchtbaarheid hebben, en in sommige gevallen tot genetische defecten leiden.¹⁴ Er wordt tegenwoordig wel steeds meer gestreefd naar een gebalanceerde fokkerij waarbij met behoud van de genetische diversiteit een duurzaam compromis gezocht wordt tussen de belangen van mensen (kwaliteit en kwantiteit van de productie), productiedieren (welzijn inclusief gezondheid) en de planeet (milieueffecten). Ondanks deze vooruitgang blijft het aanpassen van dieren aan onze wensen een schurende kwestie. In de publieke opinie wordt steeds meer waarde gehecht aan de intrinsieke waarde van dieren, waardoor fokkerijpraktijken die al jarenlang bestaan, steeds meer ter discussie gesteld worden.

Fokken van productieve dieren

Legkippen

Ongeveer twintig eieren per jaar. Zoveel legden de voorouders van de legkippen die mensen tegenwoordig bedrijfsmatig houden. Door eeuwenlange selectie leggen kippen tegenwoordig ongeveer tweehonderd eieren per jaar, die bovendien aanzienlijk zwaarder zijn.¹⁵ Deze hoge productie heeft schaduwkanten voor het welzijn van de dieren. Bovendien kan de manier waarop de dieren gehouden worden, leiden tot verenpikken en kannibalisme. Het is mogelijk om kippen te selecteren die dit gedrag veel minder vertonen, maar dit roept de vraag op in hoeverre we dieren aan willen en mogen passen aan de veehouderij, in plaats van andersom.¹⁶

Vleeskuikens

In de jaren zestig van de vorige eeuw deed een kip er nog 84 dagen over om een gewicht van twee kilo te bereiken. Tegenwoordig bereikt een kuiken van een snelgroeiend ras in 35-38 dagen een gewicht van 2,2 kilo. Tegelijkertijd is de hoeveelheid voer die een vleeskip nodig heeft om een kilo te groeien verlaagd van 4,4 naar 1,6 kg.¹⁷ Deze snelle groei brengt gezondheidsproblemen met zich mee, omdat het skelet en het hart van vleeskuikens de groei niet kunnen bijhouden. Dit kan bijvoorbeeld leiden tot pootproblemen als gevolg van skelet- en spierafwijkingen.¹⁸ In Nederland is in 2007 gestart met de verkoop van langzamer groeiende vleeskuikens. Deze bereiken in 56 dagen het slachtgewicht van 2,5 kilo en ze hebben geen last van de bovengenoemde gezondheidsproblemen. Ook zijn plofkippen in 2023 uit Nederlandse supermarkten verdwenen.¹⁹

Vleesvarkens

De groeisnelheid van vleesvarkens is de afgelopen zestig jaar verdubbeld tot gemiddeld achthonderd gram per dag, terwijl de spekdikte gehalveerd is. Tegelijkertijd zijn zeugen gefokt om zoveel mogelijk levensvatbare biggen per worp te krijgen.²⁰ Van nature werpt een zeug zo'n zes biggen per keer, maar in Nederland is dit aantal gestegen naar gemiddeld veertien, en in Denemarken zelfs tot zeventien of achttien. De lichamen van zeugen zijn ook langer geworden en het aantal spenen is uitgebreid van twaalf naar veertien, en recent zelfs naar zestien spenen. Het krijgen van grote tomen brengt risico's met zich mee voor de zeugen. Ze worden zwaarder, wat het risico op kreupelheid verhoogt, en het werpen duurt langer. Om voldoende melk te produceren voor het grootbrengen van grote worpen moeten ze hun lichaamsreserves mobiliseren, wat de kans op

voedseltekort vergroot.²¹ Grote tomen vormen ook een belangrijke risicofactor voor een hoge biggensterfte, onder andere doordat sommige biggen een laag geboortegewicht hebben en/of niet in staat zijn om bij een speen te komen.²²

Melkkoeien

In 1980 gaf een koe gemiddeld zo'n vijfduizend liter melk per jaar. Inmiddels is dat verdubbeld tot gemiddeld tienduizend liter, maar er zijn ook koeien die twaalfduizend liter of meer per jaar produceren. Een hoge melkproductie is geassocieerd met gezondheidsrisico's zoals uierontstekingen, voortplantingsstoornissen en metabole problemen.²³ Bovendien moeten hoogproductieve koeien meer tijd besteden aan eten, wat ten koste gaat van andere belangrijke activiteiten zoals bewegen en rusten.²³

Fokkerijorganisaties in de veehouderij nemen dierenwelzijn, inclusief diergezondheid, steeds meer in hun fokprogramma's op. Desondanks krijgt productieverhoging nog altijd veel nadruk. De grote vraag is of en hoe dit met dierenwelzijn in evenwicht te brengen en houden is. Dit plaatst de fokkerijorganisaties voor dilemma's. In hoeverre leiden strengere fokdoelen voor dierenwelzijn tot extra kosten, en hoe kunnen die gefinancierd en terugverdiend worden? Wanneer zetten ze als eerste, of een van de weinigen, stappen om dierenwelzijn te verbeteren, en hoe beïnvloedt dat hun concurrentiepositie? In hoeverre kunnen investeringen terugverdiend worden als de vraag slechts van een deel van de markt komt, bijvoorbeeld alleen uit Nederland?

De meeste grotere fokkerijbedrijven voor productiedieren hebben zich laten certificeren volgens de door henzelf ontwikkelde en vrijblijvende gedragscode EFABAR.²⁴ Dit Europees keurmerk is gebaseerd op praktische gedragscodes die diergezondheid, dierenwelzijn, voedselveiligheid, volksgezondheid, efficiënt gebruik van hulpbronnen, verminderde milieu-impact en productkwaliteit moeten bevorderen. Sommige bedrijven hebben ook al enkele jaren een ethische commissie. De EFABAR-code laat fokkerijbedrijven zelf beslissen hoe transparant zij willen zijn over hun activiteiten. Mogelijk zal toekomstige Europese wetgeving met betrekking tot duurzaamheidsrapportages fokkerijorganisaties dwingen tot meer gedetailleerde en heldere publieke verantwoording.

9.3 Snurken is niet schattig

Bij gezelschaps- en hobbydieren is oorspronkelijk geselecteerd op tamheid, werken sportprestaties, en later op uiterlijke kenmerken. Fokdoelen die door mensen bepaald worden, zijn niet altijd bevorderlijk voor het welzijn en de gezondheid van dieren. Een groot deel van de gezelschapsdieren die bij de dierenarts aangeboden wordt, lijdt aan aandoeningen die met een verantwoord fokbeleid voorkomen hadden kunnen worden. In de fokkerij van gezelschapsdieren kunnen twee soorten problemen tot aantastingen van dierenwelzijn leiden: schadelijke uiterlijke kenmerken en erfelijke ziekten.

Schadelijke uiterlijke kenmerken

Schadelijke uiterlijke kenmerken kunnen bijvoorbeeld ontstaan wanneer bepaalde rasstandaarden tot in het extreme nagestreefd worden. De shar-pei (een hondenras) is daar een goed voorbeeld van, waarbij overmatige rimpelvorming ernstige huidontstekingen veroorzaakt. Sommige mensen vinden honden en katten met een babyachtig uiterlijk vertederend, waardoor er rassen gefokt worden met uitpuilende ogen, sterk verkorte snuit en schedel, en afwijkende bolling van de schedel. Deze schedelafwijkingen veroorzaken ernstige gezondheidsproblemen zoals beschadiging van het hoornvlies, ademhalingsproblemen, inklemming van de hersenen in de schedel (met permanente hoofdpijn en neurologische verschijnselen tot gevolg), doofheid en slecht op elkaar passen van de onder- en bovenkaak (malocclusie).

Het lijden van deze dieren wordt vaak niet herkend door de eigenaar. Snurkgeluiden ten gevolge van benauwdheid door obstructie van de voorste luchtwegen worden gezien als schattig of typisch voor het ras. Daarnaast hebben sommige mensen de behoefte om unieke, excentrieke honden of katten te fokken. Denk bijvoorbeeld aan de dwelf, een naaktkat met korte poten en omgevouwen oren, een combinatie van drie op zichzelf schadelijke erfelijke kenmerken. Of de toad bully, een hond met overmatige bespiering en afwijkende stand van de voorpoten, waardoor hij lijkt op een pad en ernstig gestoorde beweging heeft.

Erfelijke ziekten

Naast schadelijke uiterlijke kenmerken kunnen erfelijke ziekten het welzijn van gezelschapsdieren ernstig aantasten. Bij dobermanns (een hondenras) is er bijvoorbeeld een zeer hoge cumulatieve prevalentie (58%) van dilaterende cardiomyopathie, een hartziekte die tot acute hartdood of hartfalen kan leiden.²⁵ Dit betekent dat een dobermann tijdens zijn leven een aanzienlijke kans heeft om deze ziekte te ontwikkelen. En bijna geen enkele cavalier king charles spaniel ontsnapt aan myxomateuze klepdegeneratie, een afwijking van de hartkleppen die ook tot hartfalen kan leiden.²⁶ De frequentie van erfelijke ziekten is bij bepaalde rassen heel hoog door overmatige inteelt. Bij sommige hondenrassen is de gemiddelde inteeltcoëfficiënt, de kans dat beide ouderdieren exact hetzelfde gen doorgeven aan hun nakomeling, wel 30-40%. Een andere oorzaak van de hoge frequentie van erfelijke ziekten is het per ongeluk ‘meeliften’ van ziekte-veroorzakende mutaties bij selectie op andere kenmerken. Dit gebeurt wanneer een DNA-mutatie die ziekte veroorzaakt en een genetische variant die een gewenst uiterlijk kenmerk bepaalt, vlak naast elkaar liggen op een chromosoom.

Vertedering, fascinatie en modegrillen als drijfveer

Een van de drijfveren die de huidige fokkerijpraktijken in stand houden, is de vertedering die mensen van nature voelen voor een babyachtig uiterlijk, de fascinatie die sommige mensen voor bepaalde dieren hebben en de invloed van modegrillen, zoals dieren van influencers. Het wereldwijde enthousiasme voor mopshonden met hun platte snuiten kent bijvoorbeeld een lange geschiedenis.²⁷ En de bengaal (een kattenras) is ontstaan uit een fascinatie voor wilde katten. Om een kattenras met een luipaardachtig uiterlijk en een vriendelijk karakter te creëren zijn kleine wilde Aziatische luipaardkatten gekruist met tamme kortharen, met de bengaal als resultaat.²⁸

Wetgeving

Sinds 2014 geldt er een verbod op het fokken van gezelschapsdieren op een manier die het welzijn en de gezondheid van ouderdieren of nakomelingen schaadt. Dit verbod werd echter tot nu toe niet of nauwelijks gehandhaafd. Recent zijn er wel stappen gezet om gezondheidsproblemen bij extreem kortschedelige honden tegen te gaan. In 2023 is een beleidsregel toegevoegd aan het Besluit houders van dieren, die invulling geeft aan de open normen met betrekking tot het verbod op

het fokken met kortschedelige honden.^{29,30} Hierdoor kan er nu beter gehandhaafd worden. Per individuele hond kan aan de hand van deze beleidsregel beoordeeld worden of fokken met dit dier toegestaan is. Deze beleidsregel is toegevoegd dankzij acties van dierenbeschermingsorganisaties, nationale³¹ en internationale³² dierenartsenverenigingen, én door grotere maatschappelijke bewustwording over de gezondheidsproblemen van kortschedelige dieren. Momenteel werkt het ministerie van LNV ook aan een verbod op het houden en tonen van huisdieren met schadelijke uiterlijke kenmerken. Een verbod op het tonen van zulke dieren in bijvoorbeeld advertenties, reclames, en op sociale media zou de vraag naar deze dieren bij consumenten moeten verminderen. Daarnaast komen er beperkingen voor het houden van deze dieren als huisdier.

In tegenstelling tot de fokkerij van productiedieren, die in handen is van (grote) bedrijven met commerciële belangen, is de fokkerij van gezelschapsdieren meestal niet professioneel georganiseerd. Het vindt vaak plaats in de hobbysfeer, waardoor kennis over (populatie-) genetica en het voorkómen van erfelijke ziekten vaak ontbreekt. Fokkers bepalen zelf welke combinaties zij maken, vaak zonder dat ze advies inwinnen bij een veterinaire deskundige of (populatie-) geneticus. Voor gezelschapsdieren komen steeds meer genetische hulpmiddelen beschikbaar die in de fokkerij ingezet kunnen worden. Dit biedt mogelijkheden om inteelt tegen te gaan en ziekte door bekende DNA-mutaties te voorkomen. Bij productiedieren worden genetische merkers al jarenlang gebruikt om op productiekenmerken te selecteren.

In 2023 is de Stichting FairDog opgericht door de KNMvD, Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht en de koninklijke kennelclub Cynophilia.³³ Deze stichting wil een keurmerk voor een gezonde en verantwoord gefokte hond ontwikkelen. Daarbij krijgen dierenartsen een belangrijke adviserende rol met betrekking tot de uiterlijke kenmerken in relatie tot de gezondheid van de honden. Ook worden er (genetische) fokselectiehulpmiddelen beschikbaar gemaakt voor fokkers. De stichting wil ook consumenten begeleiden bij hun zoektocht naar een gezonde, sociale en verantwoord gefokte hond. Uiteindelijk kan dit model uitgebreid worden naar de fokkerij van andere gezelschapsdieren. Soortgelijke initiatieven worden onder andere genomen door de Stichting Fokregistratie en Gezondheidsbeheer (Ras)Honden en de Stichting Fairbreeding.

9.4 Kweken en houden van vogels, herpeten en vissen

Ook bij herpeten (reptielen en amfibieën), vogels en vissen kunnen welzijnsproblemen ontstaan door selectie op uiterlijke kenmerken. Hoewel kweekvormen van deze dieren vaak gezond lijken te zijn en prima lijken te functioneren, kan het fokken op kenmerken die mensen mooi of bijzonder vinden het welzijn van deze dieren ook schaden. Denk aan kleurslagen bij slangen, salamanders en siervogels (zoals kleurkanaries), specifieke bevedering bij vogels (zoals krulkanaries) of specifieke uiterlijke kenmerken bij vissen (zoals goudvissen met dubbele sluiersstaarten of bolle ogen). Zulke uiterlijke kenmerken kunnen welzijnsproblemen veroorzaken. Dubbele sluiersstaarten en bolle ogen kunnen bijvoorbeeld het normale functioneren van goudvissen ernstig belemmeren. En een te grote kuif kan bij kanaries het zicht belemmeren.

Bepaalde uiterlijke kenmerken kunnen ook gepaard gaan met afwijkingen als de betrokken genen een rol spelen bij de embryonale ontwikkeling van de dieren. Slangen met afwijkende kleuren of patronen hebben bijvoorbeeld soms afwijkingen in de rugwervels (kinks) of het centrale zenuwstelsel, wat leidt tot bewegingsproblemen.³⁴ Ook bij zangkanaries, kleurkanaries of zogenaamde postuurkanaries (met een specifieke bevedering) kan het welzijn aangetast worden. Er blijkt bijvoorbeeld een erfelijke vorm van gehoorverlies voor te komen bij bepaalde zangkanaries.³⁵ De sector is zich bewust van deze problemen en werkt aan oplossingen, zoals het stoppen met het kweken van mutaties en het opstellen van richtlijnen.³⁶

9.5 Discussie en conclusie

Het gebruik van gene editing bij dieren is nog volop in beweging. Binnen de EU en in diverse landen zijn commissies bezig met het verder ontwikkelen van de regels voor gene editing. Daarom is het goed om over een paar jaar opnieuw te kijken naar de impact hiervan op dierenwelzijn en diergezondheid. Hetzelfde geldt voor het genetisch aanpassen van dieren via fokken en kweken. Met de groeiende erkenning voor de intrinsieke waarde van dieren wordt de vraag hoever mensen mogen gaan met het aanpassen van dieren aan hun wensen steeds urgenter. Wij constateren daarbij ook dat er met verschillende maten gemeten wordt. In wetgeving voor gezelschapsdieren is bijvoorbeeld expliciet opgenomen dat voortplanting op

natuurlijke wijze moet plaatsvinden.³⁷ Dit betekent dat kunstmatige inseminatie en geplande keizersneden bij gezelschapsdieren niet toegestaan zijn. Het contrast met productiedieren is groot: daar is kunstmatige inseminatie aan de orde van de dag en worden bij sommige runderrassen de meeste kalveren via een keizersnede geboren, ondanks inspanningen om dit percentage te verminderen.³⁸⁻⁴⁰ De wet- en regelgeving hangt dus af van het doel waarvoor het dier gehouden wordt.

In de RDA-zienswijze *Fokkerij en voortplantingstechnieken* uit 2016 stelden we dat de fokkerij binnen de volgende kaders zou moeten plaatsvinden: behoud van vitaliteit en fysieke gezondheid, soorteigen gedrag en mentale gezondheid, integriteit, en genetische diversiteit.¹¹ Deze kaders overlappen met de zes leidende principes voor dierwaardige houderij die we regelmatig in deze *Staat van het Dier* tegenkomen. Het is interessant om te verkennen of deze zes principes als leidraad kunnen dienen om verbeteringen voor de dieren te bewerkstelligen.

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** [Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland.](#) Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Commissie Genetische Modificatie, 2018.** [CRISPR & Het Dier; Implicaties van genome editing voor maatschappij en beleid.](#) COGEM signalering CGM/18o5o1-o1. Damen drukkers, Werkendam.
3. **Pettit, H., 2017.** *Genetically-modified cows without horns are created to make the countryside safer.* Nieuwsbericht op website: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4242148/Genetically-modified-hornless-cows-developed-scientists.html>. Bezocht op 21 maart 2024.
4. **Moro, L.N., et al., 2020.** [Generation of myostatin edited horse embryos using CRISPR/Cas9 technology and somatic cell nuclear transfer.](#) Sci Rep. 10: 15587. DOI: 10.1038/s41598-020-72040-4.
5. **De Vries, I., 2023.** *Toelating Crispr-Cas loopt vast in Brussel.* Nieuwsbericht op website: <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2023/12/12/toelating-crispr-cas-loopt-vast-in-brussel>. Bezocht op 21 maart 2024.
6. **Van der Berg, J.P., et al., 2020.** [Developments in genetic modification of cattle and implications for regulation, safety and traceability.](#) Front Agr Sci Eng. 7(2): 136-147. DOI: 10.15302/J-FASE-2019306.

7. **Regeling genetisch gemodificeerde organismen milieubeheer, 2013.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035072/2020-04-01#Hoofdstuk3>.
8. **GGO Vergunningverlening.** Website: <https://www.ggo-vergunningverlening.nl/>. Bezocht op 21 maart 2024.
9. **Commissie Genetische Modificatie, Gezondheidsraad, 2023.** *Trendanalyse biotechnologie 2023, Tijd voor een integrale visie.* COGEM; Bilthoven.
10. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** *Adviesbrief gene-editing bij dieren.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rda.nl/nieuws/nieuws/2019/12/17/adviesbrief-gene-editing-bij-dieren>. Bezocht op 21 maart 2024.
11. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2016.** *Fokkerij en voortplantingstechnieken.* Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
12. **Fox, B.C., Hogan, S., 2020.** *Hypopigmentation as the cause for the neurological disorder “Spider wobble” in python regius.* Columbus State Community College. csc.edu.
13. **Schrenk, F., et al., 2022.** *Comparative assessment of computed tomography and magnetic resonance imaging of Spider morph and wild type ball pythons (python regius) for evaluation of the morphological correlate of wobble syndrome.* J Comp Pathol. 196: 26-40. DOI: 10.1016/j.jcpa.2022.05.003.
14. **Van Marle-Köster, E., Visser, C., 2021.** *Unintended consequences of selection for increased production on the health and welfare of livestock.* Arch Anim Breed. 64(1): 177-185. DOI: 10.5194/aab-64-177-2021.
15. **Zaheer, K., 2015.** *An updated review on chicken eggs: production, consumption, management aspects and nutritional benefits to human health.* Food Nutr Sci. 6(13). DOI: 10.4236/fns.2015.613127.
16. **Ellen, E.D., Bijma, P., 2019.** *Can breeders solve mortality due to feather pecking in laying hens?* Poult Sci. 98(9): 3431-3442. DOI: 10.3382/ps/pez250.
17. **Pluimveeloket, 2019.** *Welke voederconversie wordt vandaag bereikt in de Belgische vleeskuikensector?* Artikel op website: <https://www.pluimveeloket.be/Voeder/Vraag-VC-vleeskuikens>. Bezocht op 21 maart 2024.
18. **Eurogroup for Animals, 2023.** *Why do fast-growing broiler chicken breeds need to be phased out?* Nieuwsbericht op website: <https://www.eurogroupforanimals.org/news/why-do-fast-growing-broiler-chicken-breeds-need-be-phased-out>. Bezocht op 21 maart 2024.
19. **NOS Nieuws, 2021.** *Geen plofkip meer in de supermarkt: wat betekent deze stap?* Artikel op website: <https://nos.nl/artikel/2393476-geen-plofkip-meer-in-de-supermarkt-wat-betekent-deze-stap>. Bezocht op 18 maart 2024.

20. **EFSA Panel on Animal Health and Welfare, 2022.** Welfare of pigs on farm. European Food Safety Authority. EFSA Journal. 20(8): 7421. DOI: 10.2903/j.efsa.2022.7421.
21. **Prunier, A., Heinonen, M., Quesnel, H., 2010.** High physiological demands in intensively raised pigs: impact on health and welfare. Animal 4(6): 886-98. DOI: 10.1017/S175173111000008X.
22. **Baxter, E.M., Edwards, S.A., 2018.** Piglet mortality and morbidity: Inevitable or unacceptable? In Špinka, M. (Ed) Woodhead Publishing Series in Food Science, Technology and Nutrition, Advances in Pig Welfare, Chapter 3. DOI: 10.1016/B978-0-08-101012-9.00003-4.
23. **European Food Safety Authority, 2009.** EFSA advises on welfare of dairy cows. Nieuwsbericht op website: <https://www.efsa.europa.eu/en/news/efsa-advises-welfare-dairy-cows>. Bezoekt op 21 maart 2024.
24. **Code-EFABAR.** Website: <http://www.responsiblebreeding.eu/about-code-efabar.html>. Bezoekt op 21 maart 2024.
25. **Universiteit Utrecht.** Cardioscreening Dobermann. Artikel op website: [https://diergeeneeskunde.nl/screening/cardioscreening-dobermann/#:~:text=Dilaterende%20cardiomyopathie%20\(DCM\)%20is%20een,hoge%20cumulatieve%20prevalentie%20\(58%25\)](https://diergeeneeskunde.nl/screening/cardioscreening-dobermann/#:~:text=Dilaterende%20cardiomyopathie%20(DCM)%20is%20een,hoge%20cumulatieve%20prevalentie%20(58%25)). Bezoekt op 21 maart 2024.
26. **AniCura.** Hartproblemen hond: de hartaandoeningen op een rij. Artikel op website: <https://www.anicura.nl/over-huisdieren/hond/kennisbank/hartproblemen-hond/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
27. **Hondenrassenwijzer.** Mopshond. Artikel op website: <https://www.hondenrassenwijzer.nl/hondenrassen/mopshond/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
28. **AniCura.** Bengaal. Artikel op website: <https://www.anicura.nl/over-huisdieren/kat/kattenrassen/bengaal/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
29. **Beleidsregel brachycephale honden, 2023.** Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2023-23619.html>.
30. **Van Hagen, M.A.E., 2019.** Fokken met kortsnuitige honden. Criteria ter handhaving van art. 3.4. Besluit Houders van dieren Fokken met Gezelschapsdieren. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag.
31. **Schuurman, M., 2019.** KNMvD blij met strengere regels voor het fokken van kortsnuit-honden. Nieuwsbericht op website: <https://www.knmvd.nl/knmvd-blij-met-strengere-regels-voor-het-fokken-van-kortsnuit-honden/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
32. **Federation of European Companion Animal Veterinary Association.** Website: <https://www.fecava.org/policies-actions/healthy-breeding-3/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
33. **Fairdog.** Website: <https://www.fairdog.nl/>. Bezoekt op 21 maart 2024.

34. **Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren.** *Overzicht erfelijke aandoeningen bij reptielen en amfibieën.* Artikel op website: <https://www.licg.nl/terrariumdieren/overzicht-erfelijke-aandoeningen-bij-reptielen-en-amfibie%C3%ABn/>. Bezocht op 21 maart 2024.
35. **Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren.** *Ziekten en aandoeningen bij de kanarie.* Website: <https://www.licg.nl/vogels/kanarie/#ziekten-en-aandoeningen>. Bezocht op 21 maart 2024.
36. **Nederlandse Bond van Vogelliefhebbers, 2022.** *Standaardeisen Postuurkanaries 2022.* Website: <https://www.nbv.nl/wp-content/uploads/standaardeisen-postuur-2022.pdf>. Bezocht op 21 maart 2024.
37. **Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, 2020.** *Fokken met gezelschapsdieren, ken de regels.* Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, Den Haag.
38. **Wakker Dier.** *Vleesrunderen.* Artikel op website: <https://www.wakkerdier.nl/vee-industrie/dieren/runderen/>. Bezocht op 21 maart 2024.
39. **Plan van aanpak, 2014.** *Naar meer natuurlijke geboorten - Plan van aanpak, inclusief een beschrijving van de Nederlandse vleesveesector.* Notitie Nederlands stamboek Belgisch Witblauw, Stamboek Verbeterd Roodbont en LTO Nederland voor Ministerie van EZ.
40. **Ten Napel, J., et al., 2019.** *Evaluatie voortgang PVA naar meer natuurlijke geboorten bij luxe vleesvee.* Wageningen Livestock Research, Rapport 1158.

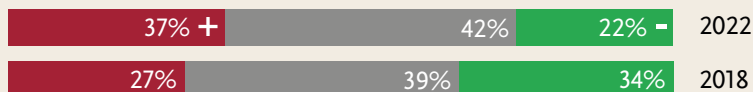
10. Dieren in het recht: tussen de regels door klinkt muziek

Schurende kwesties rondom wet- en regelgeving

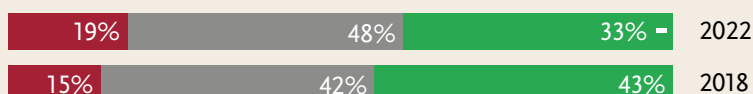
De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van de dieren te waarborgen

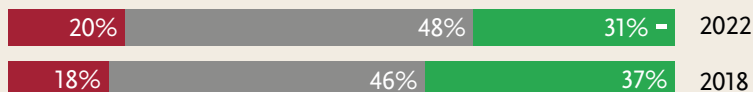
Productiedieren

Recreatiedieren

Natuurdieren

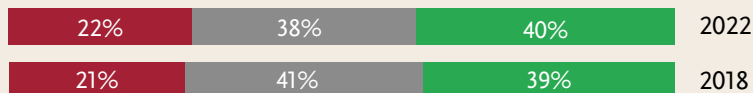

Proefdieren

n = circa 1.000

Het verhogen van wettelijke normen voor het welzijn van dieren in Nederland zorgt ervoor dat de bedrijfsmatige dierhouderij verhuist naar het buitenland waardoor dieren alleen maar slechter af zijn

■ (helemaal) oneens   ■ niet eens, niet oneens   ■ (helemaal) eens

2018: n = 2.010, 2022: n = 20.082

De wet- en regelgeving rondom dierenwelzijn is versnipperd en er is behoefte aan meer duidelijkheid over de verdeling van bevoegdheden. Dat concludeerden we in 2019. Vijf jaar later is er vanuit het perspectief van het individuele dier weinig vooruitgang geboekt. Veranderingen in de juridische staat van het dier gaan langzaam en dat blijft schuren, misschien zelfs meer dan voorheen. Bovendien concretiseren de veranderingen zich voor de dieren maar beperkt écht, zeker op systeemniveau. Desondanks is er wel het nodige in beweging gekomen op het gebied van dieren in de wet- en regelgeving.

10.1 Dieren tussen de regels door – terugblik op Staat van het Dier 2019

In *Staat van het Dier 2019* signaleerden we dat de Nederlandse en Europese wetgeving rondom dierenwelzijn versnipperd was, over zowel diergroepen als verschillende bestuurslagen.¹ Er was behoefte aan meer duidelijkheid over de verdeling van bevoegdheden. De RDA heeft dit onderwerp verder uitgewerkt in de zienswijze *Dieren in het Huis van Thorbecke* uit 2022.² We concludeerden dat de verdeling van bevoegdheden in de kern in orde lijkt, maar dat er in de praktijk toch onduidelijkheden zijn, bijvoorbeeld bij het toetsen van lokale evenementen met dieren. We riepen de rijksoverheid op om meer te investeren in haar regierol op dit gebied. Ook adviseerden we om met een meer integrale toetsing van dierenwelzijn te werken, waarbij dierenwelzijn op alle bestuursniveaus meegewogen wordt. In de zienswijze *Dilemma's in de wildopvang* uit 2022 wezen we de rijksoverheid ook op haar regierol, en op de wijze waarop hier invulling aan gegeven zou kunnen worden, namelijk: overleg en kennis stimuleren, en financiering bevorderen.³

In 2019 noemden we de onderwerpen 'paardenmarkten' en 'dieren in de natuur' als voorbeelden van versnipperde wetgeving en de behoefte aan duidelijkheid over verdeling van bevoegdheden. Vanuit het perspectief van het individuele paard op een paardenmarkt of het wilde dier in het bos, moeten we constateren dat er vijf jaar later weinig concreet verbeterd is. Voor de dieren is er weinig veranderd in het wetboek. Maar toch. Vaak wordt het recht gekenschetst als 'gestolde ethiek', het eindresultaat van een voorafgaand afwegingsproces. Zó gezien, is er de laatste jaren wél het nodige in beweging gekomen op het gebied van dieren in de wet- en regelgeving. In dit hoofdstuk zullen we deze recente ontwikkelingen beschrijven en

kort duiden. We concentreren ons op de Nederlandse wetgeving, maar erkennen dat de Europese context ook heel belangrijk is voor dieren in Nederland. De Europese Commissie werkt momenteel bijvoorbeeld aan een brede herziening van alle Europese wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn (zie hoofdstuk 4). Ook wordt er gewerkt aan de herziening van de Europese regels over dierproeven (zie hoofdstuk 7).

10.2 Voorzichtige veranderingen

Aanpassingen in wet- en regelgeving

Om te beginnen is de wet- en regelgeving ook weer niet helemaal onveranderd gebleven. Er zijn enkele positieve wijzigingen doorgevoerd. Op 1 januari 2023 is bijvoorbeeld nieuwe regelgeving over *Integrated Pest Management* in werking getreden voor de beheersing van ratten en muizen.⁴ Dit is een belangrijke mijlpaal voor deze diergroep, omdat dodelijke methoden zoals gif nu veel minder snel (of helemaal niet meer) in beeld komen. En in mei 2023 is de Wet aanpak dierenmishandeling en dierverwaarlozing aangenomen, met verbeterde mogelijkheden om dierenleed aan te pakken.⁵ Het Zelfstandig houdverbod uit deze wet maakt het bijvoorbeeld mogelijk om daders te verbieden om dieren te houden. Op de horizon verschijnen ook het inwerkingtreden van de huis- en hobbydierenlijst voor zoogdieren, die voor 1 juli 2024 aangekondigd is, een verbod op het fokken van dieren met uiterlijke kenmerken die het welzijn aantasten en nieuwe regels om stalbranden te voorkomen.^{6,9} Het zou geen recht doen aan het wetboek en de wetgever als we deze ontwikkelingen onvermeld zouden laten. Tegelijk moeten we erkennen dat de realisatie van veel van deze wetswijzigingen al een heel lange voorgeschiedenis heeft. Het ‘dossier’ van de huis- en hobbydierenlijst loopt bijvoorbeeld al meer dan dertig jaar.

Daarnaast zijn er ontwikkelingen op systeemniveau in de wet- en regelgeving. Naar aanleiding van de vele discussies over het zogenaamde amendement Vestering op de Wet dieren heeft het Ministerie van LNV in maart 2024 als alternatief een wetswijziging voorgesteld.¹⁰ Hierin worden de contouren beschreven van een pakket met maatregelen omtrent gedragsbehoeften en lichamelijke ingrepen voor vier veehouderijsectoren (zie hoofdstuk 4). Voor de wetgeving op het gebied van jacht, beheer en schadebestrijding is in het voorjaar van 2022 door de regering een algehele stelselwijziging aangekondigd.¹¹

Evaluatie van de Wet dieren

De Nederlandse Wet dieren is in 2020 geëvalueerd.¹² De onderzoekers concludeerden dat de Wet dieren functioneert, maar ze benoemden ook belangrijke aandachtspunten. Ten eerste krijgen dieren naar gebruiksdoel bekeken niet allemaal even veel bescherming en aandacht binnen de wet. Ten tweede behoeft het stelsel met ‘open normen’ verbetering. Open normen stellen doelvoorschriften in plaats van concrete (middelen)voorschriften, bijvoorbeeld ‘honden dienen voldoende water te krijgen’ of ‘varkens dienen voldoende afleidingsmateriaal te krijgen’.

De Wet dieren maakt op grote schaal gebruik van zulke open normen om dierhouders de ruimte te geven om naar eigen inzicht ‘het goede te doen’ binnen hun specifieke situatie. Er is op zich wel iets te zeggen voor ruimte geven. Zou men bijvoorbeeld, zoals in Duitsland gebeurd is, het tweemaal daags uitlaten van honden wettelijk moeten verplichten, of zijn er te veel uitzonderingen te bedenken waarbij dit niet gewenst is en is het aan de hondeneigenaar om hierover te beslissen, uiteraard binnen bepaalde grenzen?¹³ Hoe kan een dergelijk verbod gecontroleerd en gehandhaafd worden, of gaat het meer om het signaal dat ermee afgegeven wordt? Het is zaak om de juiste balans te vinden tussen helder voorgeschreven normen en ruimte voor eigen invulling. Met name bij huisdieren blijkt deze balans problematisch te zijn, omdat huisdierbezitters niet altijd goed (kunnen) weten wat er van hen verwacht wordt.

Werken met open normen compliceert ook de handhaving, zo bleek uit de evaluatie van de Wet dieren. Problemen met het handhaven van dierenwelzijnsregels zijn nog altijd een schurende kwestie. Zonder effectieve handhaving komt geen enkele regelgeving goed uit de verf, hoe goed deze ook inhoudelijk verbeterd wordt. De open normen, en het ontbreken van normen, spelen hierbij zeker een rol. Organisaties zoals Wakker Dier stappen regelmatig met succes naar de rechter met een handhavingsverzoek, om concretisering en naleving af te dwingen. Zo oordeelde de bestuursrechter in Rotterdam bijvoorbeeld dat het optillen van kippen aan hun poten voor transport naar het slachthuis in strijd is met de regels.¹⁴ Inmiddels is de overheid begonnen met het nader invullen van enkele open normen, vooral die welke betrekking hebben op dieren in de veehouderij. Daarnaast zijn er andere mogelijkheden, zoals in de varkenssector, waar de wettelijke normen voor dierenwelzijn in het kwaliteitssysteem opgenomen zijn, inclusief jaarlijkse controles. Technologische ontwikkelingen kunnen hierbij mogelijk ook helpen. Er wordt bijvoorbeeld gewerkt aan een wetsvoorstel

over cameratoezicht in slachthuizen en verzamelcentra. Hierover heeft inmiddels een internetconsultatie plaatsgevonden.^{15,16} In sommige varkensslachterijen is dergelijk toezicht overigens al op eigen initiatief ingevoerd.

Het evaluatierapport van de Wet dieren maakt ook duidelijk dat de intrinsieke waarde van dieren tot nu toe in de praktijk maar een beperkte rol gespeeld heeft in (belangen)afwegingen rondom dierenaangelegenheden, terwijl die intrinsieke waarde juist het centrale uitgangspunt van de Wet dieren is. ‘Doordat deze grondslag onvoldoende handvatten voor de praktijk biedt, is de waarde hiervan voor het beschermingsniveau van dieren in de praktijk onvoldoende,’ zo concludeerden de onderzoekers.¹² Gehouden dieren hebben dus tot op heden minder geprofiteerd van de erkenning van hun intrinsieke waarde dan op de grond van de letter van de wet verwacht mocht worden. Dat is een pijnlijke constatering.

Resumerend is er de afgelopen jaren duidelijk meer aandacht gekomen voor wet- en regelgeving voor dieren, althans in het politieke en maatschappelijk debat. Afgezien van de huis- en hobbydierenlijst voor zoogdieren is het voor particuliere dierhouders én voor de dieren zelf in de praktijk echter nog een ‘ver-van-mijn-bed-show’. Dat ligt mogelijk anders wanneer juridisch getinte dierenkwesties gevoelsmatig dichterbij komen. Denk bijvoorbeeld aan de komst van de wolf en diens wettelijk beschermde status, of de discussie over loslopende huiskatten die op wilde dieren jagen.¹⁷ Wat gebeurt er als deze laatste kwestie een meer juridische dimensie krijgt, met in het uiterste geval een ‘kattenlosloopverbod’?

10.3 Wat Nederlanders verwachten

Als we afgaan op de uitkomsten van onze publieksenquête, verwachten Nederlanders blijkbaar wél verandering. We zagen bijvoorbeeld een toename in het deel van de respondenten dat het (helemaal) eens was met de volgende stellingen:

- In de huidige vorm van veehouderij is het niet mogelijk om dierenwelzijn te waarborgen, van 30% in 2018 naar 39% in 2022 (zie hoofdstuk 4);
- Een paard zou nooit alléén in een stal of wei mogen staan, van 40% in 2018 naar 46% in 2022 (zie hoofdstuk 5);
- Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies, van 16% in 2018 naar 21% in 2022 (zie hoofdstuk 6).

Met de nieuwe stelling ‘Het welzijn van productiedieren moet in de komende tien jaar verbeterd worden’ was 69% van de respondenten het (helemaal) eens (zie hoofdstuk 4). Dit zijn allemaal zaken waar enige vorm van regelgeving, van zelfregulering tot en met een wettelijk verbod, in beeld zou kunnen komen. Ook elders in Europa vinden burgers dat de bestaande wet- en regelgeving op het gebied van dierenwelzijn onvoldoende bescherming biedt aan dieren, zoals bleek uit een grote Europese publieksconsultatie uit 2021 (zie hoofdstuk 4).¹⁸

10.4 Dieren in het recht: een rechtsterrein in opkomst

De meest interessante en spannende ontwikkeling van de afgelopen jaren is misschien wel dat de rechtspositie van dieren *an sich* heroverwogen wordt. Het gaat dan om de vraag wat de rechtspositie van het dier nu is en hoe deze zou moeten zijn. Sinds 2013 staat in het Burgerlijk Wetboek (art. 3:2a lid 1) klip en klaar: ‘Dieren zijn geen zaken.’ Ze worden dus niet beschouwd als gewone eigendommen zoals stoelen of auto’s. In lid 2 worden echter de regels die gelden voor zaken in beginsel wel op dieren van toepassing verklaard. Wat dit in de praktijk precies betekent, wordt aan de rechter en de maatschappij overgelaten. Nu de wetgever de rechtspositie van dieren aan het heroverwegen is, komen er ook weer nieuwe vragen op. Is een verplichte zorgverzekering voor gezelschapsdieren bijvoorbeeld logisch? Zouden aspirant-huisdiereigenaren een cursus moeten volgen of een toets moeten doen om de juiste kennis te vergaren om hun dieren adequaat te houden?¹⁹

In de rechts (filosofische) wetenschap komt er de laatste jaren steeds nadrukkelijker aandacht voor de positie van dieren in het recht. De huidige positie lijkt niet (meer) passend te zijn. Dit komt deels door nieuwe wetenschappelijke inzichten in diergedrag en dierenwelzijn, en verschuivingen in de publieke opinie over de gewenste omgang van mensen met dieren. De trend dat mensen dieren een volwaardigere plek in het recht gunnen, lijkt door te zetten: het rechtssysteem zou de belangen van dieren beter moet waarborgen. RDA-lid Janneke Vink betoogde tijdens de Vaarkamplering in 2022 dat onze wet- en regelgeving dieren onvoldoende dient, en een grondige heroverweging behoeft.²⁰ Hierover zijn recent ook enkele rechtsfilosofische proefschriften verschenen.^{21,22}

Het opkomende denken over de (rechts)positie en belangen van dieren kan ook gezien worden als een nieuwe impuls aan het denken over dieren zoals dat door denkers als de Australische filosoof Peter Singer in de jaren zeventig van de vorige eeuw gelanceerd is. Er lijkt een breed gedeeld gevoel te zijn dat er daadwerkelijk verandering nodig is en dat de stappen die tot nu toe genomen zijn, onvoldoende geweest zijn. In de zomer van 2023 bracht Singer zijn destijds baanbrekende boek *Animal Liberation* (1975) opnieuw en in herziene vorm uit onder de titel *Animal Liberation Now*, precies vanwege die urgentie.^{23,24}

Rechten van de natuur

Er zijn ook ontwikkelingen gaande rond het denken over de rechten van de natuur. Zo heeft Nieuw-Zeeland rechtspersoonlijkheid toegekend aan bepaalde geografische landschapselementen, zoals de berg Mount Taranaki.²⁵ In Nederland heeft de minister van Natuur en Stikstof in 2022 aangegeven het niet wenselijk te vinden om rechten aan de Waddenzee toe te kennen.²⁶ Rechtspersoonlijkheid achtte zij geen noodzakelijke voorwaarde om de natuur te beschermen. De bescherming van de natuur is een publieke taak die goed behartigd wordt, zonder dat de Waddenzee rechtspersoonlijkheid heeft, aldus de inmiddels demissionair minister.

Wellicht kan de ontwikkeling van de rechten van dieren profiteren van de discussies over rechten voor de natuur. Sommigen vrezen echter dat deze ontwikkeling juist een bedreiging vormt voor de juridische emancipatie van dieren. Zo bestaat onder andere het gevaar dat dieren gezien worden als onderdeel van het bredere debat over natuurrechten, en daardoor niet als waardevol en zinvol vanwege hun intrinsieke waarde behandeld worden. De RDA heeft de afgelopen jaren regelmatig geconstateerd dat dierenwelzijn nauwelijks genoemd werd in discussies over de aanpak van grote maatschappelijke problemen zoals klimaatverandering, antibioticaresistentie en het gevaar van zoönosen. De (rechts)positie van dieren kan in de verdrinking komen door wetgeving voor andere urgente onderwerpen, zoals natuurbescherming, huisvesting van mensen, en het voorkómen van nieuwe pandemieën.

10.5 Institutioneel waarborgen

In het hedendaagse denken over de (rechts)positie van dieren gaat het er niet alleen om dat de wetgeving inhoudelijk voldoende normen moet stellen voor dieren, maar

ook dat de belangen van dieren voldoende gewaarborgd en institutioneel ingebed moeten zijn in onze rechtsorde. De RDA werkt momenteel aan een essay over deze institutionele kant van dieren in het recht, en dit onderwerp is ook besproken op het RDA-congres in april 2023. We discussieerden daar over concrete verbeteringen die misschien in ons staatsbestel doorgevoerd zouden kunnen worden: meer formele inspraak en toetsing op dierenaangelegenheden inregelen, een dierenombudspersoon aanstellen en dierenwelzijn in de Grondwet opnemen. De laatste twee onderwerpen zijn inmiddels al aan bod gekomen in de landelijke politiek.²⁷⁻²⁹

Handhaving werd overigens op het RDA-congres opnieuw als een belangrijk verbeterpunt genoemd. Deelnemers noemden burgerinitiatieven als veranderinstrument in opkomst, zoals de petitie ‘Maas in de wet’ om de rechten van de rivier de Maas wettelijk te verankeren.³⁰ Zelfregulering werd ook aangehaald; dit mag zeker niet vergeten worden. Denk bijvoorbeeld aan het succesvolle Beter Leven-Keurmerk van de Dierenbescherming, maar ook aan de mogelijkheid die de Wet dieren aan sectoren biedt om de open normen in te vullen met gidsen voor goede praktijken.^{31,32} Deze mogelijkheid wordt nu nog nauwelijks benut. Maar het gaat momenteel dus zeker ook meer principieel over een echte verandering van de juridische positie van het dier in onze democratische rechtsstaat, los van wat particuliere initiatieven daarin kunnen verbeteren voor dieren en hun welzijn.

10.6 Conclusie

De ‘juridische staat van het dier’ krijgt nu meer aandacht dan vijf jaar geleden. In de Nederlandse (en Europese) dierenwelzijnswetgeving zijn diverse relevante veranderingen opgetreden of aangekondigd, al is dat vooral op meer specifieke (deel) onderwerpen binnen de dierenwetgeving. Ook het meer fundamentele onderwerp ‘rechtspositie van dieren’ krijgt duidelijk meer aandacht, en is onder juristen veel meer mainstream geworden dan ten tijde van de publicatie van *Staat van het Dier 2019*. Dit zijn heel spannende en relevante ontwikkelingen, maar er zijn relatief nog maar weinig daadwerkelijke aanpassingen zichtbaar in de dierenwelzijnswetgeving. De RDA constateert dat er urgentie ervaren wordt in de rechtsfilosofie, politiek en maatschappij, maar dat deze zich nog onvoldoende heeft geconcretiseerd. Voor de dieren zelf is er maar beperkt wat verbeterd sinds we in 2019 beschreven hoe dieren in Nederland vaak ‘tussen de regels door’ vallen.

De rechtspositie van dieren en hun belangen op een meer fundamentele wijze beschouwen en willen herzien; het was zelden zo actueel als nu. Er lijkt echt een momentum om veranderingen door te voeren in de wet- en regelgeving. Dat lijken we als samenleving ook nadrukkelijk te willen. Mensen hebben oog voor de dieren in hun ecosysteem, en willen hun positie ook (moreel) ‘juist’ kaderen in de wet- en regelgeving. De RDA wil in 2024 een essay uitbrengen om de discussies over de meer fundamentele aanpassingen in wet- en regelgeving te stimuleren, en om opnieuw aandacht te vragen voor de handhaving en het concretiseren van bestaande wet- en regelgeving. Hopelijk kunnen we over vijf jaar wél concreet aanwijzen wat voor fundamentele wettelijke veranderingen er gerealiseerd zijn, of wat er op stapel staat. In ieder geval worden het heel spannende jaren voor de wettelijke bescherming van dieren. Niet alleen in Nederland, maar ook in de EU. In dit hoofdstuk konden we in ieder geval alvast een aantal concrete veranderingen en ontwikkelingen beschrijven. Dat geeft hoop. Tussen de regels door klinkt muziek!

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019.** Staat van het dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2022.** Dieren in het Huis van Thorbecke. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
3. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2022.** Dilemma's in de wildopvang. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
4. **Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit.** *Integrated Pest Management*. Artikel op website: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/muizen-en-andere-plaagdieren-bestrijden/integrated-pest-management>. Bezocht op 21 maart 2024.
5. **Wet aanpak dieren mishandeling en dierverwaarlozing.** Artikel op website: https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/35892_wet_aanpak?df1=vgi8gqg22ws7&df2=ka. Bezocht op 21 maart 2024.
6. **Rijksdienst voor ondernemend Nederland, 2023.** *Dieren op de huis- en hobbydierenlijst*. Bericht op website: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/dieren-houden-verkopen-verzorgen/huis-en-hobbydierenlijst>. Bezocht op 21 maart 2024.
7. **Universiteit Utrecht, 2023.** *Minister wil houdverbod voor dieren met schadelijke, uiterlijke kenmerken*. Nieuwsbericht op website: <https://www.uu.nl/nieuws/minister-wil-houdverbod-voor-dieren-met-schadelijke-uiterlijke-kenmerken>. Bezocht op 21 maart 2024.

8. **Beleidsregel brachycephale honden, 2023.** Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2023-23619.html#:~:text=Outcross%20houdt%20in%20dat%20gekruist,ingezet%20mogen%20worden%20als%20fokdier>.
9. **Rijksoverheid, 2021.** *Aanpak stalbranden: snel minder branden en slachtoffers.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/10/08/aanpak-stalbranden-snel-minder-branden-en-slachtoffers>. Bezoekt op 21 maart 2024.
10. **Rijksoverheid, 2024.** *Stapsgewijs naar een dierwaardige veehouderij.* Nieuwsbericht op website: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/03/01/stapsgewijs-naar-een-dierwaardige-veehouderij>. Bezoekt op 18 maart 2024.
11. **Faunabeheereenheid Utrecht, 2023.** *Minister van der Wal kondigt stelselwijziging faunabeheer aan.* Nieuwsbericht op website: <https://www.faunabeheereenheid.nl/utrecht/ACTUEEL/Nieuws/ArticleID/27788/MINISTER-VAN-DER-WAL-KONDIGT-STELSELWIJZIGING-FAUNABEHEER-AAN>. Bezoekt op 21 maart 2024.
12. **Berkhout, B., et al., 2020.** *Evaluatie van de Wet dieren, eindrapport.* Berenschot, Utrecht.
13. **Ripmeester, C.W., Staman, J., 2021.** *Het Duitse hondenuitlaatgebod: maatgevend voor het Nederlandse dierenwelzijnsrecht, of te gek om los te lopen?* Artikel op website: <https://arsaequi.nl/product/het-duitse-hondenuitlaatgebod-maatgevend-voor-het-nederlandse-dierenwelzijnsrecht-of-te-gek-om-los-te-lopen/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
14. **Lamers, J., van Rossum, M., 2022.** *Kippen mogen niet meer aan de poten worden gevangen.* Artikel op website: <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2022/11/25/kippen-mogen-niet-meer-aan-de-poten-worden-gevangen>. Bezoekt op 21 maart 2024.
15. **Wetsvoorstel cameratoezicht slachthuizen en verzamelcentra, consultatie, 2022.** Website: <https://www.internetconsultatie.nl/cameratoezicht/b1>. Bezoekt op 21 maart 2024.
16. **Kamerstuk Tweede Kamer, 2023.** *Kamerbrief over versterken toezicht op dierenwelzijn.* Geraadpleegd via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/05/25/verzamelbrief-versterken-toezicht-op-dierenwelzijn>.
17. **LNV, 2023.** *Loslopende katten: Gezamenlijke verkenning van de problematiek en oplossingsrichtingen rondom loslopende huiskatten en zwervkatten.* Geraadpleegd via <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-d67a352af17431873c4c5b6880a920ca4466794d/pdf>.
18. **Eurogroup for Animals, 2022.** *Factual summary report of the online public consultation in support to the fitness check and revision of the EU animal welfare legislation.* Website: <https://www.eurogroupforanimals.org/files/eurogroupforanimals/2022-03/090166e5ea55b805%20%281%29.pdf>. Bezoekt op 18 maart 2024.

19. **Kamerstuk Tweede Kamer, 2023.** *Dierenwelzijn*. TK 2023-2024, 28286, nr. 1322. Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-28286-1322.html>.
20. **Vink, J., 2022.** *Het recht in het Antropoceen: Kan het recht dieren houvast bieden?* Vaarkamplézing 09-06-2022.
21. **Vink, J., 2023.** *De open samenleving en haar dieren*. Nederlandse vertaling van proefschrift uit oktober 2019. Uitgeverij Noordboek. ISBN: 9789056158187.
22. **Verniers, E., 2022.** *Towards new legal instruments for animal welfare*. Dissertatie Universiteit Gent.
23. **Singer, P., 2023.** *Animal liberation now*. Collins. ISBN: 9780063226708.
24. **Beukers, G., 2023.** *'De vraag is niet: kunnen dieren nadenken? Of: kunnen ze praten? Maar: kunnen ze lijden?'* Interview met Peter Singer op website: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-vraag-is-niet-kunnen-dieren-nadenken-of-kunnen-ze-praten-maar-kunnen-ze-lijden~ba79204b/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
25. **Ainge Roy, E., 2017.** *New Zealand gives Mount Taranaki same legal rights as a person*. Nieuwsbericht op website: <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/22/new-zealand-gives-mount-taranaki-same-legal-rights-as-a-person>. Bezoekt op 21 maart 2024.
26. **Kamerstuk Tweede Kamer, 2023.** *Waddenzeebeleid*. TK 2022-2023, 29684, nr 232. Geraadpleegd via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29684-232.html>.
27. **D66.** *Vijf plannen voor dieren*. Artikel op website: <https://d66.nl/dierenwelzijn/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
28. **De Nederlandse Grondwet.** *Zorgplicht voor dieren (2006-2019)*. Artikel op website: https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vkmtl3ixr2vo/zorgplicht_voor_dieren. Bezoekt op 21 maart 2024.
29. **Parlement.com, 2023.** *Partij voor de Dieren presenteert verkiezingsprogramma*. Nieuwsbericht op website: https://www.parlement.com/id/vm69cl3dfmw6/nieuws/partij_voor_de_dieren_presenteert. Bezoekt op 21 maart 2024.
30. **Petitie Maas in de wet.** Website: <https://maascleanup.nl/actie/petitie/#:-:text=Nu%20hoeft%20niemand%20zich%20overantwoordelijk,bedrijven%20en%20gemeenten%20die%20hebben>. Bezoekt op 21 maart 2024.
31. **Beter Leven keurmerk van de Dierenbescherming.** Website: <https://beterleven.dierenbescherming.nl/>. Bezoekt op 21 maart 2024.
32. **Wet dieren, 2011, artikel 8.44.** Geraadpleegd via: https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2024-01-01/0#Hoofdstuk8_Paragraaf6_Artikel8.44.

11. Denken vanuit het dier heeft grote gevolgen

Slotbeschouwing over de staat van het dier in 2024

In deze nieuwe editie van *Staat van het Dier* hebben we, net als in 2019, verkend hoe burgers en experts oordelen over het welzijn van dieren in Nederland en over de manier waarop dieren hier behandeld worden. De resultaten van onze publieksenquête en de beschouwingen en essays van RDA-leden wekken opnieuw de indruk dat dieren tegenwoordig meer als partners met een intrinsieke waarde gezien worden dan enkele decennia geleden. Nieuwe wetenschappelijke inzichten maken het bovendien steeds moeilijker om te ontkennen dat dieren eigenschappen hebben die we voorheen als puur menselijk beschouwden. Hoe verhoudt de veranderende maatschappelijke positie van dieren zich tot de manier waarop mensen momenteel met dieren omgaan? En wat betekent dat voor de RDA-agenda van de komende jaren?

11.1 Dierenwelzijn is belangrijk

Op basis van onze nieuwe publieksenquête en de beschouwingen en essays van raadsleden in deze nieuwe *Staat van het Dier* constateren wij dat de maatschappelijke belangstelling voor dierenwelzijn onverminderd groot is. Nederlanders tonen meer respect voor dieren dan enkele decennia geleden. Bij alle diergroepen zien we dat de relatie tussen mens en dier nu gelijkwaardiger is en dat er meer belang aan dierenwelzijn gehecht wordt dan voorheen. Dit ondanks de coronacrisis, oorlogen, inflatie, energiecrisis en andere zorgen die de aandacht van mensen opeisen. Het is mogelijk dat dierenwelzijn mede dankzij de crises van de afgelopen jaren belangrijk gevonden wordt, omdat die crises duidelijk maken dat mensen en dieren deel uitmaken van hetzelfde kwetsbare ecosysteem. Daarnaast kan de verschuiving in de maatschappelijke positie van dieren deels verklaard worden doordat mensen tegenwoordig meer kennis hebben. Kennis van de ecologie en van wat er in dieren omgaat. Denk bijvoorbeeld aan het inzicht dat vissen pijn kunnen voelen en insecten een onmisbare rol spelen in ecosystemen. Nieuwe wetenschappelijke inzichten stellen de traditionele opvatting dat de mens de standaard is ter discussie (antropocentrisme, zie Kader).

Geen ontkennen meer aan

Mensen hebben de neiging om antropocentrisch naar dieren te kijken. Een mogelijke uiting daarvan is antropomorfisme, de neiging om te veel eigenschappen van mensen aan dieren toe te schrijven.¹ Dit wordt een probleem wanneer de soortspecifieke behoeften van dieren niet erkend worden, bijvoorbeeld wanneer ze ongeschikt voedsel te eten krijgen. Een andere mogelijke uiting van antropocentrisme is antropodenial, waarbij gedeelde eigenschappen tussen mensen en andere dieren ontkend worden. Deze term is door de onlangs overleden primatoloog Frans de Waal geïntroduceerd.²

Vroeger was antropodenial de norm in de wetenschap; het was niet aanvaardbaar om menselijke eigenschappen aan dieren toe te schrijven.³ Wetenschappers spraken bijvoorbeeld wel over stress bij dieren, maar niet over verveling, omdat dit cognitieve eigenschappen veronderstelt die dieren niet zouden bezitten. Ook negeerden ze emoties als verklaring voor diergedrag zoals infanticide, het doden van kinderen.³ Deze benadering belemmert het begrip van de overeenkomsten tussen mens en dier.

Antropodenial kan dienen als rechtvaardiging voor het gebruik van dieren. Het is dan een coping-strategie om de spanning te verminderen die ontstaat wanneer men dieren schade wil berokkenen, zoals bij vleesconsumptie. Mensen schatten bijvoorbeeld de intelligentie van dieren die zij consumeren vaak lager in dan die van huisdieren. Antropodenial is niet alleen een coping-strategie, maar ook een gewoonte. Hoewel er in de maatschappij een ontwikkeling speelt richting een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier, gaan veel systemen nog steeds uit van menselijke superioriteit. In de huidige grootschalige veehouderij is het bijvoorbeeld moeilijk om productiedieren als individuen met persoonlijkheden te zien. En rechtszaken om bepaalde dieren persoonsstatus toe te kennen, worden vaak afgewezen op basis van antropodenial-argumenten.^{4,5} Ook in ons taalgebruik maken we onderscheid tussen mensen en dieren. Dieren krijgen bijvoorbeeld jongen in plaats van kinderen. En dieren hebben poten, een kop en een bek in plaats van benen, een hoofd en een mond.

Antropodenial leidt gemakkelijk tot een vicieuze cirkel, waarbij het ontkennen van de cognitieve capaciteiten van dieren het gebruik ervan vergemakkelijkt. Meer kennis over dieren leidt meestal tot meer compassie met dieren en kritische vragen over diergebruik.

Maar als de capaciteiten van dieren genegeerd worden, worden de juiste onderzoeksvragen niet gesteld, wat leidt tot een gebrek aan begrip van dierlijke vermogens. Uit recent wetenschappelijk onderzoek blijkt dat diverse diersoorten kunnen rouwen, empathie en/of verbeeldingskracht hebben, spelgedrag vertonen en een basaal gevoel van rechtvaardigheid bezitten.^{6,7} Ook van diersoorten die voorheen als minderwaardig gezien werden, zoals geleedpotigen, wordt het steeds duidelijker dat ze over meer complexe cognitie beschikken dan verondersteld werd (zie hoofdstuk 7). Binnen de wetenschap is daarom een kentering gaande. Voor veel fenomenen die bij dieren waargenomen worden, beginnen wetenschappers nu termen te gebruiken die vroeger uitsluitend voor mensen gebruikt werden. Daardoor kunnen ze betere verklaringen voor diergedrag geven. Er wordt dus door steeds meer mensen afscheid genomen van antropodenial, omdat dit gedachtegoed in hun ogen dieren tekortdeed en de voortgang in de wetenschap afremde.

Deze tijdsgeest heeft consequenties voor de manier waarop mensen in Nederland met dieren om willen gaan. Ze geven hun relaties met dieren geleidelijk anders vorm. Op steeds meer terreinen worden de belangen van dieren meegewogen in de keuzen die gemaakt worden. De wijze waarop vroeger belangenafwegingen gemaakt werden, lijkt niet langer passend. De meningen over 'hoe dan wel' lopen uiteen. De maatschappij is daarin nog zoekende. Niet voor niets benoemden onderzoekers van Wageningen University & Research in 2023 'de morele positie van dieren in onze voedselvoorziening' als een van de zes fundamentele dilemma's op het gebied van landbouw, voedsel en natuur.⁸

Ook de RDA heeft zich in de afgelopen jaren de vraag gesteld hoe de veranderende positie van het dier zich verhoudt tot de manier waarop mensen momenteel met dieren omgaan. De Wet dieren stelt dat gehouden dieren verzekerd dienen te zijn van de zorg die zij redelijkerwijs behoeven.⁹ Daaronder wordt in elk geval verstaan dat dieren gevrijwaard moeten zijn van dorst, honger en onjuiste voeding; fysiek en fysiologisch ongerief; pijn, verwonding en ziekten; angst en chronische stress; beperking van hun natuurlijk gedrag. Dit alles voor zover zulks redelijkerwijs kan worden verlangd. Die toevoeging 'voor zover zulks redelijkerwijs kan worden verlangd' geeft ruimte om een afweging te maken tussen de belangen van dieren

en die van mensen. Dieren kunnen dan aan het kortste eind trekken. Een meer evenwichtige belangenafweging is passend als dieren meer als partners met een intrinsieke waarde gezien worden.

In de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* cumuleerde deze denklijn in zes leidende principes voor het welzijn van dieren in de veehouderij.¹⁰ We stelden voor om bij onze omgang met dieren uit te gaan van dierwaardigheid. Vermijden van ongerief is dan niet langer genoeg; dieren moeten een positieve emotionele staat kunnen bereiken en daarmee een leven hebben dat het waard is geleefd te worden. De zes leidende principes garanderen dat een dier lekker in zijn vel zit. Ze moeten daarom leidend zijn bij het vormgeven van het veehouderijsysteem van de toekomst. Uit de beschouwingen en essays in deze nieuwe editie van *Staat van het Dier* blijkt dat we deze zes leidende principes in veel gevallen ook toe kunnen passen op andere diergroepen en in andere contexten. Ze bieden een inhoudelijk vertrekpunt van waaruit vraagstukken benaderd kunnen worden.

11.2 Dierenwelzijn in een bredere context

In de komende jaren zal de RDA zich steeds meer richten op vraagstukken rondom dierenwelzijn, inclusief diergezondheid, in een bredere context, waarin de belangen van allerlei andere actoren spelen. Denk bijvoorbeeld aan de belangen van burgers, consumenten, recreanten, dierhouders, ondernemers, wetenschappers, politici of ambtenaren, óf aan de belangen van andere dieren. Naarmate we ons perspectief verbreden van het individuele dier in zijn directe dagelijkse omgeving naar het grotere geheel, worden de verbanden tussen dierenwelzijn en diverse actoren en belangen steeds duidelijker zichtbaar.

Bezien vanuit het individuele dier zijn de zes principes voor de RDA leidend. Om die zes leidende principes te kunnen bewerkstelligen is het echter cruciaal dat we niet alleen kijken naar het dier in zijn directe omgeving maar óók naar het grotere geheel, omdat er sprake is van een wisselwerking tussen actoren en systemen. Bij systeem kan gedacht worden aan ecosysteem in de traditionele ecologische betekenis, maar bijvoorbeeld ook aan systemen die zorgen voor veilig en gezond voedsel, publieke gezondheid of het beschermen van het milieu en biodiversiteit. Dieren worden binnen deze systemen ingezet om bepaalde doelen te bereiken, zoals voedselproductie,

gezelschap, of kennisvergaring. Als dieren voor deze doelen ingezet worden, zijn ze ook onderworpen aan ontwikkelingen in die systemen. Wanneer dus bijvoorbeeld een deel van de jongeren veel minder vlees gaat eten¹¹ of het advies voor gezonde voeding verder verschuift richting plantaardig voedsel¹², zal dit ook gevolgen hebben voor het houden van productiedieren.

Cruciaal is de vraag hoe mens en dier zich in de beperkte ruimte die in ons land beschikbaar is tot elkaar moeten verhouden. De RDA zal telkens *vanuit het perspectief van het dier* naar systemen of domeinen kijken. We zullen ervoor pleiten om expliciet rekening te houden met de belangen van dieren vanaf de (her)ontwerpfase van deze systemen, zoals we eerder gedaan hebben voor dierenwelzijn in de kringlooplandbouw. In de volgende paragraaf zullen we de hoofdthema's van de RDA-agenda voor de komende jaren bespreken en uitleggen wat het voorgaande concreet betekent voor de toekomstige werkzaamheden van de RDA.

11.3 Hoofdthema's RDA-agenda voor de komende jaren

Leidende principes: concretiseren, toepassen, monitoren

In de komende jaren zullen wij verder verkennen hoe de zes leidende principes kunnen helpen om dierenwelzijn te verankeren in diverse contexten en systemen. Ook gaan we proberen om de principes verder te concretiseren. We zagen in deze *Staat van het Dier* namelijk dat er soms onduidelijkheid is over de principes: hoe ziet het bewaken van de integriteit en de intrinsieke waarde van dieren er bijvoorbeeld in de praktijk uit? Het houden van productiedieren in grote koppels en het aanpassen van het DNA van dieren via genetische modificatie zijn wellicht niet per definitie nadelig voor het welzijn van de betrokken dieren. Is het dan toch onwenselijk, en waarom dan? En wat verstaan we precies onder mogelijkheden om natuurlijk gedrag te vertonen; hoe ziet dat eruit binnen de dierhouderij, bijvoorbeeld in dierentuinen? Wat verstaan we precies onder 'positieve emotionele toestand' en wat zijn dan de consequenties voor het houden van dieren? Zijn er potentieel conflicten tussen de zes leidende principes; kan meer ruimte voor natuurlijk gedrag bijvoorbeeld leiden tot een verslechtering van diergezondheid of mindere kwaliteit van de voeding? Is er een optimum te bedenken? Wij willen ons hier de komende jaren in enkele zienswijzen verder over buigen.

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Invulling van de principes 'natuurlijk gedrag' en 'positieve emotionele toestand';
- Toepasbaarheid van de leidende principes op dieren in een andere context dan de veehouderij: dieren in de natuur, gezelschapsdieren, dieren in de dierentuin en proefdieren;
- Diergezondheidsagenda voor productiedieren en gezelschapsdieren, uitgaande van de leidende principes;
- Methoden om te meten /evalueren of aan de leidende principes voldaan wordt;
- Mogelijke bijdrage van de fokkerij aan het realiseren van de zes leidende principes.

Maatschappelijke uitdagingen: plaats van dieren

Om de zes leidende principes te verwezenlijken, is het essentieel dat we niet alleen het individuele dier in zijn directe omgeving beschouwen, maar ook het grotere geheel in ogenschouw nemen, gezien de wisselwerking tussen actoren en systemen. Dieren leven binnen een systeem; dat geldt voor zowel gehouden dieren (denk aan een veehouderijsysteem) als niet-gehouden dieren (denk aan een ecosysteem). Om te zorgen dat dieren lekker in hun vel zitten binnen deze systemen, moeten verschillende factoren op orde zijn, zoals huisvesting, voedselvoorziening en (sociale) interactie met zowel soortgenoten als niet-soortgenoten. Daarnaast zijn er externe factoren die invloed uitoefenen op deze systemen, zoals klimaat, beleid en infrastructuur. De systemen kunnen op hun beurt weer effect hebben op de omgeving, bijvoorbeeld door emissies. In alle gevallen spelen verschillende belangen een rol, zowel van mensen, als van dieren en de natuur. Wat zijn de gevolgen van veranderingen in diverse factoren voor de belangen van die actoren? Hoe kan er een evenwicht gevonden worden tussen deze belangen?

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Gevolgen van klimaatverandering voor het welzijn van dieren (gehouden en niet-gehouden), inclusief de impact van maatregelen die mensen nemen om klimaatverandering tegen te gaan;
- Balans tussen de leidende principes en andere factoren waar maatschappelijke zorgen over bestaan, zoals de impact van dierlijke emissies en diergezondheidsmiddelengebruik op mens en natuur;

- Effect van beleid op andere terreinen, zoals ruimtelijke ordening en voedsel, op het realiseren van de transitie in de veehouderij;
- Impact van bevolkingsdichtheid en infrastructuur, waaronder bijvoorbeeld nieuwbouw, zonnepanelen, windmolens, waterbeheersing, op dieren (ruimte, welzijn, gezondheid);
- Effect van armoede op het houden en verzorgen van gezelschapsdieren.

Versterken van de positie van dieren(welzijn) in (wettelijke) kaders

Als de vooruitgang van de wetenschap en de tijdsgeest ons dwingen om met andere ogen naar dieren te kijken, dan zou dat door moeten werken in zowel de maatschappelijke normen en waarden als in de wet- en regelgeving, een en ander met inbegrip van zelfregulering. Hoe kunnen we zorgen dat beschikbare kennis geïnternaliseerd en toegepast wordt in de dagelijkse omgang met dieren? Hoe dienen we om te gaan met situaties waarover maatschappelijke zorgen bestaan, maar waarover nog kennis ontbreekt? Dit vormt zowel een wetenschappelijke als een bestuurlijke uitdaging.

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Mogelijkheden om via al dan niet bestaande wetten of instituties dierenwelzijn en diergezondheid beter te borgen;
- Normen, waarden, wetten en dierenwelzijnsrisico's binnen de gezelschapsdierensector;
- Vertaling van maatschappelijke zorgen over dieren in de dagelijkse gang van zaken in organisaties en bedrijven.

Onderscheid tussen diersoorten

In deze publicatie hebben we het vaak over dieren als groep. We maken dan geen onderscheid tussen bijvoorbeeld een chimpansee en een koraalpoliep. In werkelijkheid maken mensen wel degelijk onderscheid. Een hond of kat in een huishouden wordt niet hetzelfde behandeld als de mug in de slaapkamer. Waar maken mensen allemaal onderscheid in de manier waarop ze met diersoorten omgaan? En wanneer is dat nog passend in de huidige tijdsgeest?

Er lijken verschillen te bestaan tussen dieren in bewustzijn, cognitieve vermogens, mate waarin en manier waarop ze kunnen lijden, mate waarin ze doelen stellen en manier van communiceren. Mensen hebben vaak meer affiniteit met dieren die meer op mensen lijken, vooral als ze een babyachtig uiterlijk hebben.¹³ Tegelijk is een belangrijke boodschap in deze *Staat van het Dier* dat alle diersoorten een functie hebben in het gezond houden van ecosystemen. Bovendien blijken dieren die minder op ons lijken, zoals vissen en insecten, meer capaciteiten te hebben dan voorheen gedacht werd. Mensen kijken vaak antropocentrisch naar dieren en hechten dus grote waarde aan capaciteiten die op die van mensen lijken. Terwijl een koraalpoliep misschien dingen kan die wij nog niet goed begrijpen. Er past ons dus een zekere bescheidenheid in het oordelen over de capaciteiten van andere diersoorten.

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Factoren die bepalen of en hoe mensen onderscheid maken tussen diersoorten in hun omgang met dieren;
- Effect van het welzijn van de ene diersoort op dat van een andere, en hoe we daar een afweging maken (bijvoorbeeld huiskatten en hun wilde prooidieren);
- Spanning tussen dierenwelzijn van invasieve uitheemse soorten enerzijds, en natuurbewoud, biodiversiteit en dierenwelzijn van inheemse soorten anderzijds.

Dier en doel

Mensen houden dieren voor de productie van vlees, eieren en zuivel; voor gezelschap, sport en ontspanning (inclusief recreatie en nieuwsgierigheid); humane gezondheid en veiligheid, en om kennis te verwerven via dierexperimenten. Met de verschuivende positie van dieren in de maatschappij wordt het in de toekomst wellicht minder goed te verdedigen dat we dieren nog gebruiken voor sommige van deze doeleinden. In hoofdstuk 7 zagen we bijvoorbeeld dat dierproeven voor cosmetica niet meer geaccepteerd worden. Zullen dierproeven voor andere doeleinden in de toekomst ook ter discussie komen te staan? Wat is de social license to operate voor verschillende doelen waar dieren voor gehouden worden?^{14,15} Onder welke voorwaarden is het acceptabel om bepaalde exotische dieren als huisdier te houden? En is het altijd acceptabel om honden, katten, konijnen of cavia's als huisdier te houden? Onder welke voorwaarden vinden burgers het acceptabel dat er dieren gefokt worden met eigenschappen

die schadelijk zijn voor het welzijn of de gezondheid van die dieren? En aan welke voorwaarden moeten dierentuinen in de toekomst voldoen om de steun van het publiek te behouden?

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Voorwaarden voor het fokken van productiedieren in het licht van het fokdoel, zoals vleesproductie of melkproductie;
- Dierenwelzijnsproblemen ten gevolge van het fokken van gezelschapsdieren: de rol van eigenaren en dierenartsen;
- Toekomstbestendige dierentuinen die rekening houden met wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen;
- Alternatieven voor dierproeven: belangenafweging dierenwelzijn en mens, kennis en publieke opinie.

Spanning tussen gehouden en niet-gehouden dieren

In deze *Staat van het Dier* zagen we allerlei voorbeelden van schurende kwesties waarbij de belangen van gehouden en niet-gehouden dieren botsen. Soms vormen wilde dieren een gevaar voor de gezondheid en het welzijn van gehouden dieren. Denk bijvoorbeeld aan wolven die schapen verwonden en doden. Andersom kunnen gehouden dieren ook een gevaar vormen voor wilde dieren: onze huiskatten en loslopende honden verwonden en doden veel wilde dieren. Diverse infectieziekten gaan regelmatig heen en weer tussen productiedieren en wilde dieren.

Mogelijke onderwerpen die de RDA kan verkennen binnen dit hoofdthema zijn:

- Dialoog over het samenleven met de wolf;
- Risico's van transmissie van infectieuze dierziekten tussen gehouden en niet-gehouden dieren en mogelijk naar de mens.

11.4 Conclusie

In deze slotbeschouwing passeerden verschillende vragen de revue waar nog geen eenduidig antwoord op te geven is, maar die wel onderzocht en verkend moeten worden. Het is belangrijk om niet te snel te grijpen naar het gemakkelijke antwoord, omdat dit alleen maar tot polarisatie leidt. Beter is het om te onderzoeken wat wij als samenleving waardevol vinden en waar we ons

door willen laten leiden. Dit vereist inzicht in wat er leeft in diverse groepen in de samenleving. Wanneer wij mensen in de toekomst dieren willen blijven gebruiken voor voedselproductie, gezelschap en kennisvergaring, moeten we nadrukkelijk rekening houden met het welzijn van deze dieren. De RDA pleit ervoor om de benodigde veranderingen in systemen op een weloverwogen en zorgvuldige manier aan te pakken, met oog voor de urgentie van zowel verbeteringen in dierenwelzijn als andere maatschappelijke uitdagingen waar Nederland en de rest van de wereld momenteel mee geconfronteerd worden. Het is ook belangrijk om oog te houden voor het internationale perspectief want ons land werkt nauw samen met andere landen in de EU en daarbuiten. Nog meer dan voorheen zal de RDA in de komende jaren samenwerking zoeken met verschillende actoren en organisaties. We zien u graag op een van onze evenementen en nodigen u van harte uit om met ons van gedachten te wisselen over dierenaangelegenheden.

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** [Liefde maakt blind](#). Essay. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **De Waal, F., 1999.** [Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals](#). *Philos Topics*. 27(1): 255-280.
3. **Webb, C., Woodford, P., Huchard, E., 2019.** [Animal ethics and behavioral science: An overdue discussion?](#) *Bioscience*. 69(10): 778-788. DOI: 10.1093/biosci/bizo82.
4. **Pardo, M.C., 2023.** [Legal personhood for animals: Has science made its case?](#) *Animals*. 13(14): 2339. DOI: 10.3390/ani13142339.
5. **Amnesty International.** *Dierenrechten en mensenrechten*. Artikel op website: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/dierenrechten-en-mensenrechten#:~:text=In%20het%20hedendaags%20recht%20worden,waarover%20mensen%20eigendomsrechten%20kunnen%20hebben>. Bezocht op 20 maart 2024.
6. **Lai, C., et al., 2023.** [Volitional activation of remote place representations with a hippocampal brain-machine interface](#). *Science*. 382: 566-573. DOI: 10.1126/science.adh5206.
7. **Anderson, J., 2017.** [Comparative evolutionary thanatology of grief, with special reference to nonhuman primates](#). *Jpn Rev Cult Anthropol*. 18(1): 173-189. DOI: 10.14890/jrca.18.1_173.
8. **Bos, A.P., et al., 2023.** [WUR-perspectieven op landbouw, voedsel en natuur](#). Wageningen University & Research, Wageningen. DOI: 10.18174/638953.
9. **Wet dieren, 2011.** Geraadpleegd via: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2022-12-22>.

10. Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021. Dierwaardige veehouderij. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
11. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2022. *Deel jongvolwassenen eet minder vlees als ze op zichzelf gaan wonen*. Nieuwsbericht op website: <https://www.rivm.nl/nieuws/deel-jongvolwassenen-eet-minder-vlees-als-ze-op-zichzelf-gaan-wonen#:~:text=Jongvolwassenen%20geven%20aan%20dat%20vooral,porties%20vlees%20en%20geld%20besparen>. Bezocht op 21 maart 2024.
12. Gezondheidsraad, 2023. *Opschuiven naar meer plantaardige eiwitten is duurzaam en gezond*. Nieuwsbericht op website: <https://www.gezondheidsraad.nl/actueel/nieuws/2023/12/13/opschuiven-naar-meer-plantaardige-eiwitten-is-duurzaam-en-gezond>. Bezocht op 21 maart 2024.
13. Serpell, J., 1996. *In the company of animals: a study of human-animal relationships*. Cambridge University Press. ISBN: 0521577799.
14. The ethics centre, 2018. *Ethics explainer: Social license to operate*. Artikel op website: <https://ethics.org.au/ethics-explainer-social-license-to-operate/>. Bezocht op 21 maart 2024.
15. Boutilier, R.G., Thomson, I. *Modelling and measuring the social license to operate: fruits of a dialogue between theory and practice*. Website: <https://www.sociallicense.com/publications/Modelling%20and%20Measuring%20the%20SLO.pdf>. Bezocht op 21 maart 2024.

Definities en begrippen

Dierenwelzijn

In lijn met het RDA-Denk kader uit 2018 verstaan we in deze *Staat van het Dier* onder dierenwelzijn: de kwaliteit van leven zoals deze door het dier zelf ervaren wordt.¹ Een dier ervaart een positieve staat van welzijn als het de vrijheid heeft om normale, soorteigen gedragspatronen uit te voeren en het in staat is om adequaat te reageren op de uitdagingen die de heersende omstandigheden bieden.

Ecosysteem

De organismen die samen ergens voorkomen en de onderlinge relaties tussen die organismen noemen we een ecosysteem.

Eigenheid in relatie tot integriteit

De RDA heeft in 2018 een Denk kader gepubliceerd om helderheid te scheppen over veel gebruikte begrippen die te maken hebben met dieren en de mens-dier-relatie.¹ De termen 'eigenheid' en 'integriteit' worden daarin als volgt uitgelegd: Integriteit en eigenheid zijn termen die vaak samen worden gebruikt (zie ook visies bij de intrinsieke waarde). Eigenheid is geen helder omljnd concept. Er zijn grofweg drie vormen van uitleg:

1. Eigenheid in termen van onafhankelijkheid en zelfbepaling. Eigenheid is dan vergelijkbaar met het concept autonomie. De eigenheid van iemand komt naar voren in keuzen en gedrag. Ook dieren maken, zij het wellicht in mindere mate, zelfstandige keuzen. Als het een dier onmogelijk gemaakt wordt om gedrag uit te voeren en keuzen te maken die uiting geven aan zijn eigenheid dan is dat een integriteitsaantasting.
2. Eigenheid kan verbonden worden met het concept telos (doel). Bernard Rollin^{2,3} heeft langs die lijn bijvoorbeeld de welzijnsbenadering filosofisch verder ontwikkeld. De eigenheid of het telos is dan bijvoorbeeld datgene wat een varken tot een varken maakt. Dat is niet volledig objectiveerbaar, maar je kunt bijvoorbeeld wel zeggen dat het niet bij een varken past om geen staart meer te hebben, niet te kunnen wroeten en alleen maar apathisch te liggen eten, ook niet als het desondanks goed groeit en gezond is.

3. In lijn met Taylor kan gesteld worden dat elk levend wezen een *good of its own* heeft.⁴ Dat 'goed' kan ook worden gedefinieerd in termen van eigenheid. Uit Taylor's biocentrische visie volgt dat we de intrinsieke waarde van een wezen dat zo'n goed heeft, en daarmee belangen heeft, dienen te respecteren.

Gene editing

Een vorm van genetische modificatie, waarbij heel gericht veranderingen in het erfelijk materiaal (DNA) van een dier, plant of micro-organisme aangebracht worden met moderne technieken zoals CRISPR-Cas.

Herpeten

Verzamelnaam voor amfibieën en reptielen.

In silico-methoden

Onderzoek via computersimulaties.

Intrinsieke waarde

In lijn met het RDA-Denk kader uit 2018 vullen we het begrip 'intrinsieke waarde' als volgt in: De intrinsieke waarde van een dier verwijst naar een eigen waarde die losstaat van het nut dat een dier voor de mens kan hebben.¹ Respect voor deze eigen waarde betekent dat belangen van dieren worden meegewogen bij het nemen van beslissingen. Concreet operationaliseert de RDA het respect voor de intrinsieke waarde van het dier door een moreel vereiste dat menselijk ingrijpen in het dier of zijn leefomgeving niet leidt tot structurele of substantiële aantasting van dierenwelzijn, diergezondheid en integriteit van het dier. In de publieksenquête is de term 'eigen waarde' gebruikt. In de Wet dieren wordt de term 'intrinsieke waarde' gebruikt.

In vitro-methoden

Wetenschappelijk onderzoek met micro-organismen, cellen en biomoleculen buiten hun normale biologische context.

In vivo-methoden

Onderzoek aan het complete levende lichaam van een organisme (bijvoorbeeld in een proefdier).

Kromsnavel

Vogels zoals parkieten, papegaaien, ara's en kaketoets.

Ruimtelijke ordening

Ruimtelijke ordening kan worden gedefinieerd als 'instrument om ruimtelijke behoeften als wonen, werken, recreëren, mobiliteit, water en natuur in een samenhangende benadering te verdelen'. De Wet ruimtelijke ordening (Wro) regelt hoe ruimtelijke plannen tot stand komen en welke bestuurslaag verantwoordelijk is voor de plannen.⁵ Grond heeft een bestemming (bijvoorbeeld bouwgrond of landbouwgrond) en binnen die bestemming is er wet- en regelgeving die het gebruik van de grond of ruimte verder reguleert.

Significant

De verschillen tussen de publieksenquêteresultaten van 2018 en 2022 die we in deze zienswijze bespreken zijn statistisch significant, tenzij anders vermeld. Met statistisch significant bedoelen we dat het verschil groter is dan wat op grond van toeval verwacht kan worden (met een betrouwbaarheidsmarge van 95%).

Social License to Operate

Social License to Operate (SLO) is een ongeschreven contract tussen publiek/maatschappij en een sector waarbij de maatschappij de sector toevertrouwt op een juiste manier met de dieren om te gaan. De drie voorwaarden voor een werkzame SLO zijn legitimiteit, goedkeuring en vertrouwen.^{6,7}

Telemetrie

Het op afstand meten van bijvoorbeeld temperatuur, bloeddruk en/of hartritme door een in- of uitwendig instrument dat draadloos kan worden uitgelezen.

Voedselverrijking

Het op een uitdagende en speelse manier aanbieden van voedsel, bijvoorbeeld in een puzzel of een speciale voerbak.

Wobble

Wobble is een neurologische aandoening bij pythons die sterk varieert in ernst. Sommige pythons met wobble hebben slechts een licht gekantelde kop. Andere zijn niet in staat om waar te nemen of ze ondersteboven liggen, niet in staat om in een rechte lijn te bewegen en maken allerlei ‘wilde bewegingen’.^{8,9}

Zes leidende principes van dierwaardigheid

De RDA heeft in 2021 de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* gepubliceerd, waarin zes leidende principes voor het welzijn van dieren in de veehouderij gepresenteerd werden: (1) erkennen van intrinsieke waarde en integriteit van het dier; (2) goede voeding; (3) goede huisvesting en omgeving; (4) goede gezondheid; (5) ruimte voor natuurlijk gedrag; en (6) een positieve emotionele toestand.^{9,10}

Bronnen

1. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2018.** [Denkkader Dierenwelzijn](#). Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
2. **Rollin, B.E., 2016.** *A new basis for animal ethics. Telos and common sense*. University of Missouri Press, Columbia, Missouri. ISBN: 9780826221018.
3. **Rollin, B.E., 2015.** [Telos, conservation of welfare, and ethical issues in genetic engineering of animals](#). *Curr Top Behav Neurosci*. 19: 99-116. DOI: 10.1007/7854_2014_279.
4. **Taylor, P.W., 1986.** [Respect for nature. A theory of environmental ethics](#). Princeton University Press, Princeton. ISBN: 9780691150246.
5. **Wet ruimtelijke ordening, 2021.** Geraadpleegd via: [wetten.nl - Regeling - Wet ruimtelijke ordening - BWBR0020449 \(overheid.nl\)](#).
6. **The ethics centre, 2018.** *Ethics explainer: Social license to operate*. Artikel op website: <https://ethics.org.au/ethics-explainer-social-license-to-operate/>. Bezocht op 21 maart 2024.
7. **Boutilier, R.G., Thomson, I.** *Modelling and measuring the social license to operate: fruits of a dialogue between theory and practice*. Website: <https://www.sociallicense.com/publications/Modelling%20and%20Measuring%20the%20SLO.pdf>. Bezocht op 21 maart 2024.
8. **Fox, B.C., Hogan, S., 2020.** [Hypopigmentation as the cause for the neurological disorder “Spider wobble” in python regius](#). Columbus State Community College. csc.edu.

9. **Schrenk, F., et al., 2022.** Comparative assessment of computed tomography and magnetic resonance imaging of Spider morph and wild type ball pythons (*python regius*) for evaluation of the morphological correlate of wobble syndrome. J Comp Pathol. 196: 26-40. DOI: 10.1016/j.jcpa.2022.05.003.
10. **Raad voor Dierenaangelegenheden, 2021.** Dierwaardige veehouderij. Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.

Afkorting

- **AI:** Aviaire influenza
- **BVD:** Bovine Virus Diarree
- **CETA:** Comprehensive Economic and Trade Agreement
- **COVID-19:** Coronavirus disease 2019
- **CRISPR-Cas:** Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats-CRISPR associated protein 9
- **DIVA:** Differentiating infected from vaccinated animals
- **EA:** Ecologische Autoriteit
- **EAZA:** European Association of Zoos and Aquaria
- **EC:** Europese Commissie
- **EFSA:** European Food Safety Authority
- **EU:** Europese Unie
- **FDA:** Food and Drug Administration
- **GMO:** genetisch gemodificeerd organisme
- **HPAI:** Hoog-pathogene aviaire influenza
- **IBR:** Infectieuze bovine rhinotracheitis
- **ICT:** Informatie- en communicatietechnologie
- **KNMvD:** Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde
- **KVP:** Klassieke varkenspest
- **LICG:** Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren
- **LNV:** (Ministerie van) Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- **MKZ:** Mond-en-klauwzeer
- **NCad:** Nationaal Comité advies dierproevenbeleid
- **Ngo:** Niet-gouvernementele organisatie
- **NVD:** Nederlandse Vereniging van Dierentuinen
- **NVWA:** Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit
- **OESO:** Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling
- **PRRS:** Porcine Respiratory and Reproductive Syndrome
- **RDA:** Raad voor Dierenaangelegenheden
- **RVO:** Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
- **TPI:** Transitie Proefdiervrije Innovatie
- **Wod:** Wet op de dierproeven

Colofon

Deze publicatie van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid onder leiding van Hans van Trijp en Gerda van Dijk, met ondersteuning van Tamara Bergstra, Annemiek Nap en Jesper Feenstra. Eindredactie lag in de handen van Linda van den Berg.

Aan de verschillende hoofdstukken hebben de volgende leden, oud-leden en RDA-teamleden in het bijzonder bijgedragen:

1. Marc Schakenraad, Jan Staman, Jan van der Valk
2. Gerda van Dijk, Han Swinkels, Hans van Trijp
3. Jacques van Alphen, Gerda van Dijk, Merel Langelaar, Rosanne van Oudheusden
4. Han Swinkels, Ruud Tombrock
5. Hille Fieten, Ronette Gehring, Gerrit Hofstra, Hans Hopster, Renée Hoyneck
6. Marc Damen, Anne van den Ende, David van Gennep
7. Jacques van Alphen, Jan Staman, Ruud Tombrock, Jan van der Valk
8. Joost Eringveld, Hille Fieten, Renée Hoyneck, Ynte Schukken
9. Bert van den Berg, Hille Fieten, Martien Groenen, Gerrit Hofstra
10. Léon Ripmeester
11. Bernice Bovenkerk, Marc Schakenraad, Jan Staman, Hans van Trijp, Jan van der Valk

Samenstelling van de Raad voor Dierenaangelegenheden

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die er op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting in hebben. Het concept van deze publicatie is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad. Deze publicatie is daarmee een product van de hele Raad. De RDA bestond op 1 oktober 2023 uit de volgende leden:

De Raad voor Dierenaangelegenheden:

Dr. ir. G.B.C. Backus	Prof. dr. ir. B. Kemp
Dr. ir. H.H. Bartelink	Prof. dr. M.F.M. Langelaar
J.P. van den Berg	Dr. L.J.A. Lipman
W.T.A.A.G.M. van den Bergh	Drs. F.E. Rietkerk
Dr. B. Bovenkerk	Mr. C.W. Ripmeester
Dr. J.J.L. Candel MA	Prof. dr. ir. T.B. Rodenburg
Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van Papendrecht	Dr. M.C.Th. Scholten
Prof. dr. ir. G.M. van Dijk	Ir. G.C. Six
Dr. N. Endenburg PhD	Drs. M. Slob
Dr. H. Fieten	Prof. dr. G.R. de Snoo
Prof. dr. R. Gehring	Mr. drs. J. Staman, voorzitter
Drs. D. van Gennep	Dr. ir. J.W.G.M. Swinkels
Dr. ir. K.H. de Greef	Drs. R.A. Tombrock
Prof. dr. M.A.M. Groenen	Prof. dr. ir. J.C.M. van Trijp
Prof. dr. S. Haring	Dr. H.A.P. Urlings
Prof. dr. ir. L.A. den Hartog	Dr. J.B.F. van der Valk
Dr. ir. B.G. Meerburg	J. van de Ven
A.L. ten Have-Mellema	L. Verriet
Prof. dr. ir. J.A.P. Heesterbeek	Drs. F.A.L.M. Verstappen
Drs. G. Hofstra	Mr. dr. J. Vink
J.A.M. Huijbers	Dr. ir. K. Visser
Prof. dr. ir. A. van Huis	Secretaris-directeur van de Raad is ir. M.H.W. Schakenraad

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.rda.nl. Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte zienswijzen downloaden.

